

XLI. ÉVF.

1945. DECEMBER

1—5. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

•
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ

A MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZORTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

374 SZÁM.

1945. DECEMBER

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1945

T A R T A L O M

Lap

<i>Zsirai Miklós</i> : Alapszó-besugárzás a szóképzésben	1
<i>Németh Gyula</i> : A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat	11
<i>Rubinyi Mózes</i> : Vajda János nyelvéhez és stílusához	16
<i>Pais Dezső</i> : A <i>hat</i> ige és a <i>-hat</i> , <i>-het</i> képző	19
<i>Fokos Dávid</i> : Vagy tizen voltak ott	27
<i>Czeplédy Károly</i> : A IX. századi magyar történelem főbb kérdései	33
<i>Deme László</i> : Statisztikai vizsgálatok a hangátvetés köréből	55
<i>Horger Antal</i> : Krumpli	61
<i>Moravcsik Gyula</i> : A bizánci Plethon a finnugor népekről	65
<i>Pais Károly</i> : Realizmus mint stílusjelenség Kisfaludy Sándor költészetében	71
Kiseb b közlemények. <i>Bárcki Géza</i> : mige zocoztia vola	79
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kelemen József</i> : Acat-macat. — <i>Mikesy Sándor</i> : Szárazfa. <i>Eb</i> 'palus'. <i>Ebfa</i> . <i>Bopkár</i> . <i>Regezin</i> . <i>Valpót</i> . — <i>Pais Dezső</i> : Lelkiismeret. <i>Eped</i> , <i>epeszt</i> , <i>epekedik</i> . — <i>Szabó Dénes</i> : <i>Görbed</i> . <i>Gadács</i> . <i>Konda</i>	81
Népnyelv. <i>Sztripszky Hiador</i> : Baranyamegyei helynevek. Helynevek a háromszéki Bikkfalváról	94
Különfélék. <i>Zsirai Miklós</i> : Nyelvünk térhódítása	95
A boríték on: Tudnivalók. — Körlevél a Magyar Nyelv barátaihoz. — Magyar Nyelvtudományi Társaság. — A Magyar Nyelvtudomány Kézi- könyve.	

TUDNIVALÓK.

Ez a 6 éves füzet a Magyar Nyelv XLI. 1945. évi évfolyama. Évi címlapot, tartalomjegyzéket, szó- és tárgymutatót később adunk hozzá. — Könyvkereskedői alapára 10 pengő.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeumkörút 4. C épület), tagajánlások *Zsirai Miklós elnök* címére (Budapest, VIII. ker., Múzeumkörút 4. C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest, VIII. ker., Múzeumkörút 4. C épület) intézendő.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek beküldhetők postautalványon, vagy befizethetők a Társaság 18.144. számú postatakarék-pénztári csekkszámájára.

Q. 1173!

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

*

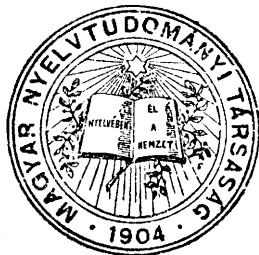
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A MAGYAR VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

XLI—XLII. KÖTET

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1945—1946

R

DOMKINYI INTÉZÉ

~~69~~ ~~1113~~

F4110/75

1965

1965

1965

MAGYAR NYELV

KOZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XLI. ÉVF.

1945. DECEMBER

1—5. SZÁM

Alapszó-besugárzás a szóképzésben.

Nyelvtanainkban és szakirodalmunk termékeiben léptenyomon olvassuk azt a hagyományos nézetet, hogy a származékszó jelentését és hangulatát a képző szabja meg. Például a magyar *adogat*, *borozgat*, *hívogat*, *húzogat*, *kéreget*, *lépeget*, *nézeget*, *simogat*, *tanulgat*-féle igékben a *-gat*, *-get* képző jelöli a cselekvés elaprózottságát, meg-megismétlődését, tartósságát, úgynevezett gyakorító jellegét, más oldalról nézve a dolgot: a *-gat*, *-get* képzővel gyakorító igét alkotunk; a finn *anoppi* 'napa': *anoppila* 'a napa háza', *appi* 'ipa': *appela* 'ipa háza', *kahvi* 'kávé': *kahvila* 'kávéház', *kana* 'tyúk': *kanala* 'tyúkol', *mies* 'ember, férj': *mieheli* 'férj háza' (*mennä mieheliin* 'férjhez megy'), *pappi* 'pap': *pappila* 'paplak', *ravinto* 'étel': *ravintola* 'vendéglő', *seppä* 'kovács': *seppälä* 'kovácsműhely', *setä* 'nagybácsi': *setälä* 'nagybácsi hajléka', *sika* 'disznó': *sikala* 'disznóól' stb. példák tanúsága szerint a finnben a *-la*, *-lä* képzővel 'lak, ház, hajlék, tartózkodási hely, csarnok' jelentésű helynévi származékszavakat alkotunk.

Szinkronikus szempontból, a nyelvhasználatának egy bizonyos időpontjára vonatkozólag — különösen az önálló szóból keletkezett festesebb képzők esetében — többnyire csakugyan helyt is áll a képzők szerepének szabatos egyértelműségét valló ez a tanítás. Csak többnyire, csak általánosságban, de sohasem szabályszerű érvennyel, sohasem függetlenül a képzés idejétől, helyétől és az alapszó jelentéskategóriájától. Bármely nyelvre szegezzük fürkésző tekintetünket, tömegesen találunk funkció, illetőleg jelölő szerep tekintetében szétágazó, két- vagy többarcú képzőt. Például az *-l* képzős magyar igék számos, egymásfől elütő csoportra különülnek, a szerint, milyen jelentéskörből való az alapszavuk. E csoportok közül három válik ki legelősebben: 1. eszköz-, szerszám- és hangszernévhez járulva az *-l* képző az eszközzel, szerszámmal való működést, dolgozást, a hangszeren való játszást jelöli: *kasza*: *kaszál*, *fűrés*: *fűrészel*, *gyalu*: *gyalul*, *gereblye*: *gereblyél*, *fésű*: *fésül*, *kefe*: *kefél*, *hegedű*: *hegedül*, *dob*: *dobol*, *síp*: *sípol*, *kürt*: *kürtöl*, *trombita*: *trombitál*, *orgona*: *orgonál*; 2. mennyiséget, távolságot, tulajdonságot jelentő melléknévhez járulva azt jelenti: 'ilyenek vagy olyanok tart, állít, minősít': *sok*: *sokal* ($\sim$ *sokall*), *kevés*: *kevesel* ($\sim$ *kevesell*), *késő*: *késől* (*késöll*), *drága*: *drágál* (*drágáll*), *rövid*: *rövidel* (*rövidell*), *rosszal*, *hosszal*, *helyesel*, *keményell*,

kicsinyell, messzill, szükell, koráll, öregell, vastagoll, sötétell, szélesell stb.; 3. szint jelentő melléknevekből — általában ikesen ragozva — valaminek látszást jelent: *piros: piroslík, pirosollík, fekete: feketéllík, fehér: fehérlik, kék: kéklík, kékelik, barna: barnállík, sárga: sárgállík, zöld: zöldellík, tarka: tarkállík* stb.

Ez az utóbbi képzéstípus önkénytelenül is a finn *-rta, -rtä*-képzős igék csoportját juttatja az ember eszébe: *viherä, viheriä* 'zöld': *vihertä* 'zöldellík', *kelta* 'sárga': *kellertä* 'sárgába játszik, sárgállík', *puna* 'vörös': *punertaa* 'vörösöllík', *sini* 'kék': *sinertä* 'kéklík'. Ezek a finn példák nemcsak az imént említett magyar fejlődés párhuzamosaként érdemlik meg figyelmünket, hanem a besugárzás egész jelenségét, az alapszó meg a képző egy híron pendülését, a képző finom eltolódásának rendkívül tanulságos lefolyását is szemünk elé tárják. Ennek a finn képzőnek elsődleges alakja *-ta, -tä*, s rendszeren valamivel ellátást, valamilyen helyzetbe, állapotba hozást, valaminek a megtételését jelentő igék képzésére szokták használni: *kaunis* 'szép': *kaunistaa* 'szépít', *täysi* (*täyt-*) 'tele': *täyttää* 'tölt', *höyhen* 'toll': *höyhentää* 'melleszt' stb. Hozzájárult mármost ez a képző a 'zöld' jelentésű *viherä* szóhoz is, s lett *vihertä*; a nyelvérzék azonban az új származék *r* hangját tévesen a szóvégehez tartozónak nézte, elvonással megalkotta tehát a *-rtä*-képzőt, mégpedig nem eredeti, hanem a szint jelentő alapszó jelentéskategóriájához símuló új jelentésben, hogy aztán ilyen módosult alakban és módosult jelentésben illessze hozzá egyéb szint jelentő melléknevekhez is (vö. HAKULINEN, SRH. 267). Ismeretes, hogy hasonló úton-módon jött létre a magyar *-si* képző is: *városi, falusi, hová-valósi, kertajjasi* 'a kertek alatt lakó', *tanyasi* 'tanyai', *alvégesi* 'alvégi' stb. Ez a *-si* ZOLNAI GYULA avatott magyarázata szerint a *városi* származékból vonódott el, amelyben voltaképpen csak az *-i* jelölte a hovatarozást, mert az *-s* az alapszó, a *város* véghangja volt. Ahogy ez a frissen alakult *-si* más tennivalót végez nyelvünk háztartásában, mint az ősi *-i*, ugyanígy a finn *-rta, -rtä*-képzőre is újszerű, különlegesebb feladat hárul, mint jogelődjére, a minden *-ta, -tä*-re: mindkettőjük egyéniségét a kitermelő alapszó jelentésjellege, a kialakulás fészke szabta meg, vált tehát az egyik hovavalóságot, a másik színjátszást jelölő szóképzővé.

Ugyancsak föltűnő, tán még az *-l*-nél is föltűnőbb polysemantizmust mutat *-s* névszóképzőnk. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány megállapítása szerint eredetileg nyilván kicsinyítésre és becézésre szolgált, idők folyamán azonban különféle használati típusok alakultak ki, amelyek közül még ma is élnek a következők: 1. rokonsági neveken, keresztneveken és állatneveken az eredeti kicsinyítés, kedveskedés, becézés jele: *apus, anyus, Maris, Julis, Bódis* (Boldizsár), *Jakus* (Jakab), *Annus* (Anna), *Katus* (Katalin); *kutyus* (kutya), *cicus* (cica) stb.;

2. szint és ízt jelentő melléknevekhez járulva a szín, íz gyengébb árnyalatát, mérsékeltőbb fokát, halványságát jelöli: *kékes, zöldes, feketés, pirosas, fehéres, sárgás, barnás, szürkés, sötétes; kesernyés, édeses, savanykás*; 3. anyag-, eszköz- és eszerszámneveken a vele bánó vagy előállító mesterembert jelöli: *asztalos, lakatos, órás, bádogos, esztergályos, fazekas, fésűs, kalapos, kárpitos, köszörős, nyerges, üveges*; 4. növény- és térszíni formanevekhez járulva az alapszóval jelölt növény elterjedtségét vagy a térszíni jelleg uralkodó voltát, illetőleg ilyen helyen keletkezett helységet, pusztát, dűlőt, hegyet, erdőt jelöl: *Agácás, Berkenyés, Bodzás, Bokros, Buckás, Bükkös, Csalános, Csalitos, Cseres, Cserjés, Csókás, Dinnyés, Egres, Fenyves, Fialtos, Fűzes, Gesztenyés, Gombás, Gyékényes, Gyertyános, Gyümölcsös, Harasztos, Homokos, Honcsokos, Iharos, Jegenyés, Kecskés, Körtvélyes, Köves, Kövecses, Kukoricás, Lapos, Lápos, Lencsés, Makkos, Meggyes, Mogyorós, Nádas, Nyáras, Nyires, Nyulas, Oltoványos, Porcsos, Rekettyés, Seregélyes, Somos, Szádopos, Szilas, Szilvás, Szöllős, Tekenyős, Tormás, Tölgyes, Tölös, Tővises, Vadalmás, Zombékos stb.*; 5. -ó, -ő képzős melléknévi igenévhez járulva tartós, szokássá vagy jellemzővé állandósult tulajdonságot jelöl: *rúgós, harapós, bökös, tudós, szopós, félős, nyúlós, omlós, tartós, viselős, mulatós, mutatós, kikapós, hazudós, hathatós, ropogós, tehető, reszelős, eszelős, lopós stb.*

Ennek a mi -s-ünknek szabályosan megfelelő -*ks* képző a rokon nyelvekben is elég sokoldalú. Eredetéhez híven szolgálhat kicsinyítésre, kedveskedésre, becézésre, nagyításra, a valamivel bírás, a valamivel ellátottság jelölésére stb. Van aztán a finnvolgai csoport nyelveiben még egy egészen különleges alkalmazása is: testrésznevekhez járulva a testrészhez való ruhadarabot vagy ékszert jelöli; a finnben *kaula* 'nyak': *kaulus* 'gallér', *polvi* 'térd': *polvus* 'térdkötő', *sääri* 'lábszár': *säärys* 'harisnyaszár', *sormi* 'ujj': *sormus* 'gyűrű'; a lappban *suorbma* 'ujj': *suorbmas* 'gyűrű'; a mordvinban *ked* 'kéz': *ketks* 'karperec', *pile* 'fül': *pileks* 'fülbevaló'; a cseremiszenben *šü* 'nyak': *šüäs* 'gallér', *jal* 'láb': *jalaš* 'lábravaló, nadrág'.

Az -*ók*, -*ök* képzőnek, amely két kicsinyítő képzőnek egymásra rétegződése útján keletkezett, keresztnevekhez járulva helyenként kedélyeskedő, kicsinylő, fitymáló árnyalata, sőt néha sértő éle van: *Erzsébet: Erzsók, Imre: Imrök, István: Istók, Mihály: Mihók*.¹ testrészneveken pedig nagyító, fokozó, augmentatív-amplifikatív jelentése van: *száj: szájók* 'nagyszájú, tátottszájú, vastagajkú', *szád* 'nyílás': *szádók* 'szájtátó, bámész',

¹ Hasonló irányú fejlődés található a finnben: a jellegzetesen kicsinyítésre, becézésre szolgáló -*kka*, -*kkä* képző keresztnevekhez járulva helyenként lekicsinylést fejez ki, csúfnevet alkot: *Kerttu: Kertukka, Aatu: Aatukka, Kalle: Kallukka stb.*

szem: *szemök* 'nagy szemű', *poja*: *pojók*, *pujók*, *pűfők* 'kidudorodott, kövér arcú', *pohók*, *hasók* 'potrohos, nagyhasú, nagyétkű', *fülök* 'nagyfülű', *orrók* 'nagyorrú' stb. — Hasonló pejoratív, illetőleg augmentatív szerepet vett fel az északi észben az *-akkas*, gen. *-ákka* képző az ilyenféle szavakban: *koiv* 'lábszár': *koivakkas* 'idétlenül nagy lábszár', *koitt* 'zsák': *kottakkas* 'silány, zsákszerű nagy rongy', *madu* 'kígyó': *mattakkas* 'csúnya nagy kígyó' stb. (GRÜNTHAL: Viritt. 1928: 178).

Szempontunkból sok elmemozdító tanulságot szolgáltatnak egyes finn állatnév-típusok, kivált a tehén-, bika-, ökör- és a kutyanévek. Bár vannak eltérő képzések is, a gazdag névanyagban a következő szabályszerűséget találjuk: 1. a tehének neve nagy többségben valamilyen színt vagy testi sajáttságot, vagy a születés idejét jelölő szó *-ikki* képzős származéka: *Mustikki* (*musta* 'fekete'), *Punikki* (*puna* 'pír, vörös szín'), *Tähdikki* (*tähti* 'csillag'), *Vaalikki* (*vaalea* 'világos, szöke'), *Talvikki* (*talvi* 'tél'), *Tiistikki* (*tiistai* 'kedd'), *Torstikki* (*torstai* 'csütörtök'), *Ensikki*, *Hallikki*, *Jutikki*, *Kyytikki*, *Lauikki*, *Lautikki*, *Lehdikki*, *Lumikki*, *Mansikki*, *Merikki*, *Metsikki*, *Muurikki*, *Peurikki*, *Päitsikki*, *Päivikki*, *Ruskikki*, *Sarvikki*, *Swikki*, *Tuomikki*, *Tummikki*, *Vyötikki* stb.; megjegyzendő, hogy ezzel a *-kki*, *-ikki* kicsinyítőképzőbokkal egyéb kedveskedő megjelölésekben is találkozunk: *ainokki* (*ainoa* 'egyetlen'), *mesikki* (*mesi* 'méz'); különösen gyakori az ősi finn népköltészet mitológiai névanyagában: *Ainikki*, *Lyylikki*, *Mielikki*, *Tuulikki* stb.; 2. a bika- és ökörnevek ugyancsak színt vagy testi sajáttságot jelölő szóból képződnek, de rendszeren *-o*, *-ö* képzővel: *Musto* (*musta* 'fekete'), *Puno* (*puna* 'vörös szín'), *Kirjo*, *Kyyttö*, *Peuro*, *Siuvo*, *Tarvo*, *Valko* stb.; tudvalevőleg ez az alapszó véghangzójának és az *-i* kicsinyítőképzőnek összeolvadásából keletkezett képző is községes: *emo*, *iso*, *käkö*, *kukko* stb.; 3. a kutyanévek hasonló jelentésű alapszóból, a szintén jól ismert *-i* kicsinyítőképzővel alakulnak: *Musti* (*musta* 'fekete'), *Harmi* (*harmaa* 'szürke'), *Hakki*, *Halli*, *Liukki*, *Lukki* stb. stb. (H. OJANSUU, STT. 50).

Mit bizonyítanak az efféle példák, amelyeknek számát tetszés szerint növelhetnők? Az *-ök*, *-ök* ma három, *-l* igeképzőnk legalább négy, *-s* névszóképzőnk legalább öt egymástól jócskán különböző szerepet tölt be. A szóképző elem nem önmagában hordja tehát képzet- és hangulatkeltő erejét, hanem jórészt az alapszó adja neki, az alapszó sugározza beléje a maga jelentéskategóriájának, egyéniségének megfelelően. Olyanféle eset ez, mint amikor kékbe mártott ecsettel fehér, sárga, piros vagy fekete színű lapra festünk: az eredmény nem mindig egyformán kék, hanem az alaptól függően zöld, lila vagy fekete lesz.

Itt szeretném röviden megjegyezni, hogy ugyanilyen jelenséget tapasztal az ember az igezőtő összetételek, sőt a név-

szóragozás területén is. Milyen más egy-egy-igekötő értéke, értelmi vagy érzelmi árnyalata, ha gyakorító, vagy ha mozzanatos, vagy ha műveltető, vagy ha visszaható igével tesszük össze! Eppen az magyarázza meg igekötőrendszerünk csodálatos gazdagságát és a finomságok terén várható korlátlan továbbfejlődés lehetőségét, hogy — eredeti alapjelentésének feláldozása nélkül — az igekötő hozzá tud símulni minden rendű és rangú igéjéhez. — A határozók minémősége sem csupán a ragtól, hanem jórészt a tövszó jelentésétől függ: a *-ban, -ben* rag a *házban, kertben* esetében helyhatározásra, a *korban, időben* esetében időhatározásra szolgál; ugyanaz az *-n* rag hol helyhatározó (*fán, földön*), hol időhatározó (*télen, nyáron*), hol módhatározó (*módon, formán*), hol meg állapothatározó (*beteg* stb.).

Térjünk azonban vissza a jelentésbesugárzásnak, az irradiációnak a szóképzésben, a képző sorsának történeti alakulásában való szerepére. — Az imént bemutatott példákra hivatkozva bizvást állíthatjuk, hogy a leíró nyelvvizsgálat nem mondhat le azokról a szempontokról, tanulságokról és előnyökről, amelyeket az irradiációs elv alkalmazásától nyerhet. Mivel pedig jól tudjuk, hogy ugyanazok az erők hatottak a múltban is, amelyek ma irányítják a nyelv életét, eleve valószínűnek kell tartanunk, hogy az alapszó jelentésbesugárzása a képzőelemek történeti viszontagságaiban is szerepet játszott. A világért sem akarok az egyoldalúság hibájába esve szóképzésünk történetében bekövetkezett mindennemű változást így értelmezni, de az a meggyőződés, hogy óvatosan eljárva mind a nyelvjárásközi különbségek magyarázásában, mind a szorosabb értelemben vett történeti kutatásban, mind az összehasonlító nyelvészetben nagy hasznát látjuk.

Legyen szabad ismét egy-két könnyebben érthető magyar és rokonyelvi példát idéznem.

A *-cska, -cske* a mai magyar nyelv legáltalánosabban használt kicsinyítő képzője: *fácska, fiúcska, kezecke* stb. Ettől az etimológiai jelentéstől elütően a tordai nyelvjárásban nem kicsinyítést, hanem kicsinylést fejez ki: *fiúcska* 'haszontalan, hitvány fiú' (NyF. XXXII, 24), a csíkszentdomokosi nyelvjárásban pedig a tulajdonságnak nagyobb fokban való meglétét jelöli: *meredekecske* 'jó meredék', *hamarocska* 'igen hamar', *hidegecske* 'nagyon hideg' (NyF. IX, 26).

A magyar nyelv másik közkeletű kicsinyítő képzője a *-ka, -ke*: *leányka, emberke*. A tordai nyelvjárásban gyakran ez is a kicsinylés, lenézés kifejezőjévé vált: *lédnko* 'vézna, nyestett leány' (NyF. XXXII, 24), viszont a moldvai-csángó nyelvjárásban 'nő' jelölésére használják: *magyarva* 'magyar nő', *zsidóka* 'zsidó asszony', *cigányka* 'cigány nő', *fonóka* 'fonó asszony', *mosóka* 'mosóné', *keresztke* 'keresztleány' (Csűrű, A népnyelvi búvárlat módszere 12 és MNy. XXVIII, 300). Lehetne ugyan arra is gondolni, hogy a *-ka, -ke* képzőnek ez

utóbbi szerepcseréje oláh nyelvi hatásra következett be, de belső fejlődés eredménye is lehet, amint pl. az eredetileg ugyan-csak kicsinyítő jelentésű finn *-kko*, *-kkö* képző (*pääkkö* 'kis fej', *suukko* 'kis száj, csók'), mely ma főként gyűlöhely jelölésére szolgál (pl. *koivu* 'nyirfa': *koivikko* 'nyirfaerdő', *paju* 'fűzfa': *pajukko* 'fűzes', *vesa* 'sarjadék': *vesakko* 'fiatal erdő', *mänty* 'erdei fenyő': *männikkö* 'fenyves' stb.), több szóban a nőneműség jelölőjévé vált: *nuori* 'fiatal': *nuorikko* 'fiatal nő, menyecske', *linna* 'vár': *linnako* 'városi nő', *karja* 'nyáj': *karjako* 'nyájörzö; fejő leány', *Ruotsi* 'Svédország': *ruotsikko* 'svéd nő', *Venäjä* 'Oroszország': *venakko* 'orosz nő', *Viro* 'Észtország': *virakko* 'észt nő'; hasonlóképp az észtben: *nõrik* 'fiatal nő', *rõtsik* 'félnémet nő', *veñnik* 'orosz nő' stb.

A vogul szótan tanítása szerint a *-p*, *-pü* igenévképző munkát, dolgozást jelentő igeszóhoz illesztve eszköz-, szerszámneveket szokott alkotni: *sarri*, *sairi*, *šauri* 'vág, metsz': *saryrap*, *sairap*, *šaurap* 'fejsze' (tkp. 'vágó'), *vāŋxi*, *võŋxi* 'üt, vág': *vāŋxap*, *võŋxap* 'kalapács' (tkp. 'ütő'), *jünti* 'varr': *jüntap* 'tű' (tkp. 'varró'), *püti* 'bök, döf': *pütap* 'szigony', *päsüi* 'fúr': *päsiltap* 'fúró', *äryi* 'fésül': *äryap* 'fésű', *xāŋxi* 'hág': *xāŋxaltap* 'hágcsó', *ēnti* 'övez': *ēntap* 'öv', *tāŋi* 'evez': *tāp* 'evező' stb. A vogul képzőnek azonban nem ez az egyetlen s nem is az eredeti jelentése, mert örökölt rendeltetése szerint általában jelenidejű igenevet, nomen agentis-t jelöl, így *mini* 'megy': *minpä* 'menő', *kwāli* 'fölkel': *kwālap* 'fölkelő', *ürti* 'oszt': *ürtap* 'osztó'; vö. finn *käy*- 'jár': *käypä* 'járó', *syö*- 'eszik': *syöpä* 'emésztő, rákfene', *voi*- 'bír': *voipa* 'vagyonos', *mene*- 'megy': *menevä* 'menő', *anta*- 'ad': *antava* 'adó' stb. — Érdekes, hogy a munkát, foglalkozást jelentő igék ilyenén jelentésbesugárzása eredményeképpen a másik két ugor nyelvben, az osztjákban és a magyarban is bekövetkezett az igenévképzőnek hasonló szerepcseréje, illetőleg jelentésszűkülése, a nomen agentis-ből nomen instrumenti actionis átváltás: osztj. *iant*- 'varr': *iandep* 'tű' (tkp. 'varró'), *põyat*- 'döf, szúr': *poxtap* 'szigony' (tkp. 'szúró'), *kontš*- 'fésül': *kontšip* 'fésű' stb.; m. *ásó*, *fogó*, *fúró*, *koppantó*, *meszelő*, *reszelő*, *vasaló*, *véső*; ilyen eredetű a 'kalapács' jelentésben hajdan használt *verő*, valamint az igenevektől alakilag is elkülönült *fésű*, *gyalu*, *seprű*, *szalu* és *tű* szavunk is. Nem szorul bizonyításra, hogy az efféle ugor nyelvekbeli származékszavak nem az *ásó*, *fúró*, *vasaló*, *véső* személyt, hanem a művelet különleges eszközét jelölik.

A *-l*, *-l* névszóképzővel a permi nyelvekben, különösen pedig a cseremiszen majdnem kivétel nélkül kisebb állat-, madár- és rovarneveket szoktak képezni: zürj. *bobil* 'lepke', *kodzul* 'hangya', *nidzil* 'földi giliszta'; cser. *βətälə* 'szalonka', *kəpšälə* 'szajkó', *nərgälə* 'héja', *šəkšälə* 'gyík'. Erről az ősi képzőről kimutatható, hogy hajdan a finnugor alapnyelvben sokkal általánosabb kicsinyítő szerepe volt. A többi rokon

nyelv meg is őrizte eredeti értelmét: m. *körtvély*, *sörtély*, *hanggyál*, *homály*, *lapály*, *személy*, *zugoly*; vog. *tāram* 'Isten': *tāramlā* 'Istenke', *āpā* 'apa': *āplā* 'apó'; osztj. *ēui* 'leány': *eüle* 'leányka', *pax* 'fiú': *payāli* 'fiúcska'; finn *pitkä* 'hosszú': *pitelä* 'hosszúkás', *kota* 'kunyhó': *kotelo* 'tok, hüvely'. Nyilvánvaló, hogy a képzőnek a permi nyelvekben és a cseremiszből látható mai különleges szükkörűségét az alapszó hatásával kell magyaráznunk.

A finnben a hangfestő igékből *-na*, *-nä* képzővel alkotunk főnevet: *helise-* 'cseng': *helinä* 'csengés', *humise-* 'búg': *humina* 'búgás', *hyrise-* 'dúdol': *hyrinä* 'dúdolás', *kilju-* 'sivít': *kiljuna* 'sivítés', *kohise-* 'zúg': *kohina* 'zúgás', *narise-* 'nyikorog': *narina* 'nyikorgás', *puuha-* 'zajong': *pauhina* 'zaj', *paukkaa-* 'durran': *paukkina* 'durranás', *rähise-* 'recseg': *rähinä* 'recsegés', *sohise-* 'sistereg': *sohina* 'sisteregés', *ulvoa-* 'ordít': *ulvina* 'ordítás' stb. A finn *-na*, *-nä* jellegzetesen és szinte kizárólag hangfestő főnévképzőnek érződik. A rokonnyelvekbeli megfelelőkből meg tudjuk azonban állapítani, hogy eredetileg egyszerű igenevet alkotott, olyat, mint pl. a magyar *vagyon*, *bizony*, *haszon*, vagy a mordvin *kadoń* 'elhagyott' (*kado-* 'elhagy'), *kandoń* 'hordott' (*kando-* 'hord') stb., mai különlegesége tehát finn különnyelvi alapszó-besugárzás eredménye.

A finn *-ele-* képző gyakorító vagy folyamatos cselekvés jelölésére szokott szolgálni: *elä-* 'él': *elele-* 'éldegél', *käy-* 'jár': *kävele-* 'járáskál, sétál', *laula-* 'énekel': *laulele-* 'énekelget' stb., ellenben az érintést, megfogást, ütést-verést jelentő igékhez járulva a cselekvés kölcsönösségét jelöli: *otta-* 'vesz, elvesz': *ottele-* 'küzd', *paina-* 'nyom': *painele-* 'birkózik', *tappa-* 'üt, agyonüt': *tappele-* 'verekedik', *väittä-* 'erősen állít': *väittele-* 'vitatkozik' stb. — Erdemes itt megemlíteni, hogy az ilyen jelentéskörből való igék a magyarban is külön úton járnak, amikor a cselekvés kölcsönösségét akarják jelölni: visszaható igéképzőt öltenek magukra: *huzakodik*, *marakodik*, *összeszólalkozik*, *tusakodik*, *vagdalkozik*, *verekedik*, *vonakodik* stb. — Hasonlóképpen jár el a vogul és a zürjén, amikor verbum reciprocum alkotására az egyébként visszaható *-zat*, illetőleg *-s* segítségét veszi igénybe: vog. *ali-* 'öl': *alxatei* 'ketten verekednek', *püwi* 'fog': *pühkhton* 'összefogózkodni', *xöji* 'érint': *xöjxateyət* 'érintkeznek'; zürj. *gil'edni* 'kitzeln': *gil'edts'ini* 'einander kitzeln', *vidni* 'schelten': *vidts'ini* 'einander schelten, sich zanken' stb.

Az észttben a mostohaági viszony jelölésének egyik módja az elsődlegesen kicsinyítésre szolgáló *-nt*, illetőleg *-k* képző alkalmazása, mégpedig azzal a következetesen érvényes szerepmegoszlással, hogy a mostohagyermeket az *-nt*, a mostoha- szülőket pedig a *-k* képzővel alkotott származék jelöli: *poeg* 'fiú': *pojand* 'mostoha-fiú', *tütar* 'leány': *tütrend*, *tüttrind* 'mostoha-leány'; *isa* 'apa': *isak* 'mostohaapa', *ema* 'anya': *emak* 'mostohaanya'. — Ez a besugárzás okozta s aztán a maga szük

fogalmi köröcskéjében analógiás úton tovább terjedt jelölés-mód a finnben is megtalálható, t. i. az ősi *isäpuoli* 'mostoha-apa' (tkp. 'apa-fél'), *äitipuoli* 'mostohaanya' (tkp. 'anya-fél') típus mellett a népnyelvben használatos az *isä* 'apa': *isintimä* 'mostoha-apa', *emä* 'anya': *emintimä* 'mostohaanya', *poika* 'fiú': *pojintima* 'mostoha-fiú', *tyttö* 'leány': *tytintimä* 'mostohaleány' is. Ez a kizárólag rokonsági nevekhez járuló és a mostoha-sági viszony jelölésére szolgáló finn *-intima*, *-intimä* képző a közkeletű *-i*, az *-nta*, *-ntä* és a *-ma*, *-mä* képzőkből ötvöződött össze, s szabatosan körülhatárolt, különleges jelölő értékét nyilvánvalóan az alapszónak köszönheti.

Hadd említsek a finnből még egy tanulságos esetet: a *-jainen*, *-jäinen*, többesszámban *-jaiset*, *-jäiset* képzős főneveket. Ezzel a deverbalis összetett képzővel valamilyen mitológiai lényt vagy állat, növény alakjában megszemélyesülő tulajdonságot jelölő névszót lehet alkotni: *paina-* 'nyom': *painajainen* 'lidércnyomás', *nouta-* 'elhoz': *noutajainen* 'halál', *poltta-* 'éget': *polttajainen* 'csalán', *tuule-* 'fúj (a szél)': *tuuliainen* 'orkán'. Cselekvést, műveletet, folyamatot jelentő ige-szóhoz járulva a művelet befejezte alkalmával rendezett ünnepélyt, lakomát, megajándékozást jelöli; ilyenkor többesszámban szokták használni: *alkaa-* 'kezd': *alkajaiset* 'előjáték, ünnep valaminek elkezdésekor', *ampu-* 'lő': *ampujaiset* 'lövészünnepély', *avaa-* 'megnyit': *avajaiset* 'megnyitás', *lopetta-* 'bevégez': *lopettajaiset* 'bevégezés, záróünnep', *päättä-* 'befejez': *päättäjaiset* 'befejezés, záróünnep', *vihki-* 'avat, fölszentel, esket': *vihkijäiset* 'fölszentelés, avatás, esküvő', *risti-* 'megkeresztel': *ristijäiset* 'keresztelő', *löytä-* 'talál': *löytäjäiset* 'valami megtalálásaért járó jutalom', *myötä-* 'enged, megad': *myötäjäiset* 'hozomány', *kirnu-* 'köpül': *kirnujaiset* 'köpülési ajándék, a szomszédoknak köpüléskor kóstolóul küldött vaj' stb. (vö. HAKULINEN, SRH. 178—9).

Nézetem szerint több esetben ősi töbesugárzással kell értelmeznünk a homonym, vagyis az azonos hangalakú képzőinknek mai jelentés, sőt funkció tekintetében való merev elkülönültségét is.

Már Árpád-kori nyelvemlékeinkben három *-d* képzőt is találunk:

1. Az egyik *-d* kicsinyítésre, becézésre szolgált: *fyodum* 'fiacskám', *urodum* 'uracskám', *eggedum* 'egyetlenem' (mind a három adat az ÖMS.-ből). Hogy e képzőnek kicsinyítő volta a korabeli nyelvérzék előtt egészen világos volt, annak kétségbevonhatatlan írott bizonyítékai is maradtak ránk Anonymusban és Kézai krónikájában. Anonymus elbeszéli ugyanis, hogy *Borsu* úr a Boldva-folyó mellett várat építtetett: „quod vocatum est a populo illo *Borsod* eo, quod parvum fuerit“.

2. A másik *-d* képző sorszámnevek alkotására szolgált: *másod*, *harmad*, *negyed*, *tized* stb. Ebben az alkalmazásban máiglan fennmaradt, csak az a változás érte, hogy az *-uk*,

-ük, -juk, -jük birtokos személyrag korábbi *-ik* alakja is hozzatapadt. Az eredeti egyszerű *-d* mindössze néhány elszigetelt állandó kapcsolatban tengődik (*másodszor, harmadnap, ötödjél, hetediziglen* stb.),

3. A harmadik *d*-vel gyakorító igét képeztek: *akad, apad, árad, eped, ered, fárad, fogad, halad, hasad, ijed, marad, mond, old, szakad, told* stb. Igaz ugyan, hogy a felsorolt igék egyikének-másikának alapszáva már nem él a magyarban, de kikövetkeztethetjük a rokonyelvekből vagy egyéb-képzős magyar származékokból. A közép- és az újmagyar korban fölbukkanak aztán az ilyenféle világosan *-d* képzős gyakorító igék: *bököd, döföd, fülled, gyullad, lököd, porlad, pököd, rakod, tőped* stb.

Mármost hogyan fogjuk föl ennek a funkció és jelentés tekintetében egymástól annyira távol álló háromféle *-d* képzőnek egymáshoz való viszonyát? Azonos eredetűek-e, s akkor mi idézte elő szétszakadásukat, vagy egymástól merőben különböző előzményekből sarjadtak ki, s csak a történeti fejlődés sodra koptatta őket egyformává?

Elvileg mindkét föltevés megokolt volna, hiszen egyikre éppúgy tudunk példát, mint a másikra. A vitás kérdést csak az előzmények föltárása, az illető képzők múltjának ismerete alapján dönthetjük el. Mivel pedig ilyen múltba világító magyar történeti adatok nem állnak rendelkezésünkre, a rokonyelveket kell vallatóra fognunk.

A finnugor nyelvekben a miénkkel teljesen egybevágó hármasságot találunk:

A vogulban (*-nt, -t*): a) kicsinyítő: *sünt, sut* 'szád' (az alapszóra vö. m. *száj, f. suu*), *vântért, vântérát* 'vidra' (*vönter* 'ua.');

— b) sorszámnévképző: *xürmint, xürmit* 'harmadik' (*xürém* 'három'), *ätit* 'ötödik' (*ät* 'öt'), *xätit* 'hatodik' (*xät* 'hat');

— c) gyakorító képző: *minänti* 'mendegél' (*mini* 'megy'), *tuńsenti* 'álldogál' (*tuńsi* 'áll').

A zürjénben (szabályszerűen *-d*): a) kicsinyítő: *loped* 'a lép' (*lop* 'ua.'), *ńured* 'mocsaras hely' (*ńur* 'mocsár'), *sened* 'izom' (*sen* 'ín');

— b) sorszámnévképző: *kujmed* 'harmadik' (*kujim* 'három'), *dased* 'tizedik' (*das* 'tíz');

— c) gyakorító igeképző: *kijedni* 'meglesni' (*kijni* 'fogni'), *vidzedni* 'vigyázni' (*vidźni* 'látni').

A finnben: a) kicsinyítő: *isäntä* 'gazda' (*isä* 'apa'), *emäntä* 'gazdaszszony' (*emä* 'anya');

— b) sorszámnévképző: *kuudente* 'hatodik' (*kuute* 'hat'), *sadante* 'századik' (*sata* 'száz');

— c) gyakorító igeképző: *rakenta* 'épít' (vö. m. *rak*), *oksenta* 'hányini' (*okse* 'hányás'), *kuuntele* 'hallgat' (*kuule* 'hall').

Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a *-d*, korábbi *-nt* képző tagoltsága már a finnugor alapnyelvben is megvolt. Űtbaigazításért még régebbre, az uráli korba kell tehát visz-

szanyúlnunk. A szamojéd nyelvekben ugyancsak megtaláljuk a magyar, illetőleg finnugor hármasságot, vagyis a nyelvünknek jelenleg kikövetkeztethető legősibb előzménye, az uráli alapnyelv is ugyanazt a képzőt használta kicsinyítésre, sorszámnév és gyakorítóige alkotására. Itt az uráli alapnyelvben kellett bekövetkeznie az eredetileg egynemű képző funkció- meg jelentésbeli elkülönülésének.

Mi okozta az elkülönülést? Nem gondolhatunk másra, mint az alapszavak különbözőségeire, az alapszavakban rejlő különbségek indukáló hatására, az alapszavak jelentésbesugárzására. — Egyébként nem ez az egyetlen példa a 'kicsinyítő és a sorszámnévképző azonosságára. Még a gyakorítóképzőnek a kicsinyítővel való egybekapcsolása sem aggályos, hiszen a cselekvés elaprózódása, gyakori meg-megismétlődése ugyanarra a szemléletre vall, mint a tárgy vagy tulajdonság kicsinyítése. Különbözik is a finnugor alapnyelvben nem volt meg a névszó- és az ige kategória közti mai éles különbség.

Ugyanígy ítélem meg az egymástól különválasztott magyar meg finnugor gyakorító -l (*metél, sujtól* stb.) és mozzanatos -l (*szökell, lövell*), vagy a mozzanatos -t (*köszönt, félt*) és a műveltető -t (*kelt, ront*), vagy az -ó, -ő melléknévi igenév-képző (*szántó, menő*) és az -ú, -ű (<-ó, -ő) nomen possessoris képző (*őszhajú, bőkezű*) stb. egymáshoz való viszonyát is.

Folytathatnók, sokáig folytathatnók a magyar, egyéb finnugor, indoeurópai stb. példák felsorolását annak szemléltetésére, hogyan szorítkoznak, specializálódnak egyes hajdan tágabb értelmű képzők egyik vagy másik nyelvben vagy nyelvjárásban csak madarat, csak halat, rovar, fát, virágot, bogycát, gombát, rokonsági vagy mostohaasági viszonyt, életkort, testi fogyatkozást, színárnyalatot, ruhaneműt, közlekedési eszközt, szerzőt, térszíni formát, tartózkodási helyet stb. stb. jelölő szóképzésére. Főlegesen fásasztó felsorolás helyett csak egyetlen típust szeretnék még bemutatni, mert az egészen más oldalról vet fényt a jelenség mibenlétére. A magyar -sdi képzőbokra gondolok, amely csupa elsődleges kicsinyítőképzőből olvadt egybe, s a felnöttek különféle tetteit, műveleteit, foglalkozásait, állapotokat, helyzeteket utánzó gyermekjátékok megjelölésére szolgál. Ilyenek: *betyárosdi* ('a gyerekek játékból a betyárt utánozzák'), *boltososdi, doktorosdi, főzősdi, háborúsdi, iskolásdi, katonásdi, kifutósdi, királyosdi, paposdi, szembe-kötősdi, színházásdi, templomosdi, tűzoltósdi, vonatosdi, zsványosdi* stb. A dy írja: „Ne játsszunk *csókosdit*, játsszunk *temetésdit!*“. Nyilvánvaló, hogy e képző különleges szerepe is jelentés-besugárzás eredménye, ebben az esetben azonban nem az alapszó a megtermékenyítő, hanem a *játszani* ige, amely a származékokhoz elválaszthatatlanul hozzá tartozik, illetőleg hozzá értetődik.

Talán sikerült valószínűvé tennem, hogy a szóképző elemek tekintélyes részének jelölő ereje és színező készsége korántsem ősi immanens adottság, hanem történeti változások, analogiás kiegyenlítődések eredménye. E változások előidőzésében része van az alapszó jelentés-besugárzásának is. Az uralkodó felfogással szembeállva bátran elmondhatjuk, hogy sokszor nem a képző szabja meg a származék jelentés- és hangulat-körét, hanem ellenkezőleg: egy bizonyos alapszókatégória vagy az alapszavaknak egy szűkebb fogalmi csoportja, sőt olykor a származékkal egyazon szintaktikai viszonyban szereplő idegen szó formálja ki a képzőelem egész jellemét.

ZSIRAI MIKLÓS.

A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat.

1944 július végén egy küldeményt kaptam SZŐKE ISTVÁN székelyföldi bölcsészethallgatótól, a B. Eötvös József-Collegium tagjától. SZŐKE ISTVÁN — mint a küldeményben levő levelében írja — történetszakos diák, de különös érdeklődéssel foglalkozik művészettörténettel. Így kapott megbízást a Műemlékek Országos Bizottságától, illetőleg Gerevich Tibor professzortól, hogy járja végig Udvarhely megye középkori templomait. E kutató utat SZŐKE ISTVÁN meg is valósította, s útján, Homoródkarácsonyfalva községben, egy rovásírásos kőre bukkant. Leveléhez csatolta a felirat pacskolatát, fényképét és a felirat betűinek maga készítette rajzát. Levelében a feliratos kő elhelyezésére vonatkozólag is közöl egy kis rajzot.

Ez a rovásírásos kő a székely írás egyik becses emléke. Mielőtt a hozzá fűződő kérdéseket tárgyalnám, idézem SZŐKE ISTVÁNNAK Székelyudvarhelyen, 1944. július 20-án kelt fent említett levelét — majdnem teljes terjedelmében, mert a szükséges tudnivalókat nagy gondossággal közli — és ismertetem azt a két választ, melyet küldeménye vétele után hozzám írott levelemre küldött.

„A felirat Homoródkarácsonyfalván (oklándi járás, Oklánd nagyközség mellett) került elő.

Az ottani unitárius templom tornya második emeletének északi lőrésablakában található. A rovásírás egy faragott domború kőbe van belekarcolva, illetőleg belevésve [én ritkítom]; a kő az említett, kifelé keskenyedő lőrés-szerű ablakocskára felső szemöldökkövét képezi.

A rovásírást tartalmazó kő alaposan bele van falazva a falba, és ajánlatos lenne a falból való kiemelése, mert a rovásírásos szöveg második [illetőleg első] sorának elején és végén körülbelül egy-egy betű a befalazás miatt nem látszik.

Mivel a lőrésablak nehezen hozzáférhető, azért csak egy nagyon rosszul sikerült negatív lenyomatot tudtam csinálni róla [ezt — hogy világosabb legyen a felirat — tükörből kell nézni], mely csak a berovás módjára, a bekarcolásra nézve nyújthat némi felvilágosítást.

Jó fényképet sem tudtam készíteni róla, és a mellékelt felvételen csak 2—3 betű látható világosan.

A rovásírás második [első] sorának 3—4. betűje meglehetősen kikopott és megrongált, úgyhogy a másolatban ez a pár betű sokkal világosabb, mint az eredetin (itt csak az írással foglalkozó szakember esetleges kiegészítése segíthet).

Végezetül még a templomról és a toronyról szeretnék egy pár adatot közölni.

A templomot a késő román korban építették (XIII. század vége, XIV. század eleje). Félköríves apszisa, köríves ajtaja, köríves ablakai ma is megvannak. A középkor folyamán többször megújították. (Gótikus déli kaput építettek hozzá.)

A minket érdeklő torony, a torony alatti bejáró kőkeretes későgótikus kapujának felirata szerint 1495-ben készült (ORBÁN BALÁZS művének illető helyén megvan a képe). Ebben az 1495-ben, nyers kő és oltott mész keverékéből épült toronytestben foglal helyet a szóbanforgó ablak. A tornyot és a templomot a XVIII. században újra restaurálják és magasabbra emelik, a hajót virágos kazettás mennyezettel látják el.

A leletet közöltem KELEMEN LAJOS DR. kolozsvári főlevéltáros úrral, főleg azért, hogy nem esetleges hamisítvánnyal van-e dolgunk. Azt azonban ő teljesen valószínűtlennek tartja.

A levélre nem felelhettem mást, mint hogy szükségesnek tartanám a felirat kiemelését, újabb másolat és fényképek megküldését, esetleg megvizsgálását annak, nincs-e hasonló kövön más felirat vagy felirattöredék is a toronyban. SZŐKE ISTVÁN augusztus 5-én válaszolt levelemre. Megírta, hogy az ügyben érintkezésbe lépett a karácsonyfalvi unitárius esperessel, azonban egy újabb, 1944. augusztus 9-én kelt levélben azt közölte, hogy a dolgot nyugalmasabb időkre kell halasztani: a karácsonyfalvi unitárius presbitérium jó része katonai szolgálatot teljesít, s az otthon levők nem akarnak az ügyben egyedül határozni, fénykép készítésének is akadályai vannak.

Így tehát csak hiányos másolatok állanak rendelkezésünkre. Tulajdonképpen meg kellene várnunk azt az időt, mikor új, teljesebb másolatokat kapunk, s akkor kellene a feliratot kiadni és tudományosan feldolgozni, — annál is inkább, mert a feliratot a rendelkezésre álló másolatok alapján nehéz elolvasni, nekem legalább is nem sikerült.

Nem tudom azonban, hogy a mai körülmények között mikor kapunk új másolatokat, s úgy érzem, hogy ha már egyszer a feliratot SZŐKE ISTVÁN szerencsésen felfedezte, kötelességünk — fontosságára való tekintettel — a rendelkezésünkre

álló hiányos anyag alapján is ismertetni. Ami az elolvasást illeti, az másodsorban megoldandó feladat, és a feliratnak a székely írás emlékei közé való besorozása mellett másodrendű kérdés. A germán rúnafeliratok jó nagy része is megfejtetlen vagy kétes megfejtésű. Azután meg hátha valakinek több szerencséje lesz a felirat elolvasásában, mint nekem volt.

Miket lehet még a feliratról megállapítani azok után, amiket SZŐKE ISTVÁN fent ismertetett első levelében elmondott?

Az első és legfontosabb kérdés, mely felvetődik, az, hogy a felirat megvan-e és hiteles-e. Erre a kérdésre azt felelhetjük, hogy semmi olyan mozzanat nincsen, melynek alapján a felirat megvoltát és hitelességét kétségbe vonhatnók, s az a hátrázott benyomásom, hogy a felirat betűi és egyéb sajátosságai is teljesen valószínűtlenné teszik azt a feltevést, hogy hamisítással volna dolgunk.

A második dolog, amit hangsúlyozni kell, az, hogy SZŐKE ISTVÁN pacskolatát nem látom „nagyon rosszul sikerültnek“. Ellenkezőleg: a betűk vonásai — amennyiben a felirat állapota megengedi — mintha világosan rajzolódni látnánk ki rajta.

A két fénykép, melyet a feliratról adunk, a pacskolat alapján készült; az elsőnél a pacskolat az írás menetével megegyező vízszintes helyzetben, a másodiknál erre az irányra merőleges helyzetben (a sorok kezdete felfelé) állt a fényképezőgép előtt. E két felvételt azért tartottam szükségesnek, mert így a betűk vonalai, illetőleg azok a vonalak, melyekről nem tudjuk, hogy a betűkhöz tartoznak-e vagy nem, kétféle megvilágításba kerültek.

Közlöm SZŐKE ISTVÁNNAK a feliratról készített rajzát is; nagyon sajnálom, hogy a felirat fényképét — sokszorosításra való alkalmatlansága miatt — nem közölhetem. Itt meg kell jegyezni, hogy a felirat fordítva van betéve mai helyére, amint ez világosan kitűnik akkor, ha figyelembe vesszük, hol van a betűk felső és alsó része (ezért javítottam ki SZŐKE ISTVÁN levelében a „második sor“ kifejezést „első sor“-ra).

A két sorból álló felirat felső sora majdnem körívszerűen görbül, az alsó sorban is kissé felemelkednek a középső betűk (13., 14.; a 12. az írássor mezejének közepén levő kisebb betű). Nem látok egyelőre összefüggést a görbülő sor és a kő „fara-gott domború“ volta között, de felhívom itt a figyelmet SZŐKE ISTVÁN levelének az utóbbi körülményről szóló mondatára.

A feliratból jelenleg 16 betű látható. Ezek közül az elsőnek csupán töredéke mutatkozik; a nyolcadiknak a pacskolaton nincs nyoma, csak SZŐKE ISTVÁN másolatán.

Az 1. betűből oly kevés látszik, hogy kiegészítése — legalább is míg a felirat egészében feltárva vagy megfejtve nincs — nem lehetséges.

A 2. betű világosan az *m* jele. Bal oldalán, középen mintha vízszintes vonások mutatkoznának, ezek azonban a kő sérülései lesznek.

A 3. betű világosan ki van írva, de hangértéke mégsem állapítható meg. Ilyen betű ugyanis az eddig ismert emlékekben nem fordul elő (vö. a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. kötete 2. füzetének VI. és VII. mellékletén közölt táblázatot a székely írás betűiről). A nikolsburgi ábécé *h*-jelére gondolhatnánk, de ebben az egymás felett álló két *x*-szerű alkotórész között jókora távolság van. Az sem lehetetlen, hogy e jel a zárt *ž* jele, illetőleg talán nyílt *e*-t jelöl (vö. idézett dolgozatom 13. szakaszát és VI. mellékletét). Az a körülmény, hogy a feliratban olyan betű van — lesz másik is —, melynek vonásai világosak és hangértéke mégsem állapítható meg, nagyon megnehezíti — egyéb nehézségek mellett — az emlék elolvasását.

A 4. betű igen rossz állapotban van, vonásai nem rajzolódnak ki. Talán összetett betű. Ha alsó részén nagyobb sérülést teszünk fel, lehetne a *ʔ* jele. De ezenkívül még többféle feltevés lehetséges.

Az 5. betű a *d* jelének látszik; feltűnő, hogy a keresztvonal vízszintes, mint a későbbi emlékek *d*-jelében (l. a táblázatot).

A 6. betű talán az *n* jele. Van azonban egy elég határozottan látszó keresztvonala, sőt ezzel párhuzamosan, különösen a jobb oldalon, több, többé-kevésbé (inkább kevésbé) vonalnak látszó bemélyedést mutat a kő. Az *e* jelére aligha gondolhatunk, inkább *nd*-re.

A 7. betű az *l* jele. Két párhuzamos alsó vonása szokatlanul van elhelyezve, olyanformán, hogy az alsó egészen alul van, és a hegyes szöget alkotó két fővonással háromszöget alkot. Ugyanezt látjuk a 11. betűnél, mely a 7. betűvel azonos, továbbá a 16. betűnél, mely a *g* jele. Ilyen *l* és *g* betű más emlékekben nem fordul elő.

Hogy a 8. betű, mely a pacskolaton nem látszik, mi akar lenni, nem világos. Fordított irányú *j*- vagy *i*-jel alakú.

A második sor első jele, a 9. betű, azonos az első sor 3. betűjével.

A 10. betű az *sz* jelének látszik.

A 11. betű azonos a 7. betűvel: az *l* jele.

A 12. betű világosan *ly*-jel. Sajátságos, hogy kisebb alakú a többinél, mint más ábécékben a *k* jele, mely ehhez igen hasonló.

A 13. betű, mely egy függőleges vonalból áll, SZŐKE ISTVÁN szerint felül jobbra lehajló vonalkával, nem világos.

A 14. betű a *v* jele.

A sajátságos alakú 15. betűről semmit sem tudok mondani. Ilyen betű az eddig ismert emlékekben nincsen. Összetett

jel? Felső részén, a bal oldalon, mintha a felső félszár közepéből kiinduló, felfelé emelkedő kis nyúlványa volna. De ez csak a kő sérülése lesz.

A 16. betű a *g* jele.

A kövön itt-ott még vonások, pontok nyomai látszanak (feltűnő a 7. betű alatti ferde vonal), de ezeknek aligha van jelentőségük.

A felirat 16 betűjéből tehát csupán 8-nak a jelentése látszik világosnak (2., 5., 7., 10., 11., 12., 14., 16.). Különleges ábécével van dolgunk, melyben meglehetősen számmal vannak olyan betűalakok, amelyek az eddigi emlékekben nem fordulnak elő. De hogy itt a székely írás egy emléke van előttünk, abban nem lehet kételkedni.

A szövegben első sorban valami nevet kellene keresnünk. A székely írás minden régi felirat-emlékén van név, — éppen ezen ne volna? Vagy nagyobb felirat töredéke ez a karácsonyfalvi kő és összefüggésükből kiszakított szótöredékek vannak rajta? (Ez is egyik nehézsége a megfejtésnek.)

Az emlék korára vonatkozólag csak sejtéseket nyilváníthatunk. Itt azt kell első sorban figyelembe venni, hogy a torony, melybe be van építve — mint SZŐKE ISTVÁN írja — a XV. század végéről való, s ezzel meglepően egyezik az a tény, hogy a székely írás legszebb régi emlékei az 1450—1550 közötti korból származnak. A felirat azonban lehet korábbi is. Írástörténeti kritériumaink korának meghatározására nincsenek. Talán majd lesznek, ha egészen megismerjük és megfejtjük. Az a körülmény, hogy a felirat a székely írásnak egy különleges ábécéjét képviseli, támogatná azt a feltevést, hogy a felirat az eddig ismert és kor tekintetében meghatározható emlékeknél régibb.

A karácsonyfalvi feliratnak különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy kőbe van vésve. (Ami a pacskolatlan kiemelkedik, az a feliraton behorpad.) Kőbe véssett emlékünknél eddig is volt: a konstantinápolyi felirat. A karácsonyfalvi felirat azonban régibb a konstantinápolyinál és eredetiben ránk maradt, míg a konstantinápolyinak csak másolatát ismerjük. Kőbe véssett emlékeink közé számíthatjuk különben a régi, de határozatlan korú derzsi téglafeliratot is.

Rovásírásos emlékeink száma az utóbbi évtizedekben örvendően megnövekedett. 1913-ban vált ismeretessé a Marsigli-emlék és a konstantinápolyi felirat, 1929-ben a derzsi téglá, 1930-ban a bögözi felirat, 1933-ban a nikolsburgi ábéce és most 1944-ben a karácsonyfalvi felirat. Hat emlék került napvilágra alig több mint három évtized alatt. Ez feljogosít bennünket annak a feltevésére, hogy még más emlékek is fognak előkerülni. Szeretném megérni az emlékek számának megkészszerződését.

Az is érdekes, hogy helyhez köthető emlékeink egy kivételével mind Udvarhely megyéből valók (ide való, Kedére, a konstantinápolyi felirat szerzője is), s az egy kivétel, a csíkszentmihályi felirat lelőhelye is közel van Udvarhely megyéhez.

NÉMETH GYULA.

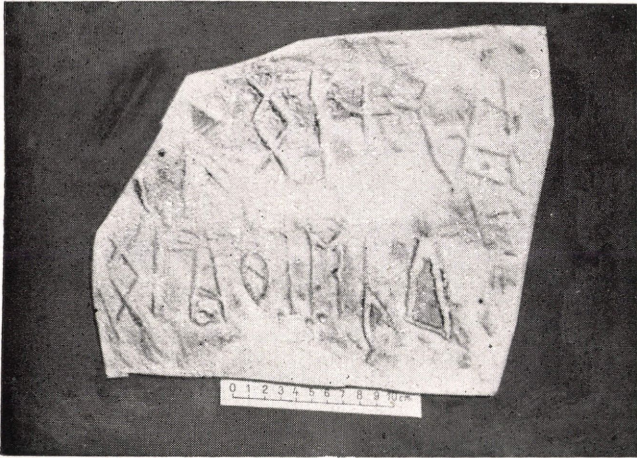
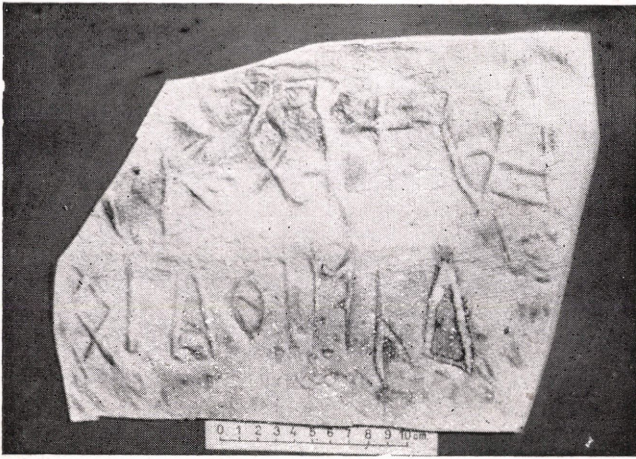
Vajda János nyelvéhez és stílusához.

Az a nyelvszemlélet, amely az utóbbi évtizedek írói értékelésének és jellemzésének munkájába az erősebben hangsúlyozott nyelvi szempontot vitte bele,¹ a költői és írói nyelv fejlődése tekintetében két vonalat jelöl meg. Az egyik a Vörösmarty—Arany—Ady irány, a másik a Petőfi—Vajda János—József Attila vonala. Az elsőt a nyelv gazdagsága, a jelentéstani és hangulati újítások nagy tömege, az érzéki színesség, a képzelet bősége és érzékisége jellemzi. Ezek s velük, a prózaírók közül, a nyelvbeli gazdagság leszámításával, Mikszáth, a szó régibb értelmében is nyelvművészek. Kiinduló helyei és forrásai a költői s általában a magyar nyelv fejlődésének, állandó megújulásának; bennük megifjodik a régi nyelv, irodalmivá lesz a népnelv, és soha sem sejtett gazdagságra tett szert a magyar költői stílus kincsesháza.

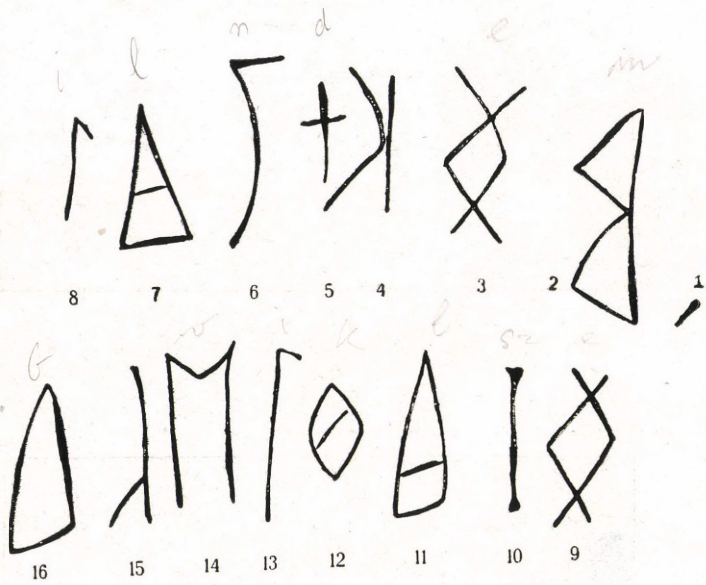
A második csoport írói (főbb képviselői: Petőfi, Vajda János és József Attila) a régi, elavult terminológia szerint nem is „nyelvűvészek.“ Nem „gazdagok“, alig újítók, s ami költői nyelvükben új zengés, az gondolati tartalmuknak csak szerény közlése és szorosan kapcsolatos vers-technikai újításaikkal. Náluk a gondolat (és az érzés) áttöri, átszakítja a nyelvi köntöst, és mert a népért beszélnek, a néphez, ösztönyszerűen elhanyagolják a nyelv csipkészetét, világosan, harsányan, közérthetően beszélnek. (Itt az ellentét főleg Vörösmartyra és Aranyra utal, mert Ady Endrében igen sokszor kiütözik a második vonal lelkisége.) Az első inkább a l'art pour l'art nyelvisége, a második csoport tagjainál a hatalmas élet-gondolat áttépi a proletárruhát, nincs idejük, kedvük a mívség bibelődéseivel (Arany!) foglalkozni és a sokszor megtépzott, régi divatú ruhákból, a nyelv forma-ruháiból, félelmetesen dagadnak és nyúlnak is ki izmos tagjaik.

E csoport egyik érdekes tagjának, Vajda Jánosnak nyelvéről 1922-ben megjelent „Vajda János“ című könyvem-

¹ Vö.: Nyelvsztétika: Különlenyomat a Beöthy-Emlékkönyvből. 1908. — Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. 1910. — Mikszáth nyelve: MNy. VI, 69—72 (1910.). — Tanulmányok az egyéni nyelv köréből: Nyr. XLII, 411 — 4. (1913.). — Ágai stílusáról és nyelvéről: az Ágai-szöszedetnek, Löw IMMANUEL munkájának bevezetése. 1924. Sth.

A homoródkarácsonyfalvi felirat pascolatának fényképe.

Szőke István rajza a felirat betűiről.

ben (98—102) ezt írtam: „A jó író ujjai közt szalad és nevet a toll. Vajda nagy költő, de nem jó író. Prózája nehézkes, néha majdnem olyan, mint a Berzsenyié.“ De ez csak Vajda prózájára vonatkozik, amely pl. Petőfi prózája után is erős visszaesést jelent irodalmunkban. Költői nyelve talán legjobb példa a második vonalról szóló fenti fejtegetésekhez. A Vajda-könyv idézett lapjain közöltem egy teljességre igényt nem tartó böngészetet Vajda magyarításaiból, táj-, neológus és más jellegzetes vagy érdekes szóalakjaiból. Most hogy KOZOCSA SÁNDOR gondozásában előtűnik van Vajda János teljes övre-je, egy kötetben (Vajda János Összes Művei. Franklin Társulat kiadása, évszám nélkül. 1872 l.), újra elénk tárult költői nagysága és nyelvbéli jellegzetessége. Vajda nyelvében régi jó szavak, elavult és (felesleges) nyelvújítási kifejezések tarka egymásutánban következnek, s ez, főleg prózájára gondolva, azt jelenti: Vajda nemcsak hogy korlátozott keretű stilista volt, hanem sokszor azt a látszatot kelti, hogy maga is elégedetlen volt önmagával, s innen-onnan összekapott ríktó anyaggal operált. Gondoljunk csak sokszor ríktó ö-ző alakjaira, s néhány az említett mű 99—102. lapjain közölt adataira, valamint az alább közölt gyűjtemény némely adatára, melyek mind már KOZOCSA kiadásából merítvük, s annak lapszámait jelzik.

*

ágyás (veteményes ágy): „... mindjárt bele állok a dologba, mint a nyomtató ember az ágyásba“ Töredékek egy vándorszínész naplójából. 1848. 884.

árutér (piac): „Árutérre vinni a családi szentély titkait. Hát már semmi sem szent az ujságok előtt?“ i. h. 1562.

babkár: „Görögök, cincárok, vásárokra járok | Dióverő babkár, nagyhasu bojárok“ Ábel és Aranka. 1886. 549.

birok: „Az eset a birok-körökben | Nagy föltűnést kelt, hire fut“ (atletikai) Találkozások. 1877. 508.

bujár: „És az a türemlő hullám | Kis bujár hab mit gagyog?“ Balaton partján. 1886. 154.

csapázó: „Mogorván kutatva, mint csapázó véreb | Megint utnak indul“. Az apagyilkos 138. — BALLAGI szerint *csapázó* keresi a vad nyomait; vö. még: „az erdészszemélyzet dolga etetni, *csapásolni* a vadat“ (i. h. 1586).

göböl: „... és előtte | Mindennemű lábasjóság | Ugy javult, akár a göböl“ A kiállhatatlan szépről. 1860. 24. A rany kedvelt tájszava: 'hizlalt szarvasmarha'.

gunyostoroz: i. h. 1563.

homor: A költő valakinek a hajáról írja: „Igen is — tesék elhinni — fényes volt és széles homorban úgy foglalta be arcát, mint egy glória“, a „Manna“ című elbeszélésben 684. A jelentése nyilván: 'ovális alakban'.

kőrös: „Mit kezében tart a hosszú kőrös dárdát | Viharos tetőin növelé a Kárpát“ Béla királyfi. 1854. III. ének, 362. l. A jelentése: 'kerekalakú'.

menel: „Mennek, menelnek, mint a fővezéri Szemlére kivezényelt hadsereg“ Nyári éjjel. 1893. 215. A. m. *mendegélnék*. **orgyilkol, meg ~:** „Megorgyilkolt szüz szemérem Vére az ott...“ Visegrádon. 1860. 309.

palozsna: Alfréd regénye. 1875. 429. Jelentése: 'záptojás'.

sikár: Az égen a felhő egymást úzi, hajtja | Suhogva a parton hajlong a sikár“ Őszi tájék. 1881. 122.

sikáros: „Örök zsidó szakállát rázza | Ott a sikáron a part fölött“ A bikoli fák alatt. 1880. 129.

sikár-fű: „Mint a vézna, vad sikárfű | Vizmosott hegy oldalában“ A kiállhatatlan szépről. 1860. 21. Jelentése: 'zsurlóféle'.

sing: „Elhurcolt magával a singek királya“ Ábel és Aranka. 1886. 566.

sinszeg: „...mogsímogatta sinszeg hajamat“ i. h. 765.

sirám. A *Sirámok* című dalciklus neve az 1856-i kiadásban még ez volt: *Sirályok* (l. Kozocsa kiadásában az 51. lapot).

sirámos; l. „Vajda János“ című könyvem adatait, 135. l.; ezekhez adalék:) „Közbe egy még vékonyabb hang | Oly sirámos, mint az árvák | Jajgatása sirgödörnél.“ Mit kongnak, bongnak a harangok. 1860. 420.

sivány: „Égető siványon, süppedő mocsáron | Keresztül botorkál tizenkét határon“ Ábel és Aranka. 1886. 549. Jelentése: 'terméketlen, kopár vidék'.

somolyog: „Balambér lelke“ című elbeszélés 701. A. m. *mosolyog*.

sőre: „Azidőben vajmi más volt a vadászat | Testnek és léleknek épületes játszát; | Sőre ifju harcra képző iskolája | És a meglett bajnok legnemesb kockája“ Béla királyfi. 1854. 356. Vö. MTsz. 2. **sőre** 'hóbortos, meggondolatlan' Orosháza.

szerdék: „... Mit esetlenkednék | Aki neki nem köll, mindenféle szerdék“ Ábel és Aranka. 1886. 539. Jelentése: 'kotyvalék eledel'.

suholy: „... repülve, észrevétlenül, mint | Az éji pille, vagy a nagy fejü suholy“ Alfréd regénye. 1875. 430. Jelentése: 'fülesbagoly'.

törzsökös: „És ámbár törzsökös magyar | Csak bőkezű, de nem pazar“ Találkozások. 1877. 473. Ugyancsak l. még 1328 a „Magyarság és nemzeti önérzet“ című tanulmányban is; 1578 így: *törzsörökös magyarság*.

vanyiga: „... ragyás, kuszált képü vanyiga emberke volt“ Töredékek egy vándorszínész naplójából. 1848. 885. Jelentése: 'szikár, vézna, hitvány'.

véglen: „Leona szóban, viseletben | szeszélyes, mint az oceán | Véglen hatalma érzetében, | Hanyag, könnyelmű is talán“ Találkozások. 1877. 505. Ugyane költeményben még rím-ben is, 490. RUBINYI MÓZES.

A hat ige és a -hat, -het képző.

Az osztjákban van egy 'előre megy' jelentésű *zat* ige (NyK. XLI, 112, NyH.⁷ 150). A magyar *hat* (*hatol*) igére vonatkozó adatokból ilyenféle korai jelentéseket ismerhetünk fel: 'valahová, valameddig elhat, elhatol; valamin áthat, áthatol, valamit áthat: penetro, penetrare; valahonnan kihát, kihatol' (vö. NySz.). NagyszK. 222: „[a nap] gengelegős *hato* allat . . . mert ő *hato* allat, Kit nílvan latonc, mert az ő fene čoda nemős gengeleggel az ivegön által megen, es az ivegöt megnem tőri.“ HorvK. 99: „zyuenek gevkeribevl *ky hatuan* ky folyuan az fyralmak“. — Nem kétséges, hogy az osztják és a magyar ige összetartozik egymással.

A 'megy, hatol' jelentéskörhöz fejlődött a magyar *hat* igének 'tud, képes, possum, könnyen' értelme, mégpedig valahogy olyanféleképen, ahogyan a 'menés' fogalmát kifejező *ér* igének és gyakorító *érkezik* származékának szintén keletkezett 'tud' jelentése (vö. NySz., EtSz. I, 1591); így: „A menyire terhes szolgálatom közöt *érkezhettem* [juthattam], irását meg-rázogattam“ Matkó. 1666. — A 'tud, possum' jelentésű *hat* igére példa: JókK. 5: „kŷ nelkewl hemberŷ terelemffeg lemŷt nem *hat*: nihil potest“ | Decsi. Adag. 294: „T ő b b e t *hat* egy fondor, hogy nem minŷ sok iámbor: plus potest una Ate quam centum Litae“. Személyragozott igenévi tárgygal: MünchK. 22: „nē *hač* eg fűrtöt feierre *tēnned* auag feketeie: non potes unum capillum album facere aut nigrum“ Máté V. 36. Az utóbbi esetbelihez hasonló használatát tapasztalhatjuk a SermDom.-ban is: II, 453, 458, de különösen II, 500: „*hac mondanod*: quomodo potes dicere fratre tuo?“ A 'tud, képes' értelmű *hat* ige tartozéka a HB.: *hotolm* a. m. *hatalom*. -s képzős melléknévi származéka mint személynév: 1240 kör.: *Hotolmos*.

Az osztják *zat* igének át nem ható értelme van, a magyar *hat* pedig át nem ható és átható értelemben egyaránt szerepel. Az átható és át nem ható értelemben való használat váltakozását tapasztaljuk más ilyen fogalomkörbe vágó jelentésű igéknél is. — Míg a vogul *mul-*, *mu-* a. m. 'múlik', a mordvin *mola-*, *mole-* a. m. 'megy, odamegy', a lapp N. *mollá-* a. m. 'mellette elmegy', addig a magyar megfelelőjük (NyH.⁷ 152): a régiségben főképen 'praetereo' értelmű *múl*, *múlik* ige nemcsak határozói bővítényekkel fordul elő, hanem -t ragos tárgygal is, így HB. *mulchotia ez vermut*, s ugyancsak -t ragos von-

zattal KönTör.: *angol[u]cnoc corat...ele mulhaf[[a]*, továbbá több példa a Bécsi és más kódexekben, a XVI. századi régiségben: *el-mül* (NySz. II, 886 I. b.). Az *ér* igének a legkorábban jelentkező 'tango, contingo' jelentésben, mint a valamivel később feltűnő 'valeo' és 'pervenio' jelentésben is -t ragos tárgy a vonzata; a XVI. század elejétől találjuk a tárgy nélkül használt *érik*-et, azonkívül ugyanakkortól kezd előfordulni a 'pervenio' jelentésű *ér* is határozói bővítménnyel (vö. NySz., EtSz. I, 1591), úgyszintén az ilyen jelentésű *érkészik* származék (NySz.). Az *ér* igét a török *är* ~ *er* ~ *ir* igével szokás összevetni, illetőleg összekapcsolni (vö.: EtSz. I, 1595—6; BÁRCZI, SzófSz.). Azonban helyesen mutatnak rá olyan mozzanatokra, amelyek bizonyos mértékig ellene szólnak az *ér* török jövevény voltának. A szónak gazdag jelentésköre és nagy kiterjedésű családja: *érint, érez, ért, érdekel, érlel, érték* stb. inkább arra vall, hogy eredeti nyelvelemmel van dolgunk. Valószínű, hogy a mi szavunkat, meg a 'megérkezik, elér, eljut, követ, lesz' jelentésű török szókat, továbbá bizonyos 'jön, megjön, megérkezik' jelentésű mongol szókat ősrököség fűzi egymáshoz (ilyenformán EtSz. I, 1596). Az ismeretlen eredetű *jár* igére (SzófSz.) vonatkozólag korai adatok tanúsítják mind a határozóragos (HB.: *ozchuz iarov*, JókK.), mind a -t tárgyragos (JókK., Bécsi K.) használatot (NySz.).

A *hat* igének felmerül 'possideo, habeo' jelentése is: MünchK. 134: „Mèfter mi teuén *hatom* az orçc elètet: Magister, quid faciendo vitam aeternam possidebo?“ Luk. X. 25. (Nb.: MünchK. 153: „Jo mèfter mít teuén *birō* az orçc elètet: Magister bone, quid faciens vitam aeternam possidebo?“ Luk. XVIII. 18. | MünchK. 49: „Jo mèfter mit tegèc hogva'llam az orçc elètet: Magister bone, quid boni faciam ut habeam vitam aeternam?“ Máté XIX. 16.) A másik adat volna: Serm-Dom. II, 694: „*hat* auag *tart hatalmat*: habet potestatem... dimittendi peccata“. Azonban a *hat* itt magában = *tart hatalmat*. — Nézetünk szerint a *hat*-nak a 'habeo, possideo' jelentése a 'megy: jut → ér, elér', valamint a 'tud, possum, können' irányban egyaránt fejlődhetett volna. Csak a MünchK.-beli egyetlen biztos adat alapján alig formálhatunk határozott véleményt arra nézve, hogy a 'habeo, possideo' értelemben való használat csakugyan általánosabb jellegű volt-e. Fennáll t. i. az a lehetőség, hogy mivel a *hat*-nak és a *bir*-nak volt közös 'possum' jelentése, a *bir* pedig 'habeo, possideo' jelentésben szerepelt, a *hat* szintén kapott — az is lehet, hogy alkalmilag — 'habeo, possideo' jelentést. — MELICH: MNy. XXVI, 165 a *határ* szóval foglalkozó cikkében azt a véleményét fejezi ki, hogy a 'posse, können' az első, eredetibb értelem, s ebből fejlődött a 'possidere, besitzten' és a 'penetrare, progredi, [?] effiacem esse, [?] vim habere' értelem. Ezt a jelentésfejlődést igazolja szerinte a *mindenható* a. m. 'omnipotens'. JókK. 7.

tűnik fel: *mendenhatto*. A *mindēn* ~ *mēndēn* -n ragos határozó tulajdonképen. Így a *mindēnható* eredetileg ezt is jelenthette: 'mindenen átmenő, áthatoló'. De még ha a 'mindenen hatalmas' értelemben keletkezett volna is a kifejezés, akkor sem kell okvetlenül eredetibbnek tartani a *hat* igének 'possum, können' jelentését. — MELICH: MNy. XXVI, 164—6 a *hot* ~ *hat* ige -ár képzős névszói származékának magyarázza a régi *hotar*: *határ* szót, mégpedig úgy vélekedik, hogy a 'posse — possidere', illetőleg a 'valakinek hatalma vagy birtoklása alatt álló terület' jelentésből fejlődött ki az -ár képzős alakulatnak 'territorium, districtus, Gebiet' jelentése. Lehet, hogy csakugyan ez volt a *határ* szó jelentésfejlődése, de lehetett más is. Jelenthette t. i. a *határ* a 'menetel'-nek, az 'út'-nak a végét, a 'terület'-nek a szélét, ameddig valakinek módjában vagy jogában volt elmenni, elhatolni.

A *hot* ~ *hat* ige került kapcsolatba más igékkel a nyelvfejlődés valamelyik korai szakában. Hogy milyen lehetett ez a kapcsolat, arra nézve nyelvtudományunknak az volt a felfogása, hogy ez az alapszerkezet: *írni hatok* a. m. 'írni tudok', s ebből lett az *írhatok* forma. — SIMONYI, TMNy. 381 elég különösnek tartja, hogy az *írni hatok* kifejezésből *ír-hatok* lett, tehát az infinitivus képzője elmaradt. Megjegyzi hozzá: „Ez némileg olyanforma — de nem egészen olyan — rövidítés, mint mikor a *rugok-kapálok*-féle mellérendelő összetételek egyszerűbb ragozásúakká lesznek, így: *rugkapálok*.“ HORGER „A -hat, -het képző eredetéhez“ című cikkében: MNy. IX, 346 ezt írja: „Az *írhatok* és *rúgkapálok* eseteit, mint látni, SIMONYI sem tartja teljesen egyformának, de én azt hiszem, hogy egyáltalán nem lehet őket párhuzamba állítani, mert a *rúgkapálok*-féle szabályellenes ragozás szerintem nem a *rúgok-kapálok* rövidítése útján keletkezett, hanem olyan módon, hogy *rúg-kapál* összetétel volt a elhomályosodott, s mikor aztán a nyelvérzék már egy igének érezte, akkor a hagyományos *rúgok-kapálok*, *rúgsz-kapálsz* ragozást természetesen egy új *rúgkapálok*, *rúgkapálsz* típusú ragozás váltotta föl.“ HORGERnek ezt az észrevételét elfogadhatjuk, csak a *rugkapál*: *rugkapálok* viszonyra teszünk megjegyzést: A *rug-kapál* szerkezet vagy összetétel elhomályosulása annak a következménye lehetett, hogy azt eredetileg sajtóosan a ló ról mondták. Így természetesen csak a 3. személyben alkalmazták, a 2., de különösen az 1. személyben alig-alig. Később, amikor már elemeinek az elhomályosultával egységes szónak érezték, át-átvitték emberre, főképen gyerekre is, — és ekkor természetesen csak az alakulat végéhez függesztették a személyragokat.

HORGER (i. h. 346) szerint felmerülhet az a gondolat, hogy az *írhatok* alak hátha talán nem is az *írni hatok* kapcsolatból való rövidülés útján keletkezett. Ellenben a következő magyarázatot javasolja (i. h. 347—9): Nagyon sok ige-

névi összetételünk van, amelyben az előtag az igenévvel kifejezett cselekvésnek a tárgya, mégpedig úgy, hogy a tárgy szerepét rag nem jelöli. A régi nyelv adatai arra vallanak, hogy az igenevek mellett valamikor elterjedt volt a tárgy jelöletlensége. Pl.: „Isten neve valló ember“ Sylv. | „Isten igéje hirdető prédikátor“ Beythe || „Szája megnyitván tanejtja vala őket“ MünchK. 20 (vö. TMNy. 647). HORGER úgy véli, hogy az ilyen ragtalan tárgy eredetileg nemcsak az igenevek mellett volt általános, hanem az ősi nyelvallapotban ilyenek voltak a szabályos mondat szerkezetek: *te ja vágsz | **mi nem vallottunk kár*, — vagyis a mondat tárgyának a magyarban valamikor egyáltalán nem volt semmiféle ragja, amint az 1. és 2. személyű birtokos személyragos tárgy még ma is *-t* rag nélkül állhat. A mondat tárgya ma névszó. Ismeretes azonban, hogy az igető nemcsak a finnugor alapnyelvben, hanem még jó sokáig a magyar nyelv külön életében is névszói természetű volt. Mindezeknél fogva HORGER azt hiszi, hogy az *írhat*, *olvashat*, *láthat*-féle igék eredetileg olyan tárgyas összetételek voltak, amilyen a mai magyar nyelvben *egyetért*, csak hogy olyan korban váltak összetételekké, mikor az igető még névszói természetű [is! P. D.] volt, és a mondat tárgya még ragtalanul szerepelt. — Az összetétel további fejlődésére HORGER „A nyelvtudomány alapelvei“ című munkájának 200. pontjában (86. l.) próbál magyarázatot adni: „Mivel bizonyos idő múlva a *vár*, *kér*-féle szavak már pusztán igei természetűekké lettek, s ezenfelül még a *hat* igének eredetileg 'kann' jelentése is 'wirkt' jelentéssé változott, ez a 'wirkt' jelentésű ige e nyelvtörténeti változások következtében elszigetelődött az elődöktől hagyományosan átvett 'kann warten, kann bitten' jelentésű *várhat*, *kérhat-féle igéktől. Ezeket tehát (bár a *hat* ige nem avult el, hanem csak jelentése változott meg) emiatt nem érezték többé összetételeknek.“

HORGER tehát rámutat arra, hogy a *hat* jelentésváltozásával kapcsolatban összetétel-elhomályosodás történt. Valamiben azonban téved. Abban, hogy a 'kann: tud' jelentésből fejlődött a 'wirkt: hat, hatást tesz valamire' jelentés, mégpedig abban az időben, amikor a *várhat*, *kérhat-féle szerkezetek elszakadtak a *hat* 'tud' igétől. T. i. a *hat* igének 'wirken' jelentésben való használata, valamint ilyen értelmű *hatás*, *hatékony*-féle származékai egészen újkeletűek. A múlt századnak nem is éppen az elején csinálták őket, mégpedig a 'behat, áthat, elhat: dringen' értelmű *hat*-ból, mert hiszen a 'tud' jelentésű *hat* akkor már nem is élt.¹

A mi nézetünk szerint valami más jelentésváltozás történt az ige előtagú + *hat* utótagú összetételekben. Hogy

¹ PPB. 1767., 1801. a magyar *foganatos* hoz közli a latin *efficax* és a német *kräftig, gut, wirkend* megfelelőket.

milyen, nem tudunk rá teljes világosságot deríteni, márcsak azért sem, mivel az összetétel két eleme közti viszonynak HORGER-féle értelmezését lehetségesnek tarthatjuk ugyan, de korántsem kétségtelennek.

Egy megfejtési lehetőséget az alábbiakban közlünk.

Ha a *-hat, -het* elemet tartalmazó igék régi adatait szemügyre vesszük, azt láthatjuk, hogy azok nem annyira tudást, mint inkább lehetőséget fejeznek ki. Így a *mēhet* a. m. 'lehet mennie' és nem 'tud menni' | JókK. 24: „*el mehecz* szabadon“: 'el lehet menned' | stb. Tehát az ilyen igék akkor, amint egyébként most is, általában valami elvontabb természetű 'lehetőség' és nem a 'tudás, képesség' mozzanatát fejezik ki. — A MünchK.-ből idézett: *nem hatsz egy fűrtöt fejérré tenned*, valamint a SermDom.-ből idézett [*hogyan*] *hatsz mondanod* esetekben a *hat* ige 'tud' jelentésben nyomtatékosan szerepel, nem pedig valami elvont lehetőség kifejezőjeképen. Tehát korántsem kifejezsváltozata annak a jelentésmozzanatnak, amelyiknek a hordozói a *-hat, -het* utóelemű igék; különösen pedig nem gondolhatjuk, hogy az ilyen típusú: *hat* + személyragozott infinitívus szerkezetből lettek az ige + *-hat, -het* szerkezetű alakulatok. Megszívlelni való, hogy a 'tud' értelmű szerkezetekben elől van a hat és második helyen a személyragozott igenév. — A korábbi felfogással szemben ezért is igazat adhatunk HORGERnek, amikor MNy. IX, 349 azt vallja, hogy az *ír hat > *írhát*-féle szerkezet nem nyelvtörténeti utóda az *írnom hat* vagy *írni hat*-félenek. — Azt gondolom, a *hat* igének képzővé való fejlődése következőképp indulhatott meg: feltehető az igének 'előre megy, hatol' jelentésből létt 'sikerül, lehet' értelme;¹ ebben az értelmében — a *mēnnēm, tēnnēd* stb. *kēll, tetszik, lēhet* kifejezésekkel, különösen pedig a Nyugat-Dunántúlról közölt népnyelvi adatokból (MTsz.) kikövetkeztethető *én kēll mēnni*-féle szerkezetekkel bizonyos mértékig rokon — ilyen fordulatok keletkezhettek: az első elem egy 'én', 'te', 'ő' vagy 'az' jelentésű névmás vagy 'valami' jelentésű névszó mint birtokosjelző + a második elem *mēn, mūl, jár, tér, lak, les, akad, fon, tēj (tēv-ō), hiij (hiv-ō), oij (ōv-ō)* nomen-verbum mint birtok—alany + a harmadik elem *hat* ige mint állítmány; tehát az egész szerkezet a. m. 'én stb. menésem stb. sikerül vagy lehetséges'. Utóbb az ilyen fordulatokban a nyelvérzék felfogásmódjának eltolódása következtében az 'én' stb. birtokosjelzőből alannyá változhatott, a *mēn* stb. nomen-verbum birtok—alany pedig az állítmányi *hat*-hoz szorosabban csatlakozhatott. Az *én mēn | hat* szerkezet ilyenféle tagolódást, illetőleg jelentést kaphatott: *én | mēn hat* a. m. 'én | menésben [állapothatározó] lehetek'.² Az ilyen

¹ Nb. latin *provenio, proventus!*

² A fordulatban olyanféle viszony-, illetőleg funkciéltolódás történhetett meg, aminővel az *agyaifűrt* összetételt magyarázhatjuk *ez embər agya fűrt*-féle

én mēn hat-féle alakulatok, valamint a maig megőrződött *én kell mēnni* szerkezetek nem ríhattak ki túlságosan egy olyan kor nyelvéllapotából, amelyben a *vagy* nomen-verbumot valószínűleg mind a három személy, a *lész* igetövet vagy a *légy* módtövet a 2. és 3. személy szerepében egyaránt alkalmazták. Utóbb az *én mēn hat*-féle kifejezésekben a *hat* állítmány az eluralkodó nyelvi szabványnak megfelelően személyragokat vett fel, s ennek folyományaként a névmási alany elmaradt, illetőleg el is maradhatott. Hasonló átalakuláson ment keresztül a *kell*-es szerkezet népnyelvi adatok szerint: *En köllöttem emennyi és A rucákat köllöm ériznyi* Sopron megye Rőjtök | *Mék köllöttem neki mondanyi* Sopron megye Répce mellék | *E köllöttem gyünnyi és Még köllöttem tēnnyi* Rábaköz | *Még köllünk csi-nyányi* Vas megye Bögöte (MTsz. *kell* al.).

Az 'előremegy, el-hat, át-hat, ki-hat, be-hat és 'tud, képes, hatalma van' értelmű *hat* mellett, amely az erősen lényegbevágó jelentéselágazás következtében szinte két külön szóvá szakadt szét, feltevésünk szerint a nyelvfejlődés bizonyos szakában az *én mēn hat*, *tē múlt hat*, *ő lak hat* szerkezetekben szerepelt egy *hat* elem, amely az 'általánosságban: lehetőség' értelmének a hordozójává fejlődött. A különleges fordulatú szerkezetekben való használat megszokása és még a 'tud, képes, hatalma van' értelemmel szemben is elég lényeges jelentéskülönbség miatt ez a *hat* amazoktól homonymonként szigetelődött el. Mint ilyent a másik *hat* igékkal való összefüggés érzése nem védte az ellen, hogy a szerkezetekben előtte álló nomen-verbum elemekhez szorosabban kapcsolódjék, összetétellel forrjon velük egybe, amely a maga együttességében az első elem jelentette dolog- vagy cselekvésvfogalom megvalósulásának lehetőségét fejezte ki. Valószínűleg az összetétellel válás során járulhattak a személyragok a *mēn-hat*, *múlt-hat*, *lak-hat*-féle kifejezésekhez. — Az összetételek *hat* elemének imént jelzett etimológiai elszigetelődése, továbbá a *hat*-tól hordozott képzet-tartalom túlnyomó részének elpárolgása következménye az összetételek elhomályosodása lett. Az összetételek elhomályosodása után pedig itt is megtörtént, ami egyébként meg szokott történni: palatalis előtagú alakulatok, pl. *mēn-hat* a. m. 'mehet' esetében a *-hat* utótag illeszkedésével *mēnhet* keletkezett.

A vázolt folyamat eredményeképpen éltek a nyelvben összetétel, illetőleg összetétel elhomályosodása útján keletkezett szópárok: *múlt : múlt-hat* | *jár : jár-hat* | *jút : jüt-hat* | *fut : fut-hat* | *ús : úsz-hat* | *mēn : mēn-hat* > *mēnhet* > *mēhet* | *ér : ér-hat* > *ér-het* | *lép : lép-hat* > *léphet*. Az etimológiai tekintetben összefüg-

fordulatból. Egy ilyen ugyanis először lehetett: *ez embēr agya* = birtokosjelzőből és birtokból álló alany || *fürt* = állítmány; majd viszonymódosulással: *ez embēr* = a korábbi birtokosjelzőből lett alany | *agya-fürt* = az *agya* alany csatlakozásával bővült állítmány, s így körülbelül a. m. 'agyan-fürt'.

gőnek érzett szópárok jelentésetérését — azt, hogy a *-hat, -het* elemű szók a 'lehetőség' képzetének a kifejezői az ilyen hangalkati elemet nem tartalmazó párjukkal szemben — a nyelvérzék a *-hat, -het* hangalkati elemnek, hangsornak tulajdonította. A *-hat, -het* hangsor ezzel jelentésmódosító funkciót nyert. A nyelvérzékben működő analógiás ösztön a jelentésmódosító funkcióval felruházott *-hat, -het* elemet némely szó többi részéről leválasztotta, ahogy a nyelvtudományban mondjuk: elvonta, és a 'lehetőség' képzetének a kifejezésére más tövekhez függesztette hozzá. — A 'lehetőség' képzete, — ezt mondtuk. Ez esetben azonban a képzet meglehetősen sovány, ösztövé: igen csekély számú szemléleti mozzanatot tartalmaz, vele kapcsolatban nagyon homályos, elnagyolt kép jelentkezik a lelkünkben. Felfogásában a képzelő erő, a fantázia jóformán semmi szerepet nem játszik; felfogása a gondolkodás hatáskörébe tartozik, vagyis logikai képződmény: fogalom. Képzettartalmának a visszafejlődése, jelentésének az elszegényedése, de egyszersmind az ezzel járó általánosulása tette alkalmassá a *-hat, -het* elemet arra, hogy mindig több és több szóhoz toldják, függeszték hozzá, hogy a nyelvelemeknek mindig szélesebb és szélesebb körében alkalmazzák jelentésmódosító toldalékként, járulékként.

Toldaléknak, járuléknak nevezhetjük az ilyen nyelv-elemet. A toldalék, járulék szó jellemezheti őket abban, hogy önállóan nem fejeznek ki képzetet, mint a szavak, hanem csak más szavakkal való összekapcsolásuknak lesz az eredménye valami új képzetet, képzetváltozatot kifejező nyelvelem, vagyis egy új szó. Az olyan toldalék- vagy járulékelem, amelynek funkciója képzetváltozat kifejezése, vagyis a jelentésmódosítás, amellyel tehát a szóból más szót alkotunk, a nyelvészetben a képző nevet viseli.

Képző a *-hat, -het*, mégpedig — amint láttuk — önálló szóból fejlődött azzá. A *-hat, -het* képzőre első adataink: HB.: *mulchotia* 'kerülheti' | KönTör. és Szal.: *tudhotiuc, maradhafsun, mulhaf*[[a]]; *illetter, lehetneync, sciulhessen, [vi]felheffe, lejeffen* | JókK. 10, 18: *mehetuala, 73: mechettuala, 24: el mehez,*¹ 74: *yewheczuala.*²

A *hat* igének jelentésmódosító funkciójú nyelvelemmé való fejlődését érdekes mozzanatában mutatja be a *hathat* alakulat. Előkerül a JókK.-ben ismételten, így 48: „Ada myt *hathatnek* adnya [hiba »adnom« helyett]: dedi quod offerre valerem“. Később is jelentkezik CAL.-nál, MA. I.-ban és PPB. I.-ban a latin „polleo“ megfelelőjeként. A XVI—XVIII. században sűrűn előfordul a *hatható* igenév 'efficax, potis, potens, validus' és -s-sel való továbbképzése 'efficax' jelentéssel; MA. 1611., PPB. I.: „Inefficax:

¹ Komj: SzPál: *rea menhetetlen* 'inaccessibilem' (NySz. II, 748).

² A képzőt *h* nélkül írott formákban idézi Melich: MNy. IX, 65.

Erőtelen, *Nem hathato*“; van *hathatóképpen* (NySz.), *hathatóság*, *hathatósság* (vö. NySz.). A XVII. században jelentkezik: *által-hatható* Com: Jan. | *be-hatható* 'penetrabilis' MA. | *hat-hatatlan* 'impenetrabilis' MA. 1611. és 'impenetrabilis, inefficax' MA. 1621. A felsorolt esetekben a *hat* 'tud' és a *hat* 'hatol' ige magukhoz veszik a belőlük fejlődött jelentésmódosító elemet. Ha az alakulatokat elemezzük, világosan érezzük az első *hat* meg a második *hat* elemre eső képzetmozzanatok különbségét.

MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján: Acta Univ. Szeged. Sect. Phil. XIV, 5 a HB. *mulchotia* szavához ezt írja: „A primitív ember a térben való előrejutás igéjével fejezte ki a konkrét és abstract cél elérését, a 'possum'-ot. A *múl-hat*, *kel-hat, *mén-hat típus eredetileg rokonértelmű igékből való összetétel volt, mint a *jár-kél*. A *múl-hat*-ban az utótagnak külön szó volta elhomályosult és a *kel-hat-féléken hangrendben is illeszkedett; *kel-hat > *kelhet*, *mén-hat > *mén-het* > *méhet*. Így fejlődött a *-hat*, *-het* képző, mégpedig eredeti jelentésének megfelelően térbeli előrehaladást jelentő igéken. — — A finnben is eredetileg térbeli mozgást, térbeli cél elérését jelentő igének lett a jelentése is, hogy *-hat*, *-het*: *saa* = 'jutni, érkezni, érni' és '-hatni, -hetni’.”

SZINNYEI Finn Szótára szerint: *saa* 1. 'kap'; 2. 'kezd, lesz valamivé'; 3. 'jut, érkezik, ér'; 4. '-hat, -het'. Innen veszi MÉSZÖLY az ő jelentéstani levezetésére alkalmas értelmezéseket. A SZINNYEI-féle Finn-magyar Szójegyzékben: *saa* 1. 'kap': a) 'létrehoz'; b) 'véghez visz'; c) 'elér'; 2. '-hat, -het, szabad neki'; 3. 'rá tud bírni v. venni,¹ el tud érni'; 4. 'kezd'; 5. 'jut, érkezik, ér'; 6. 'történik, esik'; 7. 'juttat'. Továbbá a *saa* igének műveltető származéka a SZINNYEI-féle szótárban: *saatta* 'juttat, odavisz, vezet, kísér, tesz valamivé, tud, -hat, -het'; a szójegyzékben meg: *saatta* 1. 'juttat'; 2. 'kísér'; 3. '-hat, -het'. A két finn igének — mint általában egyéb szóknak is — szótári rendszerezésében felsorolt jelentéseiből, jelentésárnyalataiból korántsem lehet hitelesen megállapítani a jelentésfejlődést. S az adott esetben egyáltalában nincs bizonyítva, hogy az eredetileg 'kap', illetőleg 'kapat' jelentésű igék '-hat, -het' jelentésének a 'jut, érkezik, ér', illetőleg 'juttat' az előzménye. Addig, amíg ennek a bizonyításával adós marad MÉSZÖLY, a finn analógiára nem hivatkozhatik. Különben a mellérendelő szerkezetből való származtatás egyszerűen csak odavetett ötlet, amely annakidején az én fejemben is megfordult, de nem tudtam vele semmire sem menni.

VÁMBÉRY „Magyar és török-tatár szóegyeztések“ című dolgozatában (NyK. VIII, 150) a magyar *hatni*, *hatalom*, *hat-*

¹ Nb. magyar *kapat*.

het nyelvelemeket ezzel veti össze: jakut *χot* 'hatni, képes lenni'; *χotu* 'hatalom'. VÁMBÉRYNEK a jakut szókra vonatkozó adatát meg kellene vizsgálni részben hitelesség szempontjából, részben abból a szempontból, hogy a szók miképpen illeszkednek bele a jakut, illetőleg török nyelvrendszerbe. Akkor lehetne csak valami véleményt formálni a magyar-osztják meg a jakut nyelvelemeknek esetleg uráli és altaji kapcsolatokon keresztül való viszonyáról.

PAIS DEZSŐ.

Vagy tizen voltak ott.

A *vagy* tudvalevőleg számnevek előtt határozószói szerepben is használatos, mégpedig 'körülbelül' és 'legalább' jelentésben.

A 'körülbelül' használatra már a NySz. is több példát idéz 'circiter, fere; ungefähr, beiläufig' értelmezéssel: „kwlyen [értsd: küldjön] yde *wag etwen lowo[s] legynt*“ (LevT. I, 134) | „*vagy három ezeren* veszték el“ Heltai | „*vala kedeg avagy hatod idő*“ DöbrK. 465 (Luk. 23 : 44.: „*ἦν δὲ ὠσεὶ ὡρα ἕκτη: erat autem fere hora sexta*“). Lássunk egy-két példát a MTsz.-ből is: „*aggy vaj ἔggy* almát“ Háromszék m. | „*vaj két* almát lészakasztott“ Székelyföld. L. még SIMONYI, MKöt. I, 116.

A régiségben 'legalább' ('vel, saltem; wenigstens, selbst' NySz.) jelentéssel szerepel a *vagy* pl. a következő mondatokban: „*mutassanak vagy egyetlen egy példát*“ GelKat. | „örülünk..., ha *vaj egy* szép tiszta *nap* esik“ MA. || *nem* számnévvel kapcsolatban: „*ha jószágomat nem kéméli, avagy ennen magamat* kémélfene“ ErdyK. 642 b (SIMONYI i. h.). A népnyelvben is (l. alább is): „*eljöhetnél vaj eccer* te is“ ('néha, némelykor, egyszer-másszor') Erdély, de: „*abroncsnak valót keresék, ha találnék va ἔggyet*“ ('akár csak, legalább') Háromszék m. (MTsz.).

A *vagy*-nak ezt a nem-kötőszói szerepét többen iparkodtak megmagyarázni.

SIMONYI szerint a *vagy, vaj* eredeti alakja *valjon, azaz a *van* ige felszólítója 'legyen bár' értelemben; a kérdéses szerkezetet pedig így magyarázza: „*hozott vagy három kupát*“ = 'legyen három, mondjuk, hogy hármat'; „*mutass nekem vagy egy embert*“ = 'legyen egy ember, akár csak egy embert' (MKöt. I, 121). — BEKE a *vagy* kötőszóban a *vall* ige felszólító módjának 2. személyét látja: *vallj, úgyhogy a választó mondat eredetileg kérdő mondat volt: **vallj: ki ő?*, a *vagy* 'körülbelül' jelentése pedig szintén a kérdő használatból fejlődött szerinte (NyK. XLIV, 31–2, Nyr. LXII, 64). — KLEMM magyarázata szerint a *vagy* a *val* 'esse' igető egyesszám 3. személyű jelentőmódú alakja: *vagyon*, jelentése 'est, existit'; a *vagy* kötőszós választó mondat eredetileg kérdő mondat volt

(*az van? van az?*). „A 'körülbelül' jelentésű *vagy* (*vaj*) határozószó is kérdő mondat volt eredetileg. »Elesett vagy háromszáz.« Eredetileg így volt értve: 'Elesett — vagy? (= van az? úgy van? jól tudom? = ha úgy van, ha igaz, ha jól tudom) — háromszáz.' (MNy. XXII, 121; l. még i. h. XXVI, 385, TörtMondt. 426.) — JUHÁSZ szerint a *vagy*, eredetileg *avagy*, az *az* névmásból alakult *-v* névmásképzővel és *-gy* módhatározó raggal. „Az *avagy* eredeti jelentése tehát 'ama (= más) módon, amaképen'. E jelentés alapján megmagyarázható köztiszavunknak kérdő, választó mondatbeli, sőt akármelyik szerepe is.“ (MNy. XXVI, 298.)

Ha a magyar nyelvtörténeti adatok és a szó etimológiája alapján nem tudnók eldönteni, hogy a három magyarázat közül melyikhez csatlakozzunk, vizsgáljuk meg a kérdést tisztán jelentéstani alapon, azaz nézzük, vajjon nem találunk-e ilyen jelentésfejlődésre esetleg más nyelvben analógiát, olyan analógiát, amely talán meg tudja világítani a magyar *vagy* határozószói szerepét.

Es csakugyan: a szintén 'vagy' jelentésű német *oder* kötőszónak egészen hasonló alkalmazása ismeretes. Pl. az alnémetben: *ein Jahr oder sechzig* a. m. 'ungefähr 60 Jahre' Sprach-Brockhaus | *ein Jahr oder sechzig* Gryphius | *ein Gulden oder funfzehn* Luther | *mit einem Gulden oder acht* Hans Sachs | „... sahen wir ungefähr einen *Bauren oder zehn*, der ein Theil mit Feuerrohren bewehrt, die übrigen aber geschäftig waren“ Simplic. | *ein Eier oder drei* Opitz. SANDERS, aki ezeket a példákat idézi, megállapítja, hogy e kifejezések értelme „einfach... die Annäherung an die letzte Zahl“ (Wörterbuch der Hauptschwierigkeiten in der deutschen Sprache²⁷ 121). ADELUNG szerint is: *eine Elle oder sechs* d. i. 'ungefähr sechs Ellen', *ein Stück oder zehn* 'ungefähr zehn Stücke', *ein Ellener drey* („wo die Sylbe *er* das verkürzte *oder* zu seyn scheint“) v. *eine Elle oder drey* (ADELUNG I, 1684); „*ein Stücker drei* aus: *ein Stück oder drei*“ (GRIMM VII, 1152, III, 114). BEHAGHEL (Die deutsche Sprache³ 225) is megemlíti, hogy „*ein Stücker sechs* im Sinn von 'etwa sechs'... der Ausdruck ist entstanden aus „ein Stück oder sechs“ mit starker Verstümmelung des unbetonten Bindewortes.“¹

De megvan ez a használat a héberben is. Mózes I. könyvében (24 : 55.) a következő mondatot olvassuk: *thēšēv hanna'arā 'ithānū iāmīm 'ō 'āsōr*. Ezt nemcsak Károlyi fordítja úgy, hogy „maradjon velünk a leány még *vagy* tíz napig“ („maraggyón meegh eeth hon *awagyj* tyzed napygh“ JordK. XIa), így hangzik a mondat a Hertz-féle biblia magyar fordításában is („maradjon a leány velünk *vagy* tíz napig“) és

¹ De vö. pl. SANDERS i. m. 230; szerinte a *Stücker* ezekben a szólásokban többes genitívusi alaknak volna tekintendő.

így értelmezi a héber 'ō 'vagy; oder' szót a Septuaginta is: μενάτω ἢ πάρθενος μεθ' ἡμῶν ἡμέρας ὡσεὶ δέκα, vagyis: 'mintegy, körülbelül tíz napig'. A Septuagintán alapuló fordítások a héber 'ō-t részint 'körülbelül', részint 'legalább' jelentésűnek fogják fel: Vulg.: „maneat puella saltem decem dies apud nos“; Luther: „lass doch die Dirne einen Tag oder zehn bei uns bleiben“ (a. m. 'vagy tíz napig'; l. SANDERS i. m. 121); angol: „a few days, at the least ten“; olasz: „alcuni giorni, almenò dieci“, cseh: „za některý den, aspoň za deset“ ('néhány napig, legalább tízig'); stb. A hagyományos zsidó felfogás szerint azonban a kifejezés értelme ez: 'egy évig, vagy [legalább] tíz hónapig' (l. RASI, Targ. ONKELOS, SZADJA, GORDON, HERXHEIMER, TORCZYNER stb.; l. még a HERTZFÉLE magyar fordítás jegyzetét I, 208 és KAUTZSCH értelmezését). GZSENIUS szótárának 1. kiadásában: 'einige Tage, et wa zehn, wenn es et wa zehn wären', a szótár újabb kiadásaiban azonban már kötőszóval: 'ein paar Tage oder ein Tagzehent'.

Kár, hogy ez a szerkezet csak egyetlen egyszer fordul elő a Szentírásban; bizonyos azonban az, hogy az 'ō-nak 'körülbelül' jelentése mellett egy olyan régi (a Kr. e. III. századból való) és tekintélyes forrás tanúskodik, mint a Septuaginta.¹

Látjuk tehát, hogy a 'vagy' jelentésű szónak ez a különös használata, hogy t. i. megközelítőleg fejez ki egy mennyiséget, nem egyedülálló magyar nyelvi jelenség.

Természetesen egy szó különös használatának magyarázatában nem kell szükségszerűen valamennyi nyelvben egyforma fejlődési folyamatra gondolnunk. Más-más nyelvtörténeti előzmények is vezethetnek egyforma eredményre. De jelentik az ilyen jelentéstani analógiák azt a kötelezettséget, hogy ha előbb az egyes nyelvekben külön-külön iparkodtunk a jelenség múltját, fejlődésének menetét kikutatni, és ez a nyelvtörténeti vizsgálat nem járt kielégítő eredménnyel, akkor meg kell vizsgálnunk, vajjon nem egyforma (az egyik nyelvben esetleg pontosan nyomon követhető) lelki folyamat, képzettársítás-e az egyező jelentésfejlődésnek az alapja.

Nézzük tehát, vajjon a magyar nyelvhasználat megmagyarázásában nem értékesíthetjük-e ezeknek az analógiáknak a tanulságait.

Vizsgáljuk meg először a német *oder* kötőszónak megközelítő mennyiséget jelölő szerepét.

A) A németben gyakori az *ein* határozatlan névelőnek számnevekkel kapcsolatban 'körülbelül, mintegy, valami, vagy' jelentésben való használata, vagyis az *ein* itt „határozott számadatokat határozatlanná tesz“ (SIMONYI, Jelzők 86); pl. *ein zwanzig Reiter* Goethe | *ein vierzehn Tage* Forster | „eine

¹ A héber szólás fordításáról, értelmezéséről részletesebben szólunk a Löw Immánuel-émlékkönyvben (a könyv sajtó alatt van).

vier Wochen früher“ Lessing (l. SANDERS i. m. 120). Ezt a használatot jól ismerjük a magyarból is, pl. „van legalább *egy húsz hete*“ | „ő a papságot viselte *egy 25 esztendeig*“ (MTsz.); de más (török, indo-európai. sőt sémi) nyelvekből is kimutatható (l.: SIMONYI, MKöt. III, 176, Jelzők 86; FOKOS: Nyr. LXI, 62, MFigyelő 1934. 3—4. sz. 13. l., stb.).

B) Ugyanígy két számnévvel (mintegy a mennyiség határainak jelzésével) is jelölhették a határozatlan számot, mint a következő magyar kifejezésekben: *két-három ember* | *ötvenhatvan lovas* (vö. SIMONYI, MKöt. I, 110, Jelzők 61) || német *zwei, dreihundert Taler* | *ein-zwei Wochen* (SANDERS i. m. 120, 121; SIMONYI i. h.).

C) Az utóbbi esetben gyakori a 'vagy' választó kötőszó alkalmazása: *két vagy három ember* | *öt vagy hat napig* (SIMONYI uo.) || német *zwei oder dreihundert, in ein oder zwei Stunden* (SANDERS uo.).

D) Az A) és B) szerkezet keveredésével: *ein drei, vier-tausend Mark* | *ein zwanzig, dreissig Jahre* (uo.).

E) Végül az A) és C) vagy a D) és C) szerkezet keveredésével: *ein 4 oder 6 Wochen* | „noch so *ein 30 oder 40 Jahre*“ (uo.).

Azonban gyakori az a szerkezet is, hogy a számnév határozatlan, megközelítő mennyiségjelölésekben a maga főnévti követi (mint pl. ilyenkor az oroszban is: *časá dva* 'etwa 2 Stunden' | *časá dva-tri* '2 bis 3 Stunden' | *lét tridcati* 'etwa 30 Jahre' | *rublei pjati* 'ungefähr 5 Rubel' | *dva funta* '2 Pfund',— de: *funta dva* 'etwa, gegen 2 Pfund' PAWLOWSKY; vö. fenti héber példánkat is):

α) A fenti A) esetnek megfelelően: *ein Taler 80* Lessing | *ein Eimer 20* Schiller | *Ein Mal zwei* Agricola | *ein Ellener dreý* ADELUNG | *ein Stücker drei* „im Sinne des lat. *vel* oder *sive*“; „bei ungefähren Angaben der Zeit und der Zahl“ (GRIMM *oder* alatt).

β) A fenti B) és D) esetnek megfelelően: *ein Mann 15, 20* | *ein Tag zehn, zwölf* (SANDERS).

γ) A fenti C) és E) alkalmazásnak megfelelően az *oder* kötőszó hozzájárulásával: *einen Monat 5 oder 6* | *ein Mal drei oder vier* (SANDERS).

δ) Végül az α) és γ) szerkezet keveredésével: *ein Monat oder sechs* | *eine Elle oder sechs* (l. fent). Ezt a keveredést elősegíthették az olyan fordulatok, amelyekben az első szám az *egy* volt: *ein Mal oder zwei* | *ein Stund oder zwei* (SANDERS).

Az *oder* kötőszó tehát behatolt az *ein Tag drei oder vier* féle szerkezetekből (γ) az *ein Tag vier* féle szerkezetekbe (α), ugyanúgy, mint ahogyan az *ein zwanzig-dreissig Jahre* (D) mellett használatos az *ein zwanzig oder dreissig Jahre* (E).

Luthernek fent idézett fordítása: *einen Tag oder zehn* tehát csakugyan azt jelenti, ahogyan SANDERS értelmezi: 'etwa,

oder *an zehn Tage*'.¹ Mi ezt a szerkezetet analógiás hatások alapján próbáltuk megmagyarázni; SANDERS szerint ezt a kifejezést úgy tudjuk csak megérteni, ha „man... eine sich an die Zahl 10 anschliessende Zahl als Ergänzung annimmt: Einen Tag 9 oder 10.“ SANDERS szerint tehát az *einen Tag oder zehn* elliptikus szerkezet, és a γ) alatt tárgyalt kifejezéseknek felel meg.

De akár analógiás hatásokra, szerkezetkeveredésre, akár pedig elliptikus szerkezetre gondolunk, bizonyos, hogy ezekben a német szövegekben kétségtelenül a választó kötőszóval állunk szemben. Az *oder* kötőszó itt természetesen nem a kizáró, kirekesztő *aut*, hanem a megengedő v. magyarázó *vel*, *seu*, *-ve* értelmében veendő. *Ein Mal drei oder vier* (és *ein Tag oder zehn*) olyan latin szerkezeteknek felel meg, mint: *duabus, tribusve horis* Cicero | *bisve semelve* Ovidius | *quaterni quinive versus* | stb. (vö.: SIMONYI, MKöt. I, 110; SCHMALZ, Syntax³ 348).

Ami mármost a héber szerkezetet illeti, ott is a megengedő 'sive, vel' szerepű 'ó kötőszóval van dolgunk.

Számnevekkel kapcsolatban a megközelítő mennyiség jelelhető a héberben: kötőszó nélkül, pl. *šənajim šalōšāh šāršim* Kir. II. 9:32: 'két vagy három főember' Károlyi, 'duo vel tres eunuchi'; — 'ó kötőszóval: *hāmšš 'ó šēš p'āmim* Kir. II. 13:19.: 'ötször vagy hatszor is' Károlyi, 'πεντάκις ἢ ἑξάκις, quinquies aut sexies sive septies'.

A fejtegetéseink elején idézett héber *jāmim 'ó 'āsōr* kifejezés jelentése tehát: 'vel decem dies: akár tíz napig, akár csak tíz napig', azaz: 'maradjon a leány velünk napokig (=néhány napig vagy ami az időt, a napokat illeti): akár csak tízig', ami egészen közel áll a magyar 'vagy 10 napig' kifejezéshez.

Azt látjuk tehát, hogy a 'vagy' kötőszónak 'körülbelül' jelentésben való használata a németben is, a héberben is az említett kötőszónak 'vel' jelentéséből magyarázódik meg.

Ezek után már joggal mondhatjuk: Ha egyfelől a magyar *vagy* kötőszó használatos 'vel' jelentésben, másfelől a *vagy tizen*-féle szerkezet magyar története megengedi ezt a magyarázatot, akkor — ha nincs más különleges magyarázata a magyar szövegeknek — joggal van a magyar nyelvi használatot is ezen az alapon: a 'vel' jelentésű *vagy* kötőszó segítségével magyarázni, sőt ezt a használatot így kell magyaráznunk.

A magyar *vagy tizen*-féle fordulatok tehát függetlenek a *vagy* kötőszó eredetének kérdésétől. Itt nem lehet szó arról, hogy a kifejezés eredetileg úgy volt-e értendő, hogy **valjon tíz* ('legyen bár tíz' SIMONYI szerint),

¹ A δ) alatt idézett példák és a héber eredeti mutatja, hogy Luther nem úgy értette ezt a mondatot, hogy 'egy vagy 10 napig'.

vagy **vallj: tiz?* (BEKE szerint), vagy **vagyon, van-e — tiz?* (KLEMM szerint), vagy (ami egyébként is a legkevésbé valószínű) **ama módon tiz* (JUHÁSZ szerint). Ezek a szerkezetek nem ősi, a *vagy* kötőszó keletkezésének idejéből való szólások: ezek akkor keletkeztek természetes fejlődéssel, amikor *vagy* kötőszavunknak 'vel, sive' szerepében való használata már teljesen kialakult, és így ezek a fordulatok egyformán fejlődhetnek a magyarban, németben és héberben (és esetleg előkerülhetnek más nyelvben is, bár erről egyelőre még nincs tudomásunk), függetlenül attól, hogy külön-külön milyen eredetű a 'vagy' kötőszó ezekben a nyelvekben.

Amikor a *vagy*-ot már általánosan 'vel, sive' értelemben használták, pl. „valakik elhagyják házokat uagi atyjokat én nevemért“ | „ha valaki *én atyámfát auagi én fiamat* es megölte volna“ | „*awagy barom awagy ember* illetendi“ (l.: SIMONYI, MKöt. I, 106, 108, 114, KLEMM, TörtMondt. 426—8), már tulajdonképen — mint különösen utolsó példánk mutatja — az *akár* kötőszóval azonos jelentésben is alkalmazták (pl. „*áldjon vagy verjen* sors keze, itt éned, halnod kell“ | *hiszitek vagy nem* | *awagy akarja, awagy nem* | „*vagy élek, vagy halok*, szerencsét próbálok“ (SIMONYI i. m. 109, 113—5, 232; KLEMM i. h.; CSÜRY, SzamSz. II, 432; stb.).

Ahogyon tehát a határozatlan mennyiség jelölésére azt mondhatták: „adj *kilenc-tíz almát!*“ és mellette: „adj (*vagy*) *kilenc vagy tíz almát!*“ abban az értelemben, hogy 'vel, sive' (= *akár*) *kilenc*, vel, sive (= *akár*) *tíz almát*', ugyanúgy mondták '*akár* (vel, sive) *tíz almát*' jelentésben: „*vagy tíz almát* adj!“ És ahogyan a *kilenc-tíz alma* jelentése: 'körülbelül 9—10 alma', ugyanolyan természetesen a *kilenc vagy tíz alma* és a *vagy* (= *akár*) *tíz alma* is a. m. 'körülbelül 9—10 alma', illetőleg 'körülbelül 10 alma'.

Hogy azután a 'körülbelül tíz' (= *akár* tíz) és a 'legalább tíz' (= *akár* csak tíz) jelentés mily közel áll egymáshoz, arra már KLEMM is rámutatott (MNY. XXII, 121) a következő példával: „Itt volt ő is *vagy egyszer* (= körülbelül egyszer) ~ „Jöjj el te is *vagy egyszer*“ (= legalább egyszer, de ha lehet, többször is)! Ugyanígy: „eljöhetnél *vaj eccer* te is“ ('néha, némelykor, egyszer-másszor') ~ „abroncsnak valót keresék, ha találnék *va egyet*“ ('akár csak, legalább') MTsz.; l. még fönt és BEKE: NyK. XLIV, 33).

A magyarban tehát a 'körülbelül' jelentésben használt *vagy* nem szorul külön, a kötőszó eredetéből, etimológiájából kiinduló magyarázatra; itt a már kialakult, 'sive, vel' jelentésben használt *vagy* kötőszónak egy természetesen fejlődött alkalmazásával állunk szemben, a kötőszónak olyan alkalmazásával, amely más nyelvekben is ismeretes.

FOKOS DÁVID.

A IX. századi magyar történelem főbb kérdései.¹

A IX. századi Kelet-Európa történetének vizsgálatát igen megnehezíti az a körülmény, hogy a bizánci forrásoknak a VII. és VIII. századra vonatkozó adatai igen hiányosak (vö. MORAVCSIK GYULA, A magyar történet bizánci forrásai 4). A levediai kort megelőző időkből a görög források alig mondanak valamit a magyarságról. Az így támadt hézagot nem tudjuk kitölteni a bizánciakkal nagyrészt összefüggő örmény forrásokból sem, mert ezeknek, valamint a georgiai forrásoknak szereztetési ideje, belső összefüggésük és a velük kapcsolatos elemi irodalomkritikai kérdések még többnyire tisztázatlanok. Nyugati adatokat Délkeletoroszország IX. századi történetéről csak szórványosan találunk. A keresztyénség keleti missziójára és apostolainak életére vonatkozó feljegyzések történeti értékelése nem könnyű. A későbbi gesta- és krónika-irodalomnak esetleg a IX. századra vonatkoztatható, szintén igen szórványos adatait pedig azért tudjuk csak nehezen felhasználni, mert egyrészt a gesták és krónikák írói sokkal a feljegyzett események után éltek, s így tudósításuk értéke már eleve kétséges, másrészt a hagyományból vett adataikat sokszor nehezen kibogozható középkori történelmi vagy földrajzi elméletekbe ágyazzák. Meglehető kevés az, amit az Orosz Krónika a Kiev alatt elvonuló honfoglaló magyarságról és a fekete magyarokról (ez utóbbiakról vö. MORAVCSIK igen figyelemreméltó fejtegetéseit: OnogTört. 34 k.) mond. A nyugati gesták és krónikák mindjobban kibontakozó forráselemzésével (HÖMAN BÁLINT, ECKHARDT SÁNDOR, DOMANOVSKY SÁNDOR) ugyan sok tekintetben sikerült megállapítani a krónikák belső összefüggéseit, valamint kihámozni azokat a részleteket, amelyek ősi hagyományra vezethetők vissza (pl. a Csaba-monda), pozitív felhasználásuk azonban így is őstörténetkutatásunk egyik legnehezebb feladata.

A bizánci történeti források VIII. századi hallgatásával szemben örvendetes tény, hogy a IX. és X. századi klaszszikus arab történetirodalom VIII. századi futuh-ok (a terjeszkedő Iszlám hódításainak első feljegyzései) nyomán ennek a századnak történetéről olyan tudósításokat közöl, melyek értékben messze felette állnak az egykorú nyugati feljegyzéseknek. Balāduri, Tabari és Ibn al-Aṭīr néhol az iszlám környezetének történetére is kitérnek. Így tudunk meg igen fontos eseményeket az iszlámnak a VIII. századi kaukázusvidéki hadjárataival kapcsolatban. Ezekből a forrásokból meríthetjük tudásunk legnagyobb részét a VIII. századi belsőázsiai, khwárizmi, urálvidéki, volgai és kaukázusi törökség történetéről is. ZEKI VALIDI TOGAN az utóbbi években eddig még

¹ Az utolsó ötven év idevágó kutatásainak eredményeit ismertetem a MNyTK. egyik közelebbi számaként megjelenő, e cikket is tartalmazó értékezésében.

nem használt kéziratok alapján olyan adatokat közöl a régi arab krónikákból, amelyek a MARQUART-féle Streifzüge készülte idején még nem voltak ismeretesek.

A IX. század második felében egy új arab forráscsoport jelentkezik: a földrajzírók munkái. Az arab tudományos földrajz a IX. század első felében fejlődik ki, Ptolemaios nyomán. Körülbelül 845-re tehető Huwārizmī művének szereztetése. Ez idő tájt keletkezett Ibn Hurradābīh klasszikus művének első kiadása is. A IX. század végén és a X. század első felében írnak Ibn Rusta, Jaihani és Isṭahri: azok az írók, akikhez képest a későbbi századok arab és perzsa földrajzi szerzői legnagyobb részét csak másodrendű kompilátorok. Az arab földrajzi irodalom virágkora 850-től Konstantinos császárig terjed. Ezen az egy századnyi időn belül azonban állandó visszafejlődés állapítható meg. Huwārizmī még iparkodott megérteni Ptolemaios rendszerének tudományos hátterét, Isṭahrinál azonban a klímákból már csak önkényesen beosztott térképdarabok lesznek.

A tudományos földrajzi érdeklődés helyét az araboknál is gyakorlati szempontok foglalták el. A világ különböző részeiből Mekkába vezető zarándokutak, a legfontosabb hadi és kereskedelmi utak jegyzékei és először bizonyára csak egyszerűbb kis kézikönyvek vetették meg az alapját annak az arab földrajzi műfajnak, melyet ők a „kitāb al-masālik wal-mamālik: az utak és az országok könyve“ névvel illettek. Ezek a művek tudományos földrajzi háttér nélkül tartalmazzák az egyes országokra vonatkozó legfontosabb ismereteket, utakat, távolságokat, az ország lakóinak, politikai és vallási viszonyainak leírását. Érdeklődésük első sorban a „dār al-islām: az iszlám országai“-ra terjed ki. Az iszlámi országok leírásában a földrajzi adatokon kívül igen sok értékes történeti ismeretet is közölnek. A „dār al-ḥarb“-ot, a meghódításra váró pogány világ országait, főképen kereskedelmi szempontból írják le. Az arab tudományos földrajz képviselőinek munkáit külön csoportként egészítik ki az arab útleírások.

A tudományos alapon álló Huwārizmī-féle Ptolemaios-átdolgozás a magyarokat még nem említi, bár látóköre északon már a szlávokig és kazárokig ér. E hallgatásnak természetesen nem az az oka, mintha az iszlám országaiiban a IX. század idején a magyarokról semmit sem tudtak volna, hiszen a kazárokkal már hosszú idő óta folytak az iszlám harcai, hanem valószínűleg az, hogy Huwārizmī nem tartotta érdemesnek Ptolemaios szövegébe egy távoli nomád nép nevét beleszőni, melynek földrajzi helyzetéről asztronómiai adat úgy sem állott rendelkezésére.

A „kitāb al-masālik wal-mamālik“ irodalom klasszikus műve, Ibn Hurradābīh munkája, csak rövidebb fogalmazásban maradt fenn. A magyarok említését nem találjuk

benne, ha csak a török népek felsorolásában található egyik romlott névalakot nem olvassuk *majgar*-nak (vö. MINORSKY i. m. 319, 2. j.). Amint az egyik nevezetes arab földrajzíró, Maqdisi mondja (BiblGeogrArab. III, 3—4), ehhez a munkához csaknem az azonosságig hasonlított al-Jaihāni (számánida miniszter 914-től) nagy földrajzi munkája. Maqdisi szerint ez a mű is csak a hét klíma tanát vette át a tudományos földrajzból (vö. az egész kérdéstről HONIGMANN, Die sieben Klimate und die ΠΟΛΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΙ. 1929.), valamint néhány földrajzi vonatkozású asztronómiai adatot.

Még a klímák tana is elveszti eredeti jelentőségét abban az új műfajban, amely az eredetileg a Ptolemaios átdolgozásokhoz tartozó „kitāb šurat al-ard: a világtérkép könyve” nevet viseli. Ezek a „kitāb al-masālik wal-mamālik” műfajhoz tartozó munkáknak az anyagát tartalmazzák, elrendezésükben azonban új módszert követnek. Az újonnan értelmezett klímafogalom alapján (Ištahri: BGA. I, 2—12) a világtérképet darabokra osztják, s az így felosztott térképdarabokhoz csatolják a kísérő szöveget. Nyilvánvaló, hogy ezeknél a szövegekhez mellékelt térképek helyes megértés szempontjából igen fontosak (vö. KRAMERS: Acta Orient. X, 9 kk.). Huwārizmīval szemben azonban itt is világos különbség állapítható meg. Ezek az új térképszerkesztők ugyanis nem térképük tudományos megszerkesztését tekintették elsőrendű feladatuknak, hanem az egyes országok ismeretére vonatkozó adatok közlését. Ennek a következménye lett aztán, hogy az arab térképek már a X. századtól kezdve külön fejlődésen mentek át, s míg a szöveget a későbbi kompilátorok is elég hűen megőrizték, a térképek mindjobban elhatalmasodó romlása itt is ugyanúgy bekövetkezett, mint a nyugaton a ptolemaiosi alapok elvesztése után. Az a néhány régi térkép, ami ebből a műfajból fennmaradt, mindenesetre különös figyelemre tarthat számot.

*

Az a tény, hogy a honfoglalás előtti magyarság keleti forrásokban szerepel, HAMMER-PURGSTALL munkássága óta, tehát vagy száz éve ismeretes tudományos irodalmunkban. Ő volt az, aki először használta fel bizonyos középkori perzsa és török krónikáknak egy feltűnően egyező tudósítását, bár nem vette észre, hogy az előtte levő szöveg romlott névalakjában a magyarok neve rejtőzik. A keleti források egyre jobban bővülő ismerete azután megmutatta, hogy ez az egy forrásra visszavezethető tudósítás, amelyet utoljára Hāji Halīfa XVII. századi lexikoníró másolt le, már megvolt egy a X. század legelején író nevezetes arab lexikográfus, Ibn Rusta munkájában is. HAMMER számára e tudósításnak még csak értéktelenebb fogalmazásai voltak ismereteseek, így Muḥammadi 'Aufi 1230 körül írt perzsa anekdota-gyűjteménye (vö.

JANICSEK: Századok LXIV, 226—7), az 'Aufit kivonatoló perzsa kompilátor Šukrullāh szövege, amellyel csaknem szóról-szóra egyezik egy még későbbi perzsa krónika, Muḥammad Kātīb művének idetartozó része, valamint Ḥajī Ḥalifa néhány mondatfoslánya (JANICSEK: Századok LXIV, 225—36).

A magyar őstörténetkutatás szempontjából azonban a legnagyobb fontossága annak volt, amikor a kitűnő orosz tudós, CHVOLJSON egy british-museumi unikum-kézirat alapján 1869-ben közölte Ibn Rusta lexikonának azt a részletét, amely sokkal bővebben és sokkal pontosabb szövegalakban közli az említett kivonatot. CHVOLJSON óta Ibn Rustának ez a szövegrészlete Kelet-Európa IX. századi történelmének Konstantinos Porphyrogenetos tudósításai mellett legfontosabb alapokmánya. — Ibn Rusta szövegével részben párhuzamos a XI. században élt mór Bakrinek a magyarokról szóló tudósítása. Ezt ROSEN magyarázta először (1879.).

Ibn Rusta szövegének minket érdeklő részletét SACHAU perzsa változatban is megtalálta a XI. századi perzsa krónikás, Gardizī munkájában. Gardizī munkájának idevágó részeit BARTHOLD adta ki 1894-ben (Mém. de l'Acad. des sciences de St. Pétersbourg VIIIe Sér. I, 4). A magyar honfoglalás kútfőinek millenniumi kiadására készülő GRÓF KUUN GÉZA SACHAUTól értesült erről az új szövegváltozatról, s azt Ibn Rusta szövegrészletével és Bakri sokkal rövidebb kivonataival együtt egymás mellé nyomtatva a Magyar Honfoglalás Kútfőiben ki is adta.

A párhuzamos tudósítások minket most érdeklő részei a következők:

Ibn Rusta	Bakri	Gardizī
„A besenyők országa és az 's. k. l. bolgárok országa között a magyarok határai közül az első van...	„A magyarokról. Ezek a besenyők országa és az 's. k. l. bolgárok között laknak...	„A bolgárok országa és az 's. k. l. ek között, akik szintén bolgárok, van a magyarok országa.
Országuk nagy. Egyik határa eléri a Fekete-tengert, amelybe két folyó ömlik. Egyikük nagyobb, mint a Jaihun (= Amudarja). Lakóhelyeik e két folyó közt vannak.“	Országuk egyik határa eléri a rómaiak határát.“	Országuk a Fekete-tengert éri, amelybe két nagy folyó ömlik (itt a szöveg rossz). Ők e (két) folyó közt élnek...“

Ehhez a szövegrészlethez fűzi még Gardizī a következőket:

„A tőlük balra levő folyónál (itt a szöveg kiegészítésre szorul), a szlávok közelében egy rómaiakhoz tartozó nép van, akik keresztyének. *n.n.d.r.*-nek hívják őket. Többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek. A két folyó közül az egyiket *Atil*-nak hívják, a másikat pedig *Dübā*-nak. Ha a magyarok a folyó partján vannak, onnét látják az *n.n.d.r.*-eket.

A folyó partja felett egy nagy hegység van. Egy folyó ered ott és oldalánál folyik. E mögött a hegy mögött egy keresztyén nép lakik, amelyet *m.r.dāt*-nak hívnak. Ezek és a *n.n.d.r.*-ek között tíz napi távolság van. A *m.r.dāt* nagyszámú nép. Ruhájuk emlékeztet az arabokéra. Öltözetük turbánból, ingből és kabátból áll: Megművelt földjeik és szőlőik vannak, vizeik a felszínen folynak, s földalatti csatornáik nincsenek. Állítólag többen vannak, mint a rómaiak. Ők külön nemzet. Leginkább az arabokkal kereskednek. Az a folyó pedig, amely a magyaroktól jobbra van, a szlávok felé, majd onnan a kazárok vidékei felé folyik. A kettő közül ez a nagyobbik.“

Ezután megint egy közös részlet következik a magyarok és szlávok kapcsolatairól. Ez a részlet mind a három forrásban megvan.

Ibn Rusta

„Meg-megrohanják a szlávokat és addig mennek a parton a foglyokkal, amíg a rómaiak országának egy kikötőjébe nem érnek, amelynek *K.r.h*-a neve. Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és az országokkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok *K.r.h*-be érkeznek a foglyokkal, a rómaiak kimennek eléjük és ott kötnek vásárt.“

Bakri

„Hatalmuk kiterjed mindazokra a szlávokra, akik közel laknak hozzájuk. Elelmiszerekből álló súlyos adót vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyokat.“

Gardizi

„A szlávokat meg-megtámadják, és foglyokat ejtenek közülük... Állandóan fosztogatják a szlávokat. A magyaroktól a szlávokig tíz napi út van. A szlávok (földjén) egy város van, amelyet *Wāntūt(?)*-nak neveznek.“

Bakri a magyarok határaitól még a következőket jegyzi meg:

„Országuk egyik határa eléri a rómaiak határát. Másik határuknál, amely eléri a pusztát, egy hegy van. Azt a népet,

amely itt lakik, '...n-nek hívják. Lovaik, barmaik és vetéseik vannak.

Ez alatt a hegy alatt a tengerpart mellett egy nép lakik, amelyet 'w.g.ū.n.h-nak neveznek. Keresztyének s a mohamedánok országával határosak, amely Tiflisz országához tartozik. Itt kezdődik az örmények földje. Ez a hegység egészen a Báb al-Abwab földjéig terjed és éri a kazárok országát."

A későbbi kompilátorok szövegéből 'Aufi tudósításának legfontosabb részét idézzük még: „Országuk a Római- (Fekete-) tengerrel határos. Tartózkodási helyeik két folyó partjain vannak, melyek közül az egyiket *W. fā*-nak, a másikat pedig *Atil*-nak hívják. Mind a kettő nagyobb, mint a *Jaihūn*. Közöttük és a szlávok között állandó vallási háború van. Állandóan győzedelmeskednek felettük. Foglyokat ejtenek közülük és Bizáncba viszik őket eladni. E kereskedelemből kifolyólag állandóan igen gazdagok". (A kéziratok eltéréseire nézve vö. JANICSEK: Századok LXIII, 229—31.)

Fontos még a *Ḥudūd al-'ālam* szövegének a magyarokra vonatkozó részletéből néhány mondat, amelyet szintén közlünk: „Keletre tőlük egy hegy van, délre tőlük egy keresztyén törzs, amelyet *w. n. n. d. r.*-nak hívnak. Nyugatra és északra tőlük az oroszok vidékei vannak... Télen annak a folyó partján tartózkodnak, amely elválasztja őket az oroszoktól... Ebben az országban sok fa és folyóvíz van... A magyarok az összes körülöttük lakó pogányokkal háborúskodnak és ők szoktak a győztesek lenni."

A fent közölt mondatok a megnevezett szerzőknek a magyarokról szóló tudósításaiból valók. Az egész szöveg közlése itt nem volt fontos. Ibn Rustáé, Gardízié és Bakrié megvan a MHK.-ban (150—96), 'Aufié Kmoskónál (Történeti Szemle 1929. XIV, 51—2), a *Ḥudūd al-'ālam*é pedig MINORSKYNál (i. m. 101, 160). A magyarokról szóló rész e szerzőknek a VI. és VII. klímában lakó kaukázusi, török és szláv népekről szóló leírásából való. A szószerinti egyezés ezeknek a leírásoknak nemcsak az itt idézett, a magyarokra vonatkozó soraiban figyelhető meg, hanem a kaukázusi, török és szláv népekre vonatkozó további tudósításokban is. Ez a körülmény már maga is döntően szól a mellett, hogy az említett, időben és térben egymástól igen messze eső írók műveiknek az északi népekről szóló részét közös forrásból merítették.

Ami Ibn Rustának és társainak (Gardízi, *Ḥudūd al-'ālam*, 'Aufi, Bakri és a későbbi krónikások) az északi népekről (szlávok, kaukázusi népek, törökök, a törökök között a magyarok) szóló, részben szóról-szóra egyező tudósításainak közös forrását illeti, Ibn Rustának és Bakrinak a művében vannak olyan egyező részletek, amelyeknek forrásául Bakri *Jaihānīt* nevezi meg, Gardízi pedig ugyanezt a *Jaihānīt* forrásai között az első helyen említi (vö. LIGETI, MÖst. 240—

2). Jaihānī munkája a *Hudud al-'alam* szerzője előtt sem volt ismeretlen. Erre mutat az, hogy a későbbi Bīrunīnak egy mondata, amelyet névszerint Jaihānīból idéz, megvan a *Hudud al-'alamban* is (vö. BARTHOLD MINORSKYNÁL i. m. 24). Feltehetjük tehát, hogy ezek az írók az északi népek leírását Jaihānī munkájából vették. Ez a feltevés Sacha utól származik (MHK. 144, 2. j.), s GRÓF KUUN GÉZÁNÁL jelenik meg először, de csak a Streifzüge óta közismert (XXX—XXXIV: 1).

Jaihānī életéről néhány adatot feljegyeztek a Khorászán történetével foglalkozó későbbi írók. Ezekből megtudjuk, hogy Jaihānī 914-ben a fiatalkorú khorászáni uralkodó mellett kormányzóként működött (Századok 1927. LXI, 158—9). Munkája azonban, amelynek címe szerint az „utak és országok könyve“ műfajba tartozott, elveszett. 1926-ban ugyan HERZFELD közlése nyomán (*Ephemerides orientales* 28. sz.) elterjedt az a hír, hogy Jaihānī művének kézirata Meshedben megvan, erről az állítólagos Jaihānī-kéziratról azonban azóta sem derült ki semmi közelebbi. MINORSKY szerint (i. m. XVII, 2. j.) a hír „korai“ volt. Jaihānī földrajzi művének szerzetési idejét nem ismerjük. Azt azonban Maqdisi előbb idézett megjegyzéséből tudjuk, hogy valaha közismert, igen sokat forgatott kézikönyv volt, amely igen hasonlított Ibn Hurradādbih munkájához. Ez az utóbbi a IX. századi arab földrajzirodalom legnevezetesebb terméke. Első kiadása teljesen elveszett. Második kiadását 886-ban adta ki szerzője. Ez is azonban sajnos csak részben maradt ránk (kiadta DE GOEJE: BGA. VI.). Éppen az északi népek leírását hagyták ki belőle a későbbi másolók. A világháború utáni esztendőekben ugyan az a hír járta, hogy RAVERTY őrnagy megtalálta Ibn Hurradādbih teljes szövegét (vö. BARTHOLD, *Turkestan* 13, 1. j.), a hír azonban minden valószínűség szerint téves volt (vö. KMOskó: *Történeti Szemle* 1929. XIV, 17).¹

Ibn Rustának és társainak az északi népekről szóló leírásában több kronológiai szempontból értékes adatot találunk. A legfontosabb közülük a besenyőkre vonatkozik, akik Ibn Rusta és társai szerint az Atil folyótól keletre laknak. Ez, amint bizánci forrásokból tudjuk, 889-ig volt így. Ebben az esztendőben a besenyőktől keletre lakó gúzok és nyugatra lakó kazárok megtámadták a besenyőket, s ezek nyugat felé menekülve a Fekete-tenger mellett, Levediában lakó magyarokat előbb Etelközbe (889.), azután pedig (895.) a mai Magyarország felé úzták. Az ősforrásnak a besenyőkről, kazárokról és magya-

¹ Jaihānī és a későbbi kivonatolók esetleg Ibn Hurradādbih munkájából merítették, viszont bizonyosan függetlenek Ibn Faḍlān úti-jelentésétől. Ezekkel a kérdésekkel részletesen foglalkozom a 33. lapon jegyzetben említett értekezésemben.

rokról szóló tudósítása tehát 889 előtt keletkezett. Az oroszokról és szlávokról szóló tudósítás valószínűleg a 862 előtti állapotokra vonatkozik. E szerint a tudósítás szerint ugyanis Kievdben még nem a normannok uralkodnak, és az oroszok még messze északon élnek. Az Orosz Krónika szerint a szlávok már 862-ben meghívták Askoldot és Dirt, hogy uralkodjanak a szláv törzseken. Ezeknek az adatoknak alapján MARQUART az ősforrás keletkezési idejét 862 előttre teszi.

Már Ibn Rustának és társainak közvetlen forrását sem sikerült teljes bizonyossággal meghatároznunk. Még nehezebb azonban az ősforrás szerzőjének felkutatása. Bizonyos lehetőségek mégis ezen a ponton is kínálkoznak. A IX. századi arab írók közül kettőről is tudjuk, hogy a Bizánc szomszédságában levő népekkel munkáikban foglalkoztak. Ezek közül az egyiket, Muslim ibn Abī Muslim al-Jarmit tartotta már HARKAVY és utána MARQUART is (Streifzüge 28—30) az Ibn Rustánál és társainál található, 'az északi népekről szóló leírások ősforrásának. Muslim 845-ben szabadult bizánci hadifogságból. Nevét Ibn Hurradādhīh említi, és elvesztett munkájának néhány bizánci és balkáni vonatkozású részletét idézi is. HARKAVY feltevésével szemben KMOŠKÓ rámutat arra, hogy Muslim a művéből fennmaradt idézetek tanúsága szerint a Fekete-tengert nevezte kazár tengernek, ezzel szemben Ibn Rusta és társai a Káspi-tengert hívják így (vö. MINORSKY i. m. 422—3). Egy másik volt bizánci hadifogolyra, Hārūn ibn Yahyāra gondol MINORSKY (i. m. 320, 424), akit Ibn Rusta idéz többször. MARQUART úgy gondolta, hogy Hārūnnak beszámolóját a benne található kronológiai vonatkozásokból ítélve 880 és 890 között kellett írnia. Minthogy azonban Hārūn I. Basileios (866—886.) uralmára bizonyos távlatból tekint vissza, sokkal valószínűbb, hogy Hārūn 890 és 900 között írt (MINORSKY i. m. 423—4). MINORSKY úgy gondolja, hogy Ibn Rustának és társainak az északi népekről szóló tudósításában is vannak Hārūntól származó adatok, amennyiben a magyarok leírásában etelközi, tehát 889 utáni elemeket is találunk. Ilyenek volnának MINORSKY szerint (i. m. 422) a magyarok nyugati szomszédaira, vagyis a dunai bolgárokra vonatkozó megjegyzések, amelyek csak Gardīzinél és a Hudūd al-'ālamban vannak meg, és MINORSKY szerint Hārūn nyomán készült későbbi betoldások. MINORSKY hivatkozik arra, hogy Hārūn a szerbek megtéréséről is tud, és valóban Hārūnnak az Ibn Rustánál fennmaradt, a Balkánra vonatkozó adatai azt mutatják, hogy Hārūn a balkáni viszonyokról kitűnő forrásból vett igen pontos adatokkal rendelkezett. MINORSKY érvelése még sem fogadható el. Hārūn ugyanis egy helyen (Ibn Rusta: BGA. VII, 126, 17—23. s.) elmondja, hogy Bizánc városába húsz napi távolságból, a *bulgar*-ok földjéről egy vízvezetéken folyik a víz. Egy harmada

a császári palotába, egy harmada a mohamedán foglyok börtöneibe folyik, egy harmada pedig a patriciusok fürdői és a nép számára marad. Hārūn tehát *bulgār*-nak nevezi a dunai bolgárokat. Minthogy Hārūn maga is volt ezekben a börtönökben, nem kétes, hogy a vízvezetékről és a bulgárokról itt saját értesülései alapján beszél. A bulgárok *w. n. n. d. r* nevét tehát Gardizinek és a Hudud al-'ālamnak máshonnan kellett vennie. Bizánci forrás ez aligha lehetett, mert a *w. n. n. d. r* név a bizánci forrásokban teljesen ismeretlen. Lehetett ezzel szemben keleti eredetű, mert keleten a *w. n. n. d. r* név, amint majd látni fogjuk, még a X. században is élt.

Egy másik körülmény is az ellen szól, hogy a *w. n. n. d. r* népről szóló tudósítást Hārūnra vezessük vissza. A vízvezetékről szóló néhány mondatot ugyanis Hārūn azzal folytatja, hogy „a bulgárok és a bizánciak pedig állandóan hadakoznak egymás ellen“. A *w. n. n. d. r* népről viszont Gardizinél azt olvassuk, hogy „keresztyén és Bizánchoz tartozik“.

Nincs okunk tehát feltenni azt, hogy Ibn Rustának és társainak a magyarokról szóló, 889 előtti állapotokat feltüntető tudósításába Gardizī és a Hudud al-'ālam Hārūn nyomán az etelközi magyarságra vonatkozó részleteket toldott volna bele. A *w. n. n. d. r* népről szóló tudósítás, amint Gardizī és a Hudud al-'ālam egyezéséből látszik, benne volt már Ibn Rusta és társainak közös forrásában is, azonban az ősforrásnak ezt a tudósítását csak Gardizī és a Hudud al-'ālam vették át, a többiek kivonatukból kihagyták.

Az a megjegyzés, hogy a magyarok délnyugati szomszédai, a dunai bolgárok: a *w. n. n. d. r* keresztyének, lehetővé teszi, hogy az ősforrás magyarokra vonatkozó tudósításának keletkezési idejét meglehetősen pontosan meghatározzuk. Ez a Streifzüge idején még nem volt lehetséges, mert akkor a *w. n. n. d. r* ~ *bolgár* azonosság még ismeretlen volt. A bolgárok ugyanis Boris khán, a későbbi Mihály cár alatt vették fel végleg a keresztyénséget 864-ben. A bolgár egyház pedig 870-ben szakadt el végleg a latintól és csatlakozott a keleti egyházhoz. Ezek szerint az ősforrásnak a magyarokra vonatkozó tudósítása 870 és 889 közötti időkre vonatkozik. Ezzel összhangban van az a másik, nyilván az ősforrásból származó, de csak Gardizīnél fennmaradt megjegyzés, hogy a magyarok háborúskodnak a normannokkal, ami szintén a IX. század közepe utáni időkre vonatkozhatik.

Az elmondottak értelmében Ibn Rustának és társainak az északi népekről szóló leírása szószerint megegyező részeiben valószínűleg Jaihanīra vezethető vissza, mint közvetlen forrásra. Hogy az ősforrás Hārūn vagy Muslim volt-e, nem tudtuk eldönteni, azt azonban megállapítottuk, hogy már maga az ősforrás összeállítója is különböző korokra vonatkozó adatokat használt fel tudósításában.

Ami Ibn Rustának és társainak itt közölt szövegrészleteit illeti, Ibn Rуста nem nevezi meg a magyarok földjét határoló két folyót, sem pedig a magyarok szomszédairól nem szól részletesen. Tudósításának első mondatában a magyarok északkeleti határáról beszél. Szerinte az a volgamenti kazároktól keletre lakó besenyők és a Volga-Káma összefolyásának vidékén lakó volgai bolgárok között van. Amint másutt (Századok 1943. LXXV, 296—301) volt alkalmam rámutatni, az arab földrajzírók egy része a magyarokat a *baskir* néven ismeri. Mivel a magyaroknak az „első határa“ Ibn Rуста megjelölése szerint éppen a baskirok vidékén van, fel kell tennünk, hogy az ősforrás szerzője szintén a *baskir-magyar* azonosság alapján állva, a fölé leírt feketetengeri magyar hazába a baskirok országát is beleolvasztotta.

Ibn Rуста szövegéből nem lehet megállapítani azt, hogy melyik az a Fekete-tengerbe ömlő két folyó, amelyek között a magyarok éltek. Bizonyos következtetéseket azonban az ő szövege alapján is vonhatunk. A magyarok és a kazárok között ugyanis szerinte más ország nincsen. A kazárok határa hatalmuk tetőpontján nyugaton a Dnyepernél volt. A IX. században azonban már a Don alsó folyásánál építettek határerődöt, valamelyik nyugatról fenyegető ellenség ellen. Šarkel építésének okáról már sok vita folyt. A leghelyesebbnek látszik LAEHR széles alapokra épített magyarázata (Die Aufänge des russischen Reiches 17, 122), aki a IX. század első felében felépítő normann-ruszokkal és magyarokkal hozza kapcsolatba a kazároknak ezt a védelmi intézkedését. Arra, hogy a kazárok Šarkel építése után (839.) a Dontól nyugatra is laktak volna, semmi jel nem mutat, tehát már e miatt is a Donban kell keresnünk a magyarok és kazárok közötti határfolyót. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy Ibn Rustának és társainak kivonata alapján a magyarokat nem tarthatjuk a kazárok határvédő zsoldosainak, hanem a szöveg világos tanúsága szerint nekik külön országot kell tulajdonítanunk. Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha megvizsgáljuk Gardizinek a magyarok határfolyójáról szóló leírását. Szerinte az a folyó, amely a magyaroktól jobbra van, a szlávok, onnan pedig a kazárok felé folyik. Ami a „jobbra“ kifejezést illeti, az Gardizinél „keletre“ helyett áll, amint ez szövegének egyéb részeiből is világosan kitűnik. Az a folyó azonban, amely a szlávok felől a kazárok felé folyt, nyilvánvalóan a Don. Ezt a folyót Ibn Hurradābih mint a szlávok és a kazárok közötti fő kereskedelmi utat írja le, és egyenesen a szlávok folyójának nevezi (BGA. VI, 154). Ami a folyó nevét illeti, törökül a Dont is nevezték *Atil*-nak. JANICSEK ugyan arra való hivatkozással, hogy az *Atil* az arab forrásokban általában a Volgát jelenti, arra gondol, hogy itt is a Volgáról van szó,

azonban tévesen, mert Ibn Rustának és társainak leírása a Volga-Káma összefolyásától a Volga torkolatáig a volgai bolgárokat, a burtászokat és a kazárokat helyezi. Az a feltevés pedig, hogy a kazárok a Volga alsó folyásától keletre, a magyarok pedig nyugatra laktak volna, ellenkeznék mindazzal, amit a kazárok országaról arab forrásokból és egyebünnen tudunk.

Sokkal nehezebb kérdés a másik határfolyó azonosítása. A szöveg azonban itt is több támpontot nyújt. Így első sorban világos, hogy a magyaroktól „balra“ levő folyó nyugati határfolyójuk.

Ezen a ponton vesztette el a fonalat MARQUART a Streifzүgében. Ő ugyanis a magyarok másik határfolyóját a Kubánal azonosítja (31—3; hasonlóan már WESTBERG: Bulletin de l'Acad. imp. de Science de St. Petersburg. 1899. 214). Magyarázata arra alapítja, hogy Bakri szerint a magyarok egyik határa a Kaukázusnál van. A Kaukázus vidékén pedig Bakri két népet említ. MARQUART szerint (Streifzүge 495—6) ez a két nép ugyanaz, mint a Gardizínél található *m. r. dāt.* és *n. n. d. r.*; Gardizínél a két név azonban erősen torzított alakban jelenik meg. Ugyanígy okoskodott már a Streifzүge előtt KUUN is (MHK. 196). A Bakri-féle két nevet MARQUART szerint (vö. MINORSKY i. m. 456—60) *ās*-nak, illetőleg *awgāz*-nak kell olvasni. Az előbbi a jászok, az utóbbi az abkházok neve volna. Ezek szerint Gardizí az ősforrásnak eredetileg a Kaukázusra vonatkozó leírását a magyarok nyugati határfolyójára vonatkoztatta, s így alaposan összekavarta a dolgokat. MARQUARTnak ezt a tételét őstörténetkutatásunk (NÉMETH is, i. m. 163—4) már csak azért is elfogadta, mert egyéb jelek is arra mutatnak, hogy a magyarok valaha a Kaukázustól északra levő vidéken laktak. Az *onogur* ~ *onogundur* azonosásra nézve vö. NÉMETH GYULA fejtegetéseit (HonfKial. 58—9).

MARQUART már a Streifzүgében is foglalkozik egy másik magyarázati lehetőséggel. E szerint (Streifzүge 500) a Gardizí-féle *n. n. d. r.*-ben az onogundur bolgárok neve rejtőznék. Ezt az ötletét már egy előbbi munkájában is előadta (Chronologie. 1898. 91), és 1924-ben is megismételte a nélkül, hogy a Streifzүgében adott magyarázatára utalt volna. Azt sem fejtette ki MARQUART, hogy a Gardizí-féle *n. n. d. r.*-ben a Fekete-tengertől keletre lakó régi onogurokat vagy a dunai onogurbolgárokat látja-e. A *n. n. d. r.* ~ *onogundur* azonosítás természetesen a kérdéses Bakri- és Gardizí-féle szövegrészletek előbbi magyarázatának hallgatólagos feladását jelenti.

MINORSKY kiegészíti MARQUART ötletét azzal, hogy a magyarok nyugati határfolyójának *dwbā* neve *Duná*-nak olvasandó, a hegy pedig, amelyről Gardizínél szó van, a Kárpáttal azonos, amiken túl a IX. században Konstantinos

esászár Μεγάλη Μορβία-já volt. A Gardízi-féle *m. r. dāt*-ban tehát a morvák nevét kell keresnünk. Az a folyó, amely Gardízi szerint a hegynél ered és annak oldalánál folyik, az Al-Dunának valamelyik mellékfolyója lehet.

Ezzel megérkeztünk oda, ahova THURY már 1896-ban eljutott (Századok XXX, 801). Az *Iti*-ben már ő is a Dont, a *Dübā*-ban pedig a Dunát kereste. Ami Bakrīnak a magyarok kaukázusi szomszédságára vonatkoztatott sorait illeti, azoknak túlságos fontosságot tulajdonítani aligha lehet. Ha ugyanis feltesszük, hogy Bakrī tudósítása elején Ibn Rustának és többi társainak közös forrását használja, a végén pedig más forrásból a magyarok egy másik kaukázusi hazáját írja le, akkor valószínűleg túlságosan sokat teszünk fel erről az egyébként elég felületes kompilátorról. Nem látszik alaptalannak MINORSKY feltevése (i. m. 459), aki úgy gondolja, hogy Bakrī voltaképpen a kazárok kaukázusi szomszédait tulajdonítja a magyarokéinak azon az alapon, hogy Ibn Rusta, s így talán az ősforrás szerint is a kazárok körülsáncolták magukat a magyarok és más szomszédai ellen. Bakrī tehát a kazárok más szomszédaival, azaz a Bakrīnál említett két kaukázusi néppel a magyarokat is kapcsolatba hozhatta. Ez a magyarázat lényegében már KMOŠKÓNÁL is megvan (Történeti Szemle 1929: XIV, 36).

Gardízinek a magyarok nyugati szomszédairól szóló tudósítását tehát MARQUART és MINORSKY feltevései alapján érthetővé lehet tenni. Magyarázatunkat ellenőrizhetjük a Hūdūd al-‘ālam néhány adatának segítségével. A Hūdūdban a magyarok délnyugati szomszédai a *m. r. wāt*-nak, illetőleg *w. n. n. d. r*-nek nevezett népek.

A Hūdūdnak számunkra két igen fontos tanulsága van: első sorban megállapítható belőle, hogy a magyarok nyugati szomszédsága az ősforrásban is megvolt, másod sorban pedig a Hūdūd földrajzi szempontból végső bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy a Gardízi-féle „bal“ (nyugati) határfolyót a Kaukázus vidékén keresni nem lehet. Igen fontos a *w. n. n. d. r* és *m. r. wāt* népneveknek a Hūdūdban található alakja. Az utóbbit Gardízi *m. r. dāt*-nak írja. Ha MINORSKYVAL együtt a morva nép nevét keressük ezekben a változatokban, akkor a Hūdūd névalakja feltevésünket erősen támogatni fogja. Ezt esetleg *murwa*-nak is olvashatjuk.

A Gardízi-féle *n. n. d. r*-ről a Hūdūdban kiderül, hogy helyes alakja a *w. n. n. d. r*. A *w* elmaradása Gardízínél azzal magyarázható, hogy a *w(a)* az arabban és az újperzsában 'és' jelentésű kötőszó, s miatta hasonló íráshihák gyakran szoktak keletkezni. A *w. n. n. d. r* név más forrásokból is ismerős. Megtaláljuk abban a levelezésben is, amely József kazár kagán és egy spanyolországi zsidó között folyt le. Ebben a kagán a zsidó érdeklődésére válaszolva elmondja, hogy a kazárok orszá-

gukat egy *w. n. n. t. r* nevű néptől foglalták el, akik ugyan olyan sokan voltak, mint a tenger homokja, de a kazároknak ellenállni nem tudtak. Legyőzetésük után a kazárok elől a *Dünā* folyón túlra vonultak. Itt az onogundur-bolgárokról van szó, akikről tudjuk, hogy régebben a Kubán körül volt birodalmuk. A VII. század közepén ez a birodalom a kazárok támadásai miatt omlott össze. Népének egy része nyugatra vonulva megalapította a dunai Bulgáriát. MORAVCSIK mutatta ki az onogur:bolgár azonosságnak a bizánci birodalomban egészen a IX. századig meglevő folytonosságát (OnogTört. 14).

Ha József kagán *w. n. n. t. r*-je hiteles, akkor Gardīzī, illetőleg a Hudūd *w. n. n. d. r*-jének kérdését is elintéztnek tekinthetjük. E hitelesség ellen azonban fel lehetne hozni azt, hogy a *w. n. n. t. r* név a levélnék csak az úgynevezett „hosszabb“ változatában fordul elő, amely a híres gyűjtő és hamisító FIRKOVICS révén került elő; róla pedig fel szokták tenni, hogy egyes adatokat maga írt bele a szövegbe. Meg kell azonban említenünk, hogy egy 1924-ben tett felfedezés óta tudjuk, hogy a levelezésnek legalább is a rövidebb változatát már az 1100 körül élő Yahūda ben Barzillai is ismerte. Amint TELEGDI ZSIGMOND helyesen rámutat (Az Izr. M. Irod. Társ. 1940-i Évkönyve 247—87), a kazár király válasza naív hangjánál fogva nem származhatik hivatalos kazár forrásokból, értéke azonban mégis van, mert valamikor 1100 előtt készült. Szerzője valószínűleg régi arab földrajzi munkákat is használt (vö. MINORSKY i. m. 471, 1. j.), vagy utazó zsidóktól is vett értesüléseket. Ami közelebről a *w. n. n. t. r* nevet illeti, az FIRKOVICS hamisítása nem lehet, mert FIRKOVICS idejében még ez a név egyáltalán nem volt ismeretes az európai tudomány előtt.

A *w. n. n. d. r* névvel kapcsolatban egy újabb igen érdekes adat is került elő. VALIDIÉ az érdem, hogy az iszlám hódításairól szóló krónikák egy nevezetes forrásmunkájának, Ibn A'tam al-Kufī (mh. 926.) Futuh-jának Saray-könyvtárbeli kéziratában a *w. n. n. d. r*-t újra megtalálta. A kérdéses helyen (VALIDI: KCsA. III, 47) szó van az örményországi arab helytartónak 722-ben Kazária ellen vezetett hadjáratával kapcsolatban egy kaukázusi országról, amelynek *w. n. n. d. r* a neve. Ezt a tudósítást Ibn al-A'tīr is átvette. Ibn A'tam szerint ez az ország Balandzsar és Szamandar között van. Aligha kétséges, hogy itt az onogur-bolgároknak a Kaukázusban fennmaradt töredékéről van szó. Gyakran megfigyelték már, hogy a Kaukázus előterében megfordult népek töredékeit csaknem kivétel nélkül megtaláljuk a Kaukázusban.

MARQUART e névnek még a következő változatait ismeri (UngJb. 1924. IV, 275; Streifzüge 500; vö. MINORSKY i. m. 466—7): Οὐνογουνδοῦροι Nikephoros | *'l. g. n. d. r*: *Ulugundur* Ibn al-Kalbī, mh. 820. | *Ötzentor* Anania Širakacī,

VII. század | *W(u)t(u)ndur Butkar* P s. Moses Chorenac'i, a IX. század utolsó harmada | *Wunundur Hudud al-'alam* | *Wulundur Mas'udi*, 934—944 körül | magyar *Nándorfejérvár* MARQUART nem mondja meg, hogy adatait honnan idézi, és nem magyarázza meg őket részletesen. Az idézetek forrásait MINORSKY kereste össze (i. m. 467). MARQUART adataihoz az ő nyomán a következő megjegyzéseket fűzhetjük: Az örmény adatok (Streifzüge 57) a Kubántól északra lakó onogur-bolgárokra vonatkoznak. Az Anania Širakac'i féle névalak Chorenei Mózes földrajzi művében maradt fenn amelyet Širakac'inak szoktak tulajdonítani (ed. SOUKRY 25; német fordításban Streifzüge 57; magyarul NÉMETH, HonfKial. 175). A *w(u)t(u)ndur butkar*-t ugyancsak P s. Moses Chor. említi történeti munkájában, a II. fej. 6. §-ban. A *Hudud*-ra MARQUART WESTBERG egy előzetes közlése alapján hivatkozik. *Nándorfejérvár*-t MARQUART magyar kutatók¹ nyomán említi.

A *Mas'udi*-féle *w. l. n. d. r* a magyaroknak a 934-i Bizánc elleni portyázó hadjáratával kapcsolatban szerepel, amelyet MARQUART is részletesen tárgyal (Streifzüge 60—74), de megnyugtatóan magyarázni nem tud. Ebben egy bizonyos *W. l. n. d. r.* nevű bizánci határvárosról van szó, nyolc napi távolságra Bizánctól, amelyet *w. l. n. d. r. i* nevű török népek elpusztítanak. A tudósítás vége egészen világos: itt a magyaroknak a Konstantinápoly falai alatti táborozásáról és egész Galliáig kiterjesztett portyázásairól van szó. A *w. l. n. d. r. i* népek közé *Mas'udi* szerint a besenyők, a bolgárok, a baskirok: nála a. m. 'magyarok', a *b. j. n. y.* és az '*n. k. r. d. a*' tartoznak. Ez utóbbiról MACARTNEY sikerült értekezésében (ByzNeugrJb. 1931. VIII, 159—70) kimutatta, hogy nem más, mint a magyarok másik neve. Fejtegetéseihez hozzáfűzhetjük, hogy a név az arab írásképnek minimális megváltoztatásával '*unkariya*'-nak olvasandó, továbbá azt is, hogy a magyaroknak ez a neve a X. századbéli magyar portyázásokat tárgyaló nyugati eredetű forrásból kerülhetett *Mas'udi*hoz. A *b. j. n. y.* a Streifzüge óta általában mint a *bajanäk* (besenyő) változata szerepel. MACARTNEY (i. h.) a bolgárok nevét sejtí benne. MARQUART ötlete azonban valószínűleg helyesebb. GOMBOCZ ugyanis a besenyők nevének a *b. j. n. y.*-val egyező egyéb változatait is kimutatta (Turán 1918: 209—15), amelyekhez MINORSKYVAL (i. m. 471) a kazár kagán levelének *b. s. n.*'-ját is hozzáfűzhetjük. Ez utóbbi egy Krímtől északra levő nép neve. Az eredetiben ugyan *b. s. r.*' van, ilyen nevű népről azonban nem tudunk. Az *r* pedig héber szövegekben igen gyakran áll tévesen *n* helyett.

¹ Cikkeikkel, valamint GRÉGOIRENEK és egyes oláh kutatóknak a *w. n. n. d. r.* névre alapított feltevéseivel részletesen ▼ö. a 33. l. jegyzetében említett értekezésemet.

Az elbeszélés maga nem teljesen világos. Annyi bizonyos csak, hogy a 934-i magyar portyázás és valami előbbi esemény van benne összekeverve. MARQUART nézete szerint (Streifzüge 528; vö. Komanen 26) a főszereplők a bolgárok és a besenyők. Valószínűleg ez a gondolat volt MACARTNEY magyarzatának alapja, aki a bizánci-bolgár történelem egy mozzanatát keresi ebben a tudósításban. Abból, hogy Mas'ūdī szerint *W.l.n.d.r* Bizánc keleti határán volt (MARQUART, Streifzüge 69 fordítása: „északkelet“ már értelmezés, nem fordítás), VALIDI ROSEN után, de MACARTNEY értekezésének figyelembevétele nélkül, arra a következtetésre jut, hogy ez a *W.l.n.d.r* azonos az Ibn A'tāmnál említett kaukázusi *w.l.n.d.r*-ral (KCsA. III, 47—51), s így Mas'ūdī történetének ez a része is valami kaukázusi eseményre vonatkozik. Egyébként a földrajzi háttér világos: a *w.l.n.d.r* népek Kazária, Alánia és nyugat között laktak, sőt a Pontust is elérik. Hasonlóan írja le Konstantinos a besenyők országát a X. században (AdmImp. 37. fej.). A történet részletes elemzésével most nem foglalkozhatunk. Lényeges számunkra az, hogy a *w.l.n.d.r* név itt a bolgárok, besenyők és magyarok összefoglaló neve. Amint tudjuk, a honfoglaló magyarok *ungar* neve az *onogur*-nak egy változata. Most tehát ugyanennek a névnek (*onogur* ~ *onogundur*) egy másik változatát találjuk meg a magyarokkal, az *onogundur* eredetű bolgárokkal és besenyőkkel kapcsolatban. Ha Mas'ūdī történetét még nem is sikerült teljesen tisztázni, a *w.l.n.d.r* népeknek ez a felsorolása már magában értékes adata őstörténetünknek. Látjuk belőle, hogyan ment át egyik nomád nép neve egy másikra egy-egy közös válalkozás nyomán. Ami a „görög város“ *W.l.n.d.r* nevét illeti, valószínű, hogy nem a *w.l.n.d.r* népek kapták nevüket erről a városról, hanem megfordítva. Az is lehet, hogy itt csak Mas'ūdīnak vagy forrásának alkalmi névadásáról van szó. Mas'ūdī nem nevezi meg forrását. Mindenesetre érdekes, hogy míg az *onogundur* név bizánci források hallgatásából ítélve már korán eltűnhetett, a keleti *w.l.n.d.r* változatot még a X. században is megtaláljuk.

A *w.l.n.d.r* egyébként a *w.n.n.d.r* elhasonulásos alakja. Ez oly módon keletkezhetett, ahogy a magyarban *Nándorfejérvár*-ból később *Lándorfejérvár* lett (P.D.). Kiejtésük minden bizonnyal *wulundur*, illetőleg *wunundur* lehetett, mert már MARQUART is rámutatott arra (UngJb. IV, 275), hogy a prothetikus *w*-, mint a csuvasban, itt is valószínűleg a labialis kezdő magánhangzó miatt keletkezett.

*

Egészen más az a kép, amelyet Konstantinos császár a magyarok országról és szervezetéről a 889-et közvetlenül megelőző és követő időkre vonatkozólag feljegyez. A 38. feje-

zet szerint: A magyarok régebben Kazária szomszédságában laktak, egy olyan földön, amelyet vezérük után *Levedia*-nak neveztek. Levedias „első vajdájuk“ volt. Fejedelemnek nem tettek meg soha senkit maguk közül. A kazárokkal három évig együtt laktak és velük együtt harcoltak minden háborújukban.

Levedia földrajzi meghatározására vonatkozólag közelebbi részleteket Konstantinos szövegéből nem tudunk meg, csak annyit, hogy Levediában egy folyó is van, amelyet *Khidmas*-nak és *Khingylos*-nak is neveznek. 889-ben besenyő támadás éri a magyarokat Levediában, mire ők Eteközbe vonulnak. *Levedia* határaitól általánosságban tehát annyit tudunk, hogy keleten a kazárokhöz volt közel, nyugaton pedig talán Eteközzel érintkezett.

Eteköz területét sem határozza meg pontosan Konstantinos. Annyit mond, hogy a magyarok dunai országukba való költözésük előtt *Eteköz*-ben laktak (40. fej.). Amint tudjuk, a magyarok honfoglalását egy második besenyő támadás idézte elő. A 38. fejezetben Konstantinos pontosan meghatározza azt a területet, ahol a magyarokat a besenyő támadás érte. Ezen az alapon fel szokták tenni, hogy a 40. fejezetbeli *Eteköz* azonos azzal a 38. fejezetben leírt területtel, ahonnan a magyarok dunai országukba költöztek. A 38. fejezet szerint ezen a területen öt folyó folyik: az elsőnek neve *Barukh* (= Dnyeper?), a másodiké *Kubu* (Bug?), a harmadiké *Trullos* (= Dnyeszter), a negyediké *Brutos* (= Prut), az ötödiké *Seretos* (= Szeret). A zárójelben közölt azonosítások FEHÉR GÉZÁNAK a Századokban megjelent (XLVII, 577—90, 670—87) értekezése óta általánosan elfogadottak. Az azonban, hogy *Eteköz* valóban azonos-e ennek az öt folyónak a területével, ma sem teljesen tisztázott kérdés. Az *Atelkuzu* szó magyar hangalakja *etelközü* lehetett (Gyóni i. m. 23). A területnév *Atel* eleme a török *atıl* 'folyó' szóval azonos, s itt tulajdonnévnek látszik, annál is inkább, mert Konstantinos szerint *Atelkuzu*-t a rajta keresztül folyó víz neve után hívták így. Erre következtethetünk az összetétel módjából is, minthogy *Eteköz* a *Bodrog-köz*, *Szamos-köz*, *Mura-köz*, *Csalló-köz*-féle területnevekhez hasonló alakulás. Ebben az esetben azonban az öt folyó közével való azonosítás aligha lehetséges. Ha viszont kijavítjuk a ποταμοῦ-*t* ποταμῶν-ra, továbbá az *atıl* szónak köznévi jelentését vesszük, mint azt többen teszik (így HÓMAN is MTört.² I, 69), akkor többé-kevésbé elfogadható értelmet kapunk: *Atelkuzu* 'folyók köze', azonban nem tudjuk megmagyarázni, hogy az etelközi magyarság a honfoglalás után miért vesztette el nyelvéből az *etel* közszót. Így nem marad más hátra, mint hogy az *Atel*-ben mégis egy folyó nevét keressük. Feltehetjük, hogy az *Atel* éppen úgy a Dnyeper neve, mint a *Barukh*, a császár azonban itt (38. fej.), elég különösen, egy fejezeten belül a folyónak két különböző forrásból származó

nevét is használja. FEHÉR GÉZA idézett tanulmányában (672, 685) erre a magyarázatra hajlik, és úgy gondolja, hogy a magyarok „a Dnyeperen átkelve, először csak e folyó partján telepedtek meg s ekkor nevezték el földjüket Atelkuzunak, mely nevet aztán a Dnyeper és Szeret közti vidékre is megtartották. Megnyugtatónak ez a magyarázat sem mondható, de talán közel jár az igazsághoz. Mivel a császár a forrásokat általában gondosan használja, viszont az ellentéteket, amelyek az egyes forrásokban és a különböző források között vannak, gyakran nem egyenlíti ki, valószínű, hogy amikor ő azt a területet, amelyen a besenyők honfoglalás előtti támadása a magyarokat érte, forrása nyomán öt folyó területként írja le, majd pedig a magyarok honfoglalást megelőző hazáját, tehát látszólag ugyanazt a területet egy folyó után *Atelkuzu*-nak mondja, jegyzeteit két forrásból veszi, s mindkettőt híven közli, de az ellentéteket itt sem oldja meg.

A török *atil* szó a régi és újabb volgai török nyelvekben mint közszo és tulajdonnév gyakran előfordul (vö. BARTHOLD, 12 Vorlesungen 28—31; VALIDI, IbnF. 173—4). Az *atil*-nek ez a kettős használata már a régebbi törökség történetének nehéz problémája (vö. Wehrot und Arang 27), de a Magna Hungaria-kérdésben is fontos szerepet játszik (vö. Századok LXXV, 284). A tatár korban az *Atil* mint tulajdonnév magyar és lengyel krónikákban a Donnál, sőt a Dnyeperral kapcsolatban is szerepel, ez azonban a régi korok szempontjából nem jelent semmit (MELICH: KCsA. II, 238). Ezért téves MARQUART (Streifzüge 32) és mások hivatkozása Kézai Simonra.

Levedia földrajzi helyzetének meghatározásában arra szoktak hivatkozni, hogy a császár a 37. fejezetben leírja a besenyők országának határait azzal a megjegyzéssel, hogy a besenyők országukat a magyaroktól foglalták el. Ez természetesen elég általános meghatározás, azonban arra is rá szoktak mutatni, hogy a 42. fejezet szerint a besenyők és a kazárok között a határ a Donnál lehetett, mert ebben a fejezetben azt olvassuk, hogy a kazárok és a besenyők a donmenti Sarkel váránál néztek farkasszemet egymással. Így tehát a besenyők keleti határa, következésképpen *Levedia* keleti határa is a Don volna. Ez a magyarázat, amelyet FEHÉREN kívül NÉMETH is elfogad (HonfKial. 152—4), ma is a legvalószínűbb. Fel lehetne ugyan hozni ellene, hogy a 37. fejezet vége szerint a besenyők országa keleten Kazária, Alánia és a gúzok felé is elnyúlt, tehát a Dontól keletre is kiterjedt, a császárnak ez az utóbbi leírása azonban máig sem egészen világos. A 42. fejezetre való hivatkozás ellenében pedig arra lehetne rámutatni, hogy ez a fejezet nem ugyanabból a forrásból ered, mint a többi (MORAVCSIK, A magyar történet bizánci forrásai 153), azonban ez sem lehet döntő érv FEHÉR és NÉMETH magyarázatával szemben.

Ha azonban *Levedia* keleti határfolyója valóban a Don volt, akkor a nyugati mindenestre a Dnyeper lehetett. Altlában véve azonban világos, hogy a császár rövid tudósítása nem lehet megközelítőleg sem teljes képe azoknak a változásoknak, amelyek 889 után a Fekete-tengertől északra végbe mentek, s így szavainak túlságosan merev magyarázata nem volna helyénvaló.

Ami Konstantinos leírásának további részleteit illeti, a σάβαροι ἄσφαλοι névnek NÉMETH-től adott 'megbízható, rendületlen szavárd' magyarázata (HonfKial. 315—22) eddig a legjobb, tekintettel arra, hogy ez a magyarázat nem ötletszerű, hanem beleilleszkedik a török törzsnévadás általános kereteibe. Merésznek látszik azonban a σάβαροι szövégi -toi elemének a magyar -di képzővel való magyarázata. PAIS DEZSŐ szerint (Scriptores 93, 1. j.) a σάβαροι teljesen török nyelvi alakulat. PAIS a σάβαροι népnévben valamint a magyar hagyományban szereplő *zuardu*: *Szovárd* névben is a török *sap* ~ *sab* ~ *sav* ige *savar* igei származékának -ty: -du (-dy) képzős igenevét látja. PAIS szerint, amennyiben a török gyök jelentése 'letér az útról, elkalandozik', az anonymusi ú. n. *Csaba*-részletnek új magyarázata válik lehetségessé: a *Szuardu* nevet egy magyar vezér kapta, aki a Dunától délre irányuló kalandozásából nem tért vissza, az előrésében szintén az említett török igével összekapcsolható *Sobamogyera* nevet pedig ennek a vezérnek elkalandozó népe. NÉMETH és PAIS magyarázataival szemben több más kísérlet látott napvilágot. Ezeknek egy része túlságosan merész, más része pedig kezdetleges (vö. JUHÁSZ: MNy. XXXVII, 100; VALIDI: KCSA. III, 53; MOÓR i. m. 45—50; GRÉGOIRE: Byzantion XIII, 276). Teljesen indokolatlan és elhibázott az a THURY óta gyakran felbukkanó magyarázat, amely szerint az ἄσφαλοι szóban az arab *asfalu* rejlik.

A magyar—kavar—kaliz kérdéssel foglalkozik GyÓNI értékes tanulmánya (MNy. 1938. XXXIV, 86—96, 159—68). Vele összefüggésben itt röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy a kalizoknak tőle feltett szektázó zsidó volta ellen igen nagy súllyal esik latba Bakrī egy tudósítása. Ez utóbbiból a kalizok mohamedán hite világosan kitűnik (vö. VALIDI, IbnF. 217).

A *Levedia* nevet JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ vizsgálatai tisztázták (utoljára PAIS: MNy. XXIX, 42). ILJINSKIJ szerint (Byzantinoslavica II, 100—7) *Levedias* neve voltaképpen azonos a IX. század közepén kagánkodó *Obadja* nevével. Ennek ILJINSKIJ szerint lett volna egy *Abädjah* változata is, amelyhez a kezdő -l egy arab fogságban megfordult szláv ember tollából kerülhetett. Ez a magyarázat, bár GyÓNI is figyelemre méltatja (A magyar nyelv görög feljegyzéses szórvány- emlékei 79—81), tökéletesen elhibázott.

Maga a *Levedia*-fogalom nem lehetett hosszú életű. Annak, hogy a magyarok Levedias előtt is itt laktak volna, bizonyítéka nincs, s GyÖNI (i. m. 80. jegyz.) helyesen mutat rá arra, hogy „a helynévadás gyakorlatával ellenkeznek az, hogy kétszáz éven át lakott hazájukat a magyarok a legutolsó ottani uralkodójuk nevére neveztek volna el“. A *Levedia*-fogalomnak ez a Konstantinos szövegével össze nem egyeztethető, tágabb értelemben vett használata jellemzi egész őstörténeti és régészeti kutatásunkat. A császár a 39. fejezetben azt mondja, hogy a magyarok három évig laktak együtt a kazárokkal. Ezt csaknem minden kutató valami hosszabb időszakra nyújtja ki hivatkozással arra, hogy ugyancsak a császár szerint ez alatt az idő alatt a magyarok részt vettek a kazárok minden háborújában, ami szerintük elképzelhetetlen, ha csak három éves együttéléstről volna szó (MARQUART húsz évre gondol, Streifzüge 33; sokan háromszázra, mások pedig kétszázra). Ez az érv azonban elveszti bizonyító erejét, ha meggondoljuk, hogy pl. Ibn Rusta szerint (MHK. 154) a kazárok minden évben megtámadják a besenyőket. Az arab forrást megerősíti Konstantinos is (AdmImp. 3. fej.): „A turkok nemzete szintén nagyon tart az említett besenyők nemzetétől, mert gyakran szenvedett tőle vereséget“.

Mindezek előrebocsátása után könnyen meg fogjuk érteni a magyarság IX. századi földrajzi helyzetére vonatkozó elméleteket. MARQUART a Streifzügében nem foglal világosan állást a *Levedia*-kérdésben. Előbb (32) hivatkozik arra, hogy a Konstantinos szerint *Levedia*-t átszelő *Khingylos* nem azonos az *Ingul*-lal, mint azt előtte (és utána is, ILJINSKIJ i. h.) feltették, hanem — mint JERNEY mondja — a Malocsnája mellékfolyójával, a *Csinhul*-lal. Minthogy az előbb eladottak szerint *Levedia* nyugati határa valószínűleg a Dnyeper, a Don és Dnyeper közötti *Csinhul* folyó valóban a legelőbb jöhet számításba. Toldásainak és javításainak utolsójában MARQUART arra gondol, hogy a *Khingylos* a Don és a Kubán között az Azovi-tengerbe ömlő *Jeja* (530, 2. j.). Azt, hogy miért változtatta meg véleményét, nem mondja meg. ILJINSKIJ (i. h.) és MACARTNEY (i. m. 91) meg is jegyzik, hogy MARQUART eljárása érthetetlen. Ez a „javítás“ azonban nagyon is érthető. MARQUART ugyanis (32) a magyarok régi hazáját a határoló Gardiz-i-féle két folyót a Donnal és a Kubánnal azonosítja. Ezzel azonban kirívó ellentétben áll a Konstantinos-féle *Khingylos*-nak JERNEY szerinti magyarázata, mert így *Levedia* fő folyója *Levedia*-n kívül folynék. Ezért emlegeti tehát MARQUART a javításban a Don és Kubán közti *Jeja*-t. A *Kingylos*-t FEHÉR GÉZA PAULER nyomán a Doneccal azonosítja (Századok LXIX, 141), mások ma is JERNEY magyarázatát fogadják el.

A másik lehetséges magyarázatot a Magyarságtudományi Intézet összefoglaló kötetében adtam elő (100—5). Elképzelhető

volna, hogy *Levedia* valahol a Dontól keletre volt, az öt folyó öntözte terület pedig nem azonos *Etelköz*-zel. Ebben az esetben az első besenyő támadás a Dontól nyugatra vetette volna a magyarokat, amikor is az *Atelkuzu Atil*-jában a Dont láthatnók, *Etelköz*-ben pedig a Don és Donec vagy a Don és az Azovi-tenger között. Az öt folyó vidékén a besenyők második támadása idején táboroztak volna a magyarok. E mellett a feltevés mellett MACARTNEY azt az érvet is felhozza, hogy a 38. fejezet szerint *Levedias* *Etelköz*-ből hajón ment a kazár kagánhoz. Ez pedig nem történhetett másként, csak a Don folyón. A „hajón” kifejezés azonban a szövegben nem található, helyette a hasonló, de korrupt *χελάνδια* van. Erről pedig MORAVCSIK GYULA nagy valószínűséggel kimutatta, hogy voltaképpen íráshiba, helyette *Λεβεδία(v)*-t kell olvasni (NyK. L, 286—8). Így ez az egész magyarázat szempontjából igen fontos érv elesik.

A harmadik lehetőség GRÓF ZICHY ISTVÁNTól származik (AkadÉrtesítő 1927. XXXVII, 174; újabban azonban ZICHY is NÉMETH magyarázatához csatlakozott: Magyar őstörténet: Kincsestár. 1939. 74). ZICHY hivatkozik arra, hogy a besenyőknek a magyaroktól elfoglalt országa Konstantinos szerint (37. fej.) Alánia felé is elnyúlt. Felteszi tehát, hogy *Levedia* a Dontól keletre volt, a Maeotis keleti partvidékén. Erre vonatkoznék a császár kifejezése, amely szerint a magyarok és a kazárok együtt laktak. A magyar-kazár együttlakás ZICHY szerint sem három évig, hanem valószínűleg igen sokáig tartott.

ZICHY régebbi magyarázatát magáévá tette GOMBOCZ (Természettudományi Közlemények 1925. LVII, 369—74) és Konstantinos legkitűnőbb ismerője, MORAVCSIK GYULA is (OnogTört. 31). Ő a bolgár és magyar őstörténet szempontjából igen értékes tanulmányában arra az eredményre jutott, hogy a magyarok hosszú ideig az onogur-bolgár birodalom alattvalói voltak. Ezek szerint *Levedia* nem más, mint a magyaroknak az onogur birodalomban levő régi hazája. MORAVCSIK a Konstantinos-féle három esztendőt paleográfiai okokból kétszázra javítja (i. m. 35). Szerinte az onogur-magyar együttélés már Dél-Szibériában megkezdődött, s onnan 450 táján valószínűleg az onogur nép hozta magával a későbbi magyarság magvát képező finnugor törzseket. A magyarok ezután két évszázadig a Maeotis-parti onogur-bolgár birodalomban éltek volna. A 650 után egyre erősödő kazár nyomás alatt az onogur birodalom felbomlott. A későbbi dunai bolgár birodalmat alkotó törzsek nyugatra, a baskirok és volgai bolgárok északkeletre vonultak, a magyarok pedig ott maradtak továbbra is *Levedia*-ban, egészen addig az időig, amelyről Konstantinos szól. Mindez azonban nehezen egyeztethető össze azzal a leírással, amit Jaihaninál olvasunk a

magyarok régi hazájáról, valamint a magyarok IX. századbeli nyugati kalandozásaival. Helyesebb lesz tehát, ha kitartunk Konstantinos tudósítása mellett, amely szerint a magyarok három esztendeig laktak együtt a kazárokkal, megjegyezve azt, hogy ez a kazár-magyar kapcsolatoknak csak egy szakasza volt. Azt is hitelesnek tarthatjuk, amit az arab források mondanak, hogy t. i. a magyarok a IX. századbeli *Levedia*-t megelőző hazája a Fekete-tenger egész északi vidékére kiterjedt, úgy mint az őket leváltó besenyőké, Šarkeltől az Al-Dunáig (AdmImp. 42. fejj.). Mindaz, ami még régebbi időkre vonatkozik, bizonytalan. A magyarok *ungar* neve alapján azonban valóban a legkövetkezetesebb arra gondolni, hogy a magyarok valaha beletartoztak az onogurok birodalmába. Az onogur-magyar, illetőleg kazár-magyar kapcsolatokat pedig a legtermészetesebben egy maeotismeni magyar őshaza feltevésével magyarázhatjuk. Ezt erősen támogatja a magyar nyelv alán jövevényszavainak a biznysága. Sajnos, ebben a kérdésben a kutatás SKÖLD óta megállt. A kaukázusi haza többi bizonyítékai közül nyelvünk déli átvételére mutató török jövevényszavai érdemelnek első sorban figyelmet. A Hunor és Magyar-monda is értékes bizonyítéka NÉMETH szerint (Attila és hunjai. 1941. 321) a magyarok kaukázusi tartózkodásának.

A magyarságnak talán régészeti nyomai is maradtak a Kaukázus előterében. ZAKHAROV és ARENDT idevágó kutatásai azonban biztos eredményeket még nem mutatnak fel. Mindenesetre korai volna a kumamenti *magyar* elemű nevek és ezeknek a bizonytalan értékű régészeti adatoknak alapján HÖMANNAL (MTört. I, 615) és BENDEFYVEL (A magyarság kaukázusi őshazája 142) *Levedia* határait a Dnyepertől a Kaukázusig kiterjeszteni.

Az elmondottak lényegét a következőkben foglalhatjuk össze: Konstantinos és a mohamedán források nem ugyanazt a magyar hazát írják le. A császár informátoraitól a magyarság történetének csak egy meglehetősen kis szakaszáról nyert értesülést. Levedi vajdaságánál régebbi eseményekről nincsen tudomása. Ezért ellentétes látszólag az arabok tudósítása és az övé. Ha tehát a császár azt mondja, hogy a magyaroknak Levedi előtt sohasem volt vezérük, ez nem jelenti azt, hogy a császár ismerte a 880 előtti magyar történelmet, mint ahogyan a besenyő (37.) fejezet elején levő ἀν' ἀρχῆς-ből sem következtethetünk arra, hogy Konstantinos a besenyők történetét attól az időponttól fogva ismerte, amikor azok keletről a Jajik folyó mellékére költöztek.

Mégis csaknem egész őstörténetkutatásunk annak a τὸ παλαιόν kifejezésnek a hatása alatt áll, amelyet a császár a magyarokkal kapcsolatban használ. Már MARQUART előtt is

szokásban volt a császár *Levedia*-ját a mohamedán forrásokban leírt, szintén „régí“, vagyis 889 előtti magyar hazával azonosítani, annál is inkább, mert Gardīzīnél a magyarok egyik határfolyója az *Atil* nevet viseli, és így magától adódott az a feltevés, hogy ugyanez az *Atil* rejtezik Konstantinos *Atelkuzu*-jában is. Erre az alapra épültek azok a kombinációk, amelyekben az araboknál leírt magyar haza *Etelköz*-zel azonos. Azonban a nyelvészetileg tájékozott kutatók észrevették, hogy az *atil* szó túlságosan ingoványos alap ahhoz, hogy ilyen messzemenő kombinációt lehetne rá építeni, s így mind több pártolója akadt FEHÉR magyarázatának, aki meggyőző Konstantinos-magyarázatát azzal a feltevéssel toldotta meg, hogy a mohamedán forrásokban leírt magyar haza Konstantinos *Levedia*-jával azonos. Újabban ZICHY és MINORSKY közvetítő elméletet állítottak fel: a mohamedán források magyar hazája részben *Levedia*-val azonos, tudósításuk bizonyos később interpolált részei azonban *Etelköz*-re vonatkoznak.

Mindezek az elméletek elfogadhatatlanok, mert Konstantinos és a mohamedán írók tudósítását csak földrajzi szempontból nézik, és nincsenek figyelemmel a görög és az arab forrás között levő áthidalhatatlan tartalmi ellentétre.

A mohamedán forrásoknak nézetünk szerinti helyes magyarázatából kiderül, hogy a császárnak a *Levedias* előtti magyar történetről nincsen tudomása. Ezzel szemben arab forrásunk közvetlenül a *Levedias*t megelőző korra vonatkozik. A mohamedán forrás valamikor 870 és 889 között keletkezett. A magyarokat mint független népet írja le, amely a kazároknak ellensége. A kettős királyság intézménye van meg náluk. Konstantinos leírásában viszont a magyarok a kazárok alárendelt szövetségesei, és a császár úgy tudja, hogy sohasem volt vezérük. A mohamedán forrásokban leírt 870 és 889 közötti magyar haza a Don és az Al-Duna között volt. Ugyanazon a területen tehát, ahol később az őket leváltó besenyők táboroztak. Ha a császár τὸ παλαιόν-ja meg nem zavarta volna kutatóinkat, világosan beszélő történeti adatok alapján más úton is erre az eredményre jutottak volna.

Itt, a Don és az Al-Duna között jelennek meg először a magyarok mint régészeti emlékekben is (Verchne Saltovo) a törökségtől különváló népcsoport. 833 táján ellenséges viszonyba kerülhettek a kazárokkal. Bizonyára ellenük is építették a kazárok a donmenti Šarkelt. Itt, az Al-Dunánál harcolnak 836—838 táján (Georg. Cont.; vö. MORAVCSIK, Byzantinoturcica I, 142). Bizonyára ők zárták el 839-ben a Konstantinápolyból Kazáriába igyekező követség útját (vö. LAEHR i. m. 19, 122). Innen járnak portyázni a szláv törzsek közé. Itt, közelebről Krímben találkozott velük Szent Cirill 860 táján a kazár kagánhoz utaztában (Vita S. Cyr. 8. fej.;

vö. DVORNÍK, Les slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. 1926. 138; vö. GYÓNI: MNy. XXXIV, 164).

860 után az északról délre vonuló norman rúszok átveszik az uralmat a szláv törzsek felett. Ezzel áll kapcsolatban a mohamedán források tudósítása a magyar-rúsz harcokról. Közben keletről is új veszedelem fenyegeti a magyarokat. A IX. század közepén már gyengülő kazárokkal szemben a besenyők mind jobban éreztetik hatalmukat. Hogy hol ütköztek meg a magyarok a besenyőkkel 889 előtt, nem tudjuk, de Konstantinos szavaiból ítélve a magyarok sok szomorú tapasztalatot szereztek a besenyőkkel vívott harcokban.

Az északi és keleti nyomás alatt a magyarok nyugatra fordulnak. 862-ben az Annales Bertiniani szerint (GOMBOS, CatFont. I, 110—1) nyugaton pusztítanak. 881-ben az Admonti Évkönyvek új adata szerint lejátszódik a honfoglalás első próbája. Konstantinos szavaiból azt hihetnők, hogy a kazárok ellen lázadó kavarak Levedi idején csatlakoztak a magyarokhoz. Az Admonti Évkönyvek új adatából azonban látjuk, hogy ez már 881 előtt megtörtént. Valószínűleg ehhez a kalandozáshoz kapcsolódik a Metód-legenda elbeszélése Metód és a magyarok találkozásáról is (vö.: MORAVCSIK: Szent István-Emlékkönyv I, 201; DEÉR, A magyar törzsszövetség és a patrimonialis királyság külpolitikája 13, 20. j.).

Nyugati kalandozásaik azonban aligha jártak nagyobb sikerrel. Talán a keleti, besenyő veszedelem hatása alatt álló kazárok hívására vagy talán egy nyugati vereség miatt a magyarok megint keletre mennek, Kazária közelébe. Ezt a földjüket a vezér után *Levediá*-nak nevezik. A magyarságnak az eurázsiai steppe nyugati szélein vívott végső harcairól és a honfoglalás hatalmas fordulatáról már világos képet alkothattunk magunknak Konstantinos elbeszélése nyomán.

Az elmondottak csak vázlatos képét adják egy hatalmas kérdés-csoportnak. Részletek kidolgozására és áttekinthető kép megalkotására itt nem volt terünk, remélhetőleg a jövőben arra is sor kerül.

CZEGLÉDY KÁROLY.

Statisztikai vizsgálatok a hangátvetés köréből.

A magyar hangátvetést tárgyaló dolgozatomban (MNyTK. 69. sz.; részletek belőle MNy. XL, 33—49) az összegyűjtött és megvizsgált eseteknek csak hangtani vallomásával foglalkoztam; az amúgyis szűkszavúra, inkább csak adattárjellegűre korlátozott, de még így is a kelleténél terjedelmesebbé lett dolgozatot más szempontok bevonásával már nem akartam tovább vastagítani. Azóta azonban néhányan előszóban tettek már olyan megjegyzéseket, melyeken látszott, hogy a hangtaniakon kívüleső más szempontok feldolgozásának hiánya az olva-

sót megtévesztheti és félreértéseket okozhat. Szükségesnek véltem tehát, hogy statisztikai vizsgálódásaim eredményét és néhány más meg gondolásomat röviden összefoglalva közlétegyem. Különösen két szempontot kell kidomborítanunk: 1. a hangátvetést szenvedett szavak eredetét és nyelvünkbeli szerepét; 2. a synchronia és diachronia kérdését és az ebből leszűrhető nyelvészeti tanulságokat, továbbá a köznyelv és nyelvtörténet viszonyára vonatkozó vallomást.

1. A szavak eredetére és funkciójára vonatkozólag ARANY ALBERT LÁSZLÓ szóbeli megbeszélésünk során a következőket mondta: Megfigyelése szerint a szavak két típusra oszlanak: hangátvetést és hanghelyettesítést tartalmazókra. A hanghelyettesítés kifejezéssel azokat az eseteket jelölte meg, melyekben a szó eredeti alakja a magyarból nem mutatható ki, pl. *sztrēha, *csrēda,¹ s így valószínű, hogy meg sem volt, vagyis rögtön az átvételkor szērha, csērda-típusúvá lett a szó. Szerinte ezek az esetek nem vonhatók a többi, két magyar adattal rendelkező szabályos eset körébe. — Feleletem így, elméleti síkon is az, amit a gyakorlatban követtem az osztályozáskor: a hangátvetést a nehéz hangkapcsolat könnyebbé tételére irányuló törekvés hozza létre, s itt teljesen közömbös az, hogy a nyelvérzék magyar vagy idegen szóbeli hangkapcsolatot érzett-e nehéznek.² Bizonyítja ezt az is, hogy az idegen eredetű szavaknál csak olyan helyzetben történt átvétel, melyre magyar példának is vannak, pl. török *maxmār* > *mámhur*, vö. *vehmet* > *vemhet*, *lohma* > *lomha* stb. | szláv *iskra* > *szikra*, vö. *iglice* > *gilice*, *irt* > *rit* stb. A magyarban csak átvételes alakban kimutatható szavak száma amúgy is csekély, pedig idegennek vettünk minden olyan szót, melynek átvétel nélküli alakjára forrásainkban magyar nyelvi példa nem volt, még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy a magyarban használták az idegen formát, mint *Amhát*, noha az *Ahmat* alak valószínűleg ismert volt (vö. magyar *Mehmet*); *csizió*, bár a közép-latin *cizsió* ejtés a magyarban is meglehetett; ugyanígy a *bangita*, *kalan-gya*, *szikra* stb. szavakat is. Az idegen elemek száma még ilyen elbánás mellett is mindössze 22, ami a 346 megvizsgált esetnek³ csak 6,36%-át teszi.

A megmaradt, magyar eredetű példákat így osztályozta ARANY: közlő elemek, vagyis értelmes etimológiájú, jelen-

¹ Az adatokra l. id. dolgozatom mutatóját. Lapszámot sehol sem idézek.

² Az átvétel szempontjából magyar eredetű minden olyan szó, melynek eredeti (átvétel nélküli) alakjára magyar adataink vannak, tekintet nélkül arra, hogy a szó egyébként a magyarba milyen nyelvből került.

³ Vizsgálódásunkból természetesen kizártuk a társulások, tehát nem függetlenül, hangtani úton létrejött átvételeket (41–6), a bizonytalan példákat (l. minden fejezet végén) és a tévesen hangátvételesnek nevezett példákat (46–50).

téstartalmat hordozó szavak és emfatikumok: hanggal festő és hangutánzó elemek. Megfigyelése szerint a hangutánzók nagy számban vannak képviselve, s ez a jelenség azzal magyarázható, hogy értelmes etimológiájuk nem lévén, jobban ki vannak téve a játssi nyelvalkotó és nyelvalakító szeszélynek.

A magyarázat alighanem helyes; az a megállapítás azonban, hogy az úgynevezett emfatikumok száma feltűnően nagy, tévesnek mondható. Az értelmes etimológiájú és nagy családdal bíró, tehát a játssi alkotókedvnek kevésbé kitett szavak száma ugyanis a 346 eset közül $314 = 91.04\%$; a hangutánzó-hangfestő eredetűeké meg mindössze $9 = 2.60\%$, s ez eléggé meggyőző érv a mellett, hogy az átvetések nem lélektani, hanem fiziológiai okok hozzák létre, s e fiziológiai kényszer olyan nagy, hogy a jelentés és etimológiai tudat hagyományörző erejét is le tudja győzni.

2. Még érdekesebb a synchronia és diachronia kérdésének egyrészt hangtani szempontból, másrészt a köznyelv és nyelvtörténet viszonyának szempontjából tett vallomása. Azzal, hogy melyik átvetés körülbelül mikor történt, nem érdemes foglalkozni, mert az a tény, hogy a legrégebb átvetés: *john > *jonh* teljesen azonos csoportba sorozható a jóval később történtekkel, pl. *mámhur* < oszmánli *maxmúr* vagy *teher* < *tereh* (átvetett alakok a XIX. század eleje óta), arra mutat, hogy az átvetés megtörténtének ideje közömbös a hangtani vallomás szempontjából. Ez azzal magyarázható, hogy nyelvünk alkata (s ezáltal könnyebbségi feltételei is!) az emlékes koron belül nem sokat változott.

Más oldalról ragadva meg a tér- és időbeliséget, a szavakat és változataikat két főcsoportra osztottuk fel: élő és kiveszett elemekre. Kiveszettnek tekinttünk minden olyan szót, illetőleg változatot, mely sem a köznyelvben, sem közkeletű nyelvjárási szótárainkban nem fordul elő; élőnek vettünk minden olyant, melyre akár a köznyelvből, akár valamelyik nyelvjárásból egyetlenegy adat is van. E megfontolás alapján a diachronián belül három lehetőség van: I. mindkét alak (az eredeti és az átvéteses is) kihalt elem; II. egyik kihalt, másik élő; III. mindkét változat élő.

I. Mindkettő kihalt.

A csoport igen kicsiny, néhány elavult szó tartozik csak bele. Jellemző, hogy közülük három divatszó: *bezdvár* 'Bezarstein', *leremberger* 'nürnbergi szövetfajta' és *mehli* 'mechelni posztó'. Ide vettük a *pele* 'glis esculentus' állatnévnek R. *pö-höly* (NySz.) változatát, mely a *pe[ö]hef[ö]l(y)* 'pluma' szóhoz hasonló volta miatt vezett ki a nyelvhasználatból. A felújított *jonh* és *ihlet* (> *hilet*) szavakat is ide soroztuk, mert az élő nyelv halálra ítélte őket, s csak irodalmi úton kerültek

újra használatba. A mindkét alakjukban kiveszett szavak száma 6: a vizsgált 292-nek¹ 2'06⁰₀-a.

II. Egyik alak kiveszett, a másik élő.

A csoport még több alfajra oszlik a szerint, hogy 1. az átvetétes avult-e el, s az eredeti élő, vagy 2. az eredeti veszett ki, s csak az átvetétes él. Mindkettőnek két típusa van a szerint, hogy a ma élő alak α) köznyelvi vagy β) nyelvjárási-e.²

1. Olyan esetet, melyben az átvetétes alak elavult, s csak az eredeti él tovább, nagyon keveset találunk, s ezek legnagyobb része is egyszeri előfordulás csak. Ez a tény ismét azt bizonyítja, hogy a hangátvetést fiziológiai kényszer okozza, s megtörténté a szóalaknak a nyelv alkatába való beleilleszkedését vagyis továbbéltét elősegíti; csak nagyon kevés esetben bizonyult az átvetés feleslegesen történni.

α) Az elavult átvetétes alakokkal szemben az eredeti a köznyelvben maradt meg néhány esetben, mint: *vendég* > *vedéng* || *karabély* > *kalabér* || *garánát* > *ganarát* | *kenyere* > *kerenye* || *félemlik* > *félemlék* | *érdeml-* > *érdelm-*. Megfigyelhetjük, hogy mindegyik példa úgynevezett közömbös eset, vagyis olyan, melyben az artikuláció sem könnyebb, sem nehezebb nem lett. Az átvetétes alak egyszer-kétszer fordul csak elő, inkább egyéni változatnak tekinthető. E csoport tagjainak száma mindössze 6 = 2'06⁰₀.

β) Az átvetétes alakban elavult szavaknak a népnyelvben csak két esetben találjuk meg az eredetijét: egyik a *semling* > *selming* változás, mely a fenti *félemlik*-csoportnak felel meg; másik az *ajszon* > *aszjon* átvetés, mely azonban aligha független változás, hanem az *aszjú* ~ *ajszu* váltakozás (itt az *aszjú* az eredeti!) mintájára keletkezhetett. A két eset az összeshez viszonyítva 0'68%.

2. Több tagot számláló és tanulságosabb az a csoport, mely az eredeti alakjukban elavult s ma csak átvetétes formában megőrzött szavakat tartalmazza. Megfigyelhetjük, hogy tagjai mindegyikében igen nehéz hangkapcsolatok váltak könnyebbé; az eredeti alak nehéz voltát kiveszése, az átvetétes forma könnyebbségét pedig fennmaradása bizonyítja.

α) A kiveszett eredeti alakokkal szemben átvetétes formájukban köznyelvivé vált esetek két főtípusra oszthatók: ide tartoznak egyrészt a *dn* > *nd* átvétést mutatók, mint *zarán-*

¹ E vizsgálódásunkból az előző csoportnál kirekesztettekén kívül (1. 3. jegyz.) azt a 22 szót is kizártuk, melyeknél az eredeti alakra magyar nyelvi adatunk nincsen. Ugyanígy kizártuk a tulajdonneveket is, melyek szűkkörű elterjedtségük és megkötöttebb használatuk miatt nem vonhatók mostani vizsgálatunk keretébe. Az anyag így 292 szóra csökkent.

² Köznyelvinek vettük azokat a szavakat is, melyek a köznyelvben és a nyelvjáráásokban is megtalálhatók.

dok, szelindek stb.; másrészt azok, melyekben $h +$ mássalhangzó kapcsolat feloldását, pl. *enyhít, konyha, vemhet* vagy szóvégi h (x) kiküszöbölését, mint *teher, پہely, kehely* látjuk. Számuk $14 = 4.78\%$.

β) Az átvetéses formájukban nyelvjárásokban megőrzött példák közt is megtaláljuk a fenti két típust: *lendeke, bangita | dolhik, tonyhó* stb. Ezeken kívül a $zj > jz$ típus tartozik ide, pl. *őrijük, válajszá* és *ajszu, hojszu* stb. 22 eset $= 7.54\%$ vonható ide.

III. Mindkét alak élő.

Ebben az osztályban, a térbeli elhelyezkedést tekintetbe véve három csoport van: 1. mindkét alak nyelvjárási; 2. egyik nyelvjárási, másik köznyelvi; 3. mindkettő köznyelvi.

1. Az előbbi csoportoknál jóval nagyobb a száma azon eseteknek, melyekben mind az eredeti, mind az átvetéses forma nyelvjárási. A tulajdonképeni tájszavakon kívül, amilyenek *kerepecsik, cempel, lipsa, abajnac* stb., ide vettük azokat az eseteket is, melyekben a szót valamilyen változatban a köznyelv is ismeri ugyan, de a hangátvetés lehetőségét magában rejtő változat csak a népnyelvből mutatható ki. Ilyenek pl. *patacs > pacsut* (a kapcsolatos *pipacs* köznyelvi) | *adzig, evedz* (*addig* és *evez* járatos a köznyelvben; *mazdag > mazdag* a köznyelvi közt szerepel) | *poronyó > ponyoró* (a köznyelvi *porhanyó* hangtani helyzete más) stb. A csoport tagjainak száma $81 = 27.74\%$.

2. Az egyik alakjukban köznyelvi, másikban nyelvjárási esetek közt újra két típust kell megkülönböztetnünk a szerint, hogy az eredeti forma-e a köznyelvi és az átvetéses a nyelvjárási vagy fordítva.

α) Az összes csoportok közül legnépesebb az, melybe az eredeti alakjukban köznyelvi, átvetéses formájukban pedig nyelvjárási szavak tartoznak, pl. *recept, pótol, szédeleg, köpcös, palacsinta, borsó, morzsál* stb. stb. A csoport tagjainak száma 148, ami a vizsgált 292 esetnek 50.69% -a. Ez meg az előbbi, a mindkét alakjukban nyelvjárási szavak csoportja, egyik legerősebb bizonyítéka annak, amire az *ihlet* szóval kapcsolatban dolgozatunkban utaltunk is (i. m. 50): hogy a köznyelv — valószínűleg az írásbeliség miatt is — igen nagy kernerváló ereje van, mely sokszor a legerősebb fiziológiai kényszerrel szemben is érvényesül. A köznyelv megőrzött 148 olyan változatot, melyet az artikulációs könnyebbséget figyelembevévő, szabadabban változó népnyelv átvetéssel tett könnyebbé. Ugyanezt mutatja a III. 1. pontban tárgyalt 81, a népnyelvben történt átvetés is.

β) Hogy a köznyelv milyen óvatos a változások befogadásával szemben, azt mutatja az is, hogy az előbbi eset fordítottjára, az átvetéses alakjukban köznyelvi s az eredetiben

nyelvjárási szavak csoportjára csak $11 = 3.77\%$ példa van, s ezek sem a mai köznyelvben mentek végbe, hanem úgy kell vennünk őket, mint régi keletű változásokat, melyeknek eredeti alakja azonban egyes nyelvjárásokban fennmaradt. A példák: R., N. *pök* > *köp*, R., N. *parázol* > *pazárol*, R., N. *pelésznes* > *penész(les)* stb. mind azt mutatják, hogy az átvetés nem népnyelvi → köznyelvi, hanem régi → köznyelvi irányt mutat.

3. A köznyelvnek a hangátvetéstől való nagyfokú idegenkedését azonban legjobban az mutatja, hogy olyan példánk, melyben az eredeti és az átvetéses alak is köznyelvi, vagyis olyan átvetés, mely magában a köznyelvben történt, összesen kettő van csak: *fetreng* > *fentereg* és *fentereg* > *ténfereg*, ami a vizsgált eseteknek 0.68% -át teszi csupán.

Eredményünket így foglalhatjuk táblázatba:

A) Eredet szerint:

I.	Közlő szókinszbeli elem	337 = 97.40%
	1. magyar eredetű	315 = 91.04%
	2. idegen eredetű	22 = 6.36%
II.	Hangutánzó, hangfestő	9 = 2.60%
	Összesen.....	346 = 100.00%

B) Synchronia—diachronia:

I.	Mindkettő kihalt	6 = 2.06%
II.	Egyik kihalt, másik élő	44 = 15.06%
	1. Az átvetéses kihalt, az eredeti élő	8 = 2.74%:
	α) az eredeti köznyelvi	6 = 2.06%;
	β) az eredeti nyelvjárási	2 = 0.68%.
	2. Az eredeti kihalt, az átvetéses élő	36 = 12.32%:
	α) átv. kny.	14 = 4.78%;
	β) átv. nyj.	22 = 7.54%.
III.	Mindkettő élő	242 = 82.88%.
	1. Mindkettő nyelvjárási	81 = 27.74%.
	2. Egyik nyelvjárási, másik köznyelvi	159 = 54.46%:
	α) er. kny., átv. nyj.	148 = 50.69%;
	β) er. nyj., átv. kny.	11 = 3.77%.
	3. Mindkettő köznyelvi	2 = 0.68%.
	Összesen.....	292 = 100.00%

Statisztikai vizsgálódásunk tehát a következő megállapításra vezetett: 1. Az eredetkérdésre figyelő és diachronikus szempontú vizsgálat egyaránt arra vall, hogy a hangátvetést fiziológiai kényszerűség okozza; az átvetéses alakok fennmaradása és az eredetinek esetleges kiveszése pedig a megváltozott forma könnyebb ejtethezőségére mutat (vö. i. m. 51, ahol hangtani vizsgálattal értük el ugyanezt az eredményt). 2. Bizonyítékokat nyertünk arra is, hogy a köznyelv, hangzertatív magartartásával, sokszor állja útját a normális, hangtörvényszerű fejlődésnek.

DEME LÁSZLÓ.

Krumpli.

Burgonya szavunk régebben tudvalevőleg déldunántúli táj-szó volt, de a nyelvújítók, nem tudván, hogy ez is csak jövevény (a 'Burgundiából való burgonya' jelentésű olasz *patata di Borgogna* kifejezés rövidülése¹), bevitték az irodalmi nyelvbe, hogy helyettesítsék vele e növénynek nyilvánvalóan idegen eredetű *krumpli* vagy N. *kolompér* nevét. Az irodalmi nyelvben, sőt még a hivatalos nyelvben is csakugyan közhasználatúvá vált ez a *burgonya* szó, de már a városi lakosság köznyelvében és a nép nyelvében nem tudott meggyökeresedni. E tekintetben ma az a helyzet, hogy a városi lakosság körében még ma is jobbra csak *krumpli* hallható, a falusi lakosság körében pedig csak *kolompér* és más-más vidékek szerint ennek különféle alakváltozatai és származékai (l. erről MTsz. és DEME: MNy. XL, 275). Ha egyik-másik falusi ember néha mégis *krumpli*-t mond (ebből itt-ott valamely alakváltozat is), ez csakis a városi hetipiacokon ragadhatott reá a burgonya eladásával és vásárlásával kapcsolatos alkudozások közben. Szlávokkal szomszédos vidéken szláv, Erdély jó részében oláh jövevény is szolgál e fogalom kifejezésére, de ezek bennünket most nem érdekelnek. Annál jobban érdekelhet azonban az a feltűnő körülmény, hogy a *krumpli* szót csak a városi lakosság, a *kolompér*-t pedig (és ennek különféle alakváltozatait és származékait) csak a falusi lakosság használja. Azt hiszem, hogy ez a jelenség megérdemli a tüzetesebb vizsgálatot.

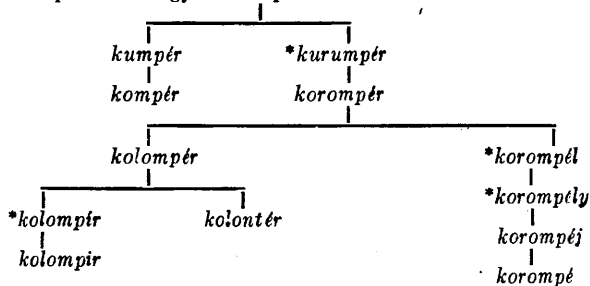
Nézzük tehát e célból előbb a *kolompér*-nak és társainak eredetét és egymáshoz való viszonyát. Azért előbb ezt, mert ez az én nézetem szerint teljesen világos.

DEME (i. h.) azzal kezdi erre vonatkozó feltevéseit, hogy „a régi magyar *krumpér* alakból a többi magyar változat nem vezethető le; egy feltehető [német?] *krumpr* alakból azonban nyugodtan elindulhatunk és kielégítő eredményre jutunk“. No de ez teljesen téves feltevés, mert egy különben sem létező német **krumpr* alakból sohasem lett volna a mi nyelvünkben *-ér* végű *krumpér*, hanem legfeljebb csak **krumpor* > **krumpar*. Az igazság ezzel szemben az, hogy a hazai (és bécsi) városi német lakosság *krumpiern* < *krumpirn* (< irodalmi német *Grundbirne*) szavából a velük érintkező magyar városi lakosság nyelvében teljesen szabályosan először is *krumpér* lett, majd ebből egyfelől a két *r* elsejének kiesésével (l. erről NNyv. III, 184) *kumpér* > *kompér*, másfelől pedig a két szókezdő más-salhangzó közötti bontóhang fejlődésével **kurumpér* > *korompér*,

¹ Erről tévesen SZARVAS: Nyr. XXIII, 422, HORGER MSzavT., az EtSz. és SzófSz., mert a franciaországi tartománynak olasz *Borgogna* nevéből sohasem lehetett volna a mi nyelvünkben 'solanum tuberosum, Kartoffel' jelentésű köznévi.

e ebből ismét egyfelől az első *r* elhasonulásával *kolompér*, majd ebből *i*-ző vidéken *é* > *i* > *i* változással **kolompír* > *kolompír* és páros *mp* > *nt* mássalhangzováltozással (l. erről MNy. XXXV, 12) *kolontér*, másfelől pedig a második *r* elhasonulásával végül még **korompél*, majd ebből **korompély* > *korompéj* > *korompé*. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért foglaljuk ezeket mi is egy leszármazási táblázatba, mint ahogy ezt DEME is megkísérelte. Ime:

Hazai német *krumpiern* > magyar *krumpér*

Az *e* hangtani fejlemények során észlelhető *u* > *o* és *é* > *i* > *i* változás, az *r*—*r* hangkövetkezésnek más esetekben is igen gyakori elhasonulása *r*—*l*-lé vagy *l*—*r*-ré, valamint a szóvégi *-él* > *-ély* > *-éj* > *-é* fejlődés nem szorulnak semmiféle magyarázatra. Német (vagy szláv) eredetű jövevényszavaink *-ir* vagy *-ir* végének szinte kivétel nélküli helyettesítése az *-ér* (ebből később esetleg *-él* > *-ély*) szóvéggel is (pl. *brigadér-os*, *facér*, *funér*, *gallér*, *gavallér*, *pallér*, *Tihamér*, *borbély*, *kvártély* stb.) alig vezethető vissza más okra, mint arra, hogy *-ir* vagy *-ir* végű többtagú főnév egyáltalán nincsen nyelvünkben (régbben még egytagú sem volt), de *-ér* végű annál több.

Ellenben igenis magyarázatra szorul az a kérdés, hogy vajjon miért maradt el a mi nyelvünkben e német etymonnak szóvégi *n* hangja, holott a *fakszni*, *hülzni*, *kalocsni*, *smarni*, *vurcni*-félék példájára ebben az esetben is legrégebbsnek egy *-ni* végű magyar alakot várnánk. Csakhogy a mássalhangzó + *n* végű német szavak nemcsak ilyen módon honosodtak meg nyelvünkben, járulékos *i*-vel, hanem a szóvégi *n* kiesésével kapcsolatban is. Pl. hazai német *Tiergartn* > *Télgárt*, s ugyanígy *Házsongárd*, *muszáj*, (hazai német *rêrn* >) *N. rér* > *lér* 'a takaréktűzhely sütője', *N. Harruker* családnév és a nép nyelvében még több más is. Ezek sorába tartozik nyilván a német *krumpiern* > magyar *krumpér* is. E kétféleségnek az én nézetem szerint az a magyarázata, hogy a *fakszni*-féle esetekben ragtalan alanyesetként vettük át a német szót, a *Télgárt*-félékben ellenben valamely mássalhangzóval kezdődő raggal ellátva, pl. **Télgártnban*, *-ba*,

-ból, -tól, -nak, -hoz stb. Ezen esetekben aztán a mássalhangzótorlódás miatt szabályosan kiesett az *n* (vö. pl. hazai német *berNSTAN* > *borstán > *borostyán*, hazai német *WalNSTAN* > R. *Bals-tán*, hazai német *WeinstAN* > *Vajstán > N. *Vaj István*, német *zapfNSTREICH* > N. *capistrák*), s csak ennek megtörténte után vonódott el e ragos alakokból egy már *n* nélküli ragtalan magyar alanyeset. Pl. német *in Tiergartn*: magyar *Télgártnban > *Télgártban*: > *Télgárt*. És ugyanígy pl. német *von krumpiern*: magyar *krumpírtól > *krumpirtól: > *krumpér*. (Hasonló eredetű jelenség pl. latin *Anselmus* > *Enzsel* családnév, francia—német *gendarm* > *zsandár* vagy német *sonnenschirm* > N. *sanasér*.)

Az én nézetem szerint a fentebb felsoroltak (táblázataiba foglaltak), és csakis ezek, az egykori *krumpér*-nak az idők folyamán keletkezett alakváltozatai. DEME szerint ugyan nemcsak ezek, hanem még az *i* végű *kumpri*, *krumpi*, *krumpli*, *kumpi*, *kompí*, *kurumpi*, *kurumpli*, *krumli*, *krumplyi*, *kromplyi*, *koromplyi* alakulatok is csak alakváltozatai volnának ama bizonyos rejtélyes (magyar? vagy német?) *krumpř ~ (csillag nélküli!) *krumpř* (> magyar *krumpér*) őznek, ez azonban szerintem megint teljességgel elfogadhatatlan. El nem tudom ugyanis képzelni, hogy hogyan, milyen hangváltozások útján válhatott (az állítólagos német vagy magyar *krumpř ~ *krumpř* ősöket teljesen mellőzve) az egykori *krumpér* hangsora *-pi*, *-pri*, *-pli*, *-plyi* és *-li* végűvé. Ilyen csodálatos hangváltozásra egyetlen egy példát sem lehetne idézni a magyar hangtörténetből. Nem egyebek ezek bizony, mint egyrészt az egykori *krumpér* kicsinyítőbecéző származékai, mint pl. *Antal*: *Anti*, *Klára*: *Klári*, *játszadó*: *játszi* stb. (tehát nem alakváltozatai!), másrészt pedig a nem idetartozó, mert nem magyar becéző *-i* képzős *krumpli* alakulatnak különféle alakváltozatai.

És most már nézzünk szemébe az eddigi megfejtetlen eredetű *krumpli* alakulatnak is.

CZEGLÉDY (MNY. XXXIII, 230) szerint ez a bajor-osztrák *krumpirn*-nak egy a stájerországi Hartberg község környékén levő Pöllau nevű községben használatos *krumpea* változatának (ebből szerinte a régi magyar *krumpér*) „bajor-osztrák *-l* kicsinyítőképzővel képezett formájából származhatik“. A valóságban azonban semmiesetre sem származhatik ebből. E feltételezéssel szemben ugyanis nagyjából helyesen jegyezte meg DEME (i. h.), hogy „a *krumpli* magyarázatához... feltétlenül *krumpl* alakot kell feltennünk sonans szóvégű *-l*-vel mássalhangzó utáni helyzetben (MOLLAY KÁROLY szíves közlése szerint a soproni németiség nyelvében meg is található a *krumpl* alak¹), mert a

¹ Vajjon nem tévedés-e ez? Én bizony egyelőre bátorodom ezen adat hitelenségében egy kissé kételkedni.

magyar *-li* rendszerint nem [sőt sohasem!] német *-el, -eal*, hanem *-l* szóvégi folytatása. „Ama bizonyos „stájerországi Hartberg község környékén levő Pöllau nevű község“ nyelvjárásában feltett **krumpeal* e szerint nem jöhetvén komolyan szóba, csakis a soproni *krumpl*-ről lehetne szó, mint a magyar *krumpli* német forrásáról. Csakhogy e feltevés elfogadásának is van egy nagy akadálya, még akkor is, hogyha Sopronban csakugyan mondanának *krumpl*-t. T: i. az, hogy a *krumpli* szó nem a sopronvidéki magyar falvak tájszava, hanem országszerte a városok magyar polgárságának köznyelvében dívik. De ha nem az állítólagos soproni német *krumpl* magyar fejleménye, akkor mi lehetne e rejtélyes *krumpli* szavunk eredete?

Lehetne gondolni talán a következő magyarázatra: Az utóbbi századok folyamán igen sok mássalhangzó *+l* végű német szó honosodott meg a magyarság (első sorban persze a városi magyar polgárság) nyelvében. Pl. *bicikli, bővli, bumli-vonat, brétli, cétli, cucli, cukerli, dakszli, fásli, ferbli, (gerstli >) gersli* stb. stb. Egyes falusi emberek aztán a városi polgárok (az urak!) beszédében sokszor hallván egy-egy ilyen szót, ennek *-li* végét tévesen valamilyen kicsinyítő-becéző képzőnek fogták fel, s ezért ennek segítségével alkalmilag egy-egy új magyar szót képeztek. Pl. (*bugyogó:*) *bugyli-nadrág, hájli* 'kis kövér gyermek', *Hasli* (nagyhasú ember gúnyneve), *nyafli* 'nyafogó gyermek', *sármánli* 'sármány', *vaksili* 'kancsal, sandaszemű', *zabli* 'fattyú-gyermek' (l. e jelenségről MELICH: MNy. XI, 384, PUTNOKY i. h. 463, JUHÁSZ i. h. XXVI, 207). És ilyen lehetne talán a R. *krumpér* és *krumpli* viszonya is. Megvallom, régebben csakugyan ilyennek képzeltem ezt (l. MSzavT.), de mióta ráterelődött a figyelmem arra, hogy *krumpli* nem népnyelvi eredetű szó, mint az imént említett *bugyli, hájli*-félék, hanem éppen ellenkezőleg, a városi köznyelvből jutott be itt-ott a nép nyelvébe is, azóta beláttam, hogy ez a *krumpér: krumpli* származtatás elfogadhatatlan.

De milyen eredetű akkor ez a mi *krumpli* szavunk? — Azt hiszem, volna e rejtély megfejtésének még egy olyan módja is, amely nem elfogadhatatlan.

A hazai (és bécsi) német polgárság körében régóta igen kedvelt étel egy burgonyás metélttészta-féle, melynek német neve *krumpirnudl*. Ennek elkészítési módját német polgárasszonytársaitól bizonyára csakhamar eltanulták a magyar polgárasszonyok is, és ezzel kapcsolatban persze ennek nevét is átvették nyelvükbe, mégpedig szabályosan **krumpirnúdli* alakban. (A mássalhangzó utáni hosszú *nn*-nek a magyar hangsorban való szabályos megrövidülésére vö. pl. *csügg* hosszú, de *csüng* rövid *g*-vel s ugyanúgy *melegget > melenget*, R. *Hasság > Harság, passus > paksus*, R. *Kendtelke > Kentelke, sacco > sarcol* stb.) Egy ideig bizonyára mindig így, **krumpirnúdli*-nak hitták ezt a tésztaféléket. De minden nyelvész tudja,

hogy a beszélés képzetmechanikája nem mindig tökéletes. Megtörténhetik egyebek közt pl. az, hogy valamely már kiejtett hangnak vagy hangkapcsolatnak az emlékképe nem esik ki elég gyorsan a tudatból, s akkor a hangsor folyamán másodszer is képzésre kerül. Pl. *szédött-vött* > *szédött-védött*. Vagy ellenkezőleg, valamely csak ezután ejtendőnek az emlékképe nyomul be idő előtt a tudat középpontjába, és kerül ennek következtében kelleténél korábban képzésre, legtöbbször a hangsor egy vagy több régebbi hangjának helyén. Ilyen, bennünket most közelebbről érdeklő esetek pl. R. *hevet-havat* ('meleget-hideget' *összehord*) > *hetet-havat*, R. *ízre-porrá* (*zúz*) > *izzé-porrá*, R. *jöni-menni*, *jönek-mennek* stb. > *jönni-menni*, *jönnék-mennek* stb. (:>*jön*), *körmével karmol* > *karmával karmol*, *örökkön-örökké* > *örökkön-örökké*, *Tolnát-Baranyát* (bejárta) > *Toronyát-Baranyát* (> *T.-Boronyát*), *világos kivirradtig* > *kivilágos kivirradtig*. Vagy hogy egy a következőkkel kapcsolatban még érdekesebb példát mondjunk: (*csattog, botlik* >) **csettög-botlik* > *csetlik-botlik*. (L. e jelenségről még HORGER A nyelvtud. alapelvei² 96. §.)

Nos, én azt hiszem, hogy *krumpli* szavunk is ilyen tökéletlen képzetmechanikai működésnek köszönheti létét. Az eredeti **krumpirnúdli* helyett valamely városi ember a *dli* kapcsolat emlékképének kelleténél korábban való érvényesülése következtében *pli* kapcsolatú *krumplinúdli* hangsort ejtett, s ez a ritmikus volta miatt magát kellető új hangsor aztán csakhamar elterjedt előbb a beszélő családjában, majd azon túl is egyre tágabb polgári körökben. És ez a nyilvánvalóan összetett szó aztán természetesen részeire is bomlott: az utótagbeli 'metéltészta' jelentésű *núdli*-ra és az előtagbeli 'burgonya' jelentésű *krumpli*-ra.

Bizony, rejtélyes eredetű *krumpli* szavunk e származtatásának helyességére sem mernék mérget venni (mint annak idején a *kotnyeles*-ére sem: MNy. XL, 84), de viszont feltétlenül bizonyosnak tartom, hogy e származtatás ellen se a nyelvtudomány, se a lélektan szempontjából nem lehet jogos kifogást emelni.

HORGER ANTAL.

A bizánci Plethon a finnugor népekről.

Amidőn az 1926—1927. tanév folyamán a vatikáni könyvtár bizánci anyagát átkutattam, az egyik kéziratban egy olyan görög nyelvű tudósításra bukkantam, amely többek között a finnugor népekről is említést tesz. Közelebbi vizsgálódások alapján megállapítottam, hogy az a szövegrész, amely felkeltette figyelmemet, a XV. századi Plethon egyik földrajzi munkájából való, amelyet már korábban kiadott J. A. GOEZIUS (Anecdota Graeca. Norinbergae, 1798. 90—6), mégpedig ugyanabból a

a kéziratból, amelyben én is megtaláltam. Bár akkor rögtön lemásoltam az érdekes szöveget, amelyet utóbb itáliai kutatásaim folyamán még más kéziratokban is viszontláttam, több más szöveggel együtt mindezideig ez is feldolgozatlanul maradt anyaggyűjteményemben, s csupán annyit közöltem róla, hogy a finnugor népeket is említi (Byzantinoturcica I, 293—4). Újra felkeltette érdeklődésemet egy, a Byzantinische Zeitschrift 1938. évi kötetében megjelent könyvészeti jegyzet, amely szerint a kis munkát A. DILLER ismét kiadta „A Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho” című dolgozatában, mely az Isis című folyóirat XXVII. kötetében 1937-ben jelent meg (441—51). Miután sikerült ezt a hazai könyvtárainkból hiányzó folyóiratkötetet 1939-ben külföldről kölcsön kapni, kiderült, hogy DILLER a munkát egy olyan velencei kéziratból adta ki, amelyben 1927 tavaszán magam is újra megtaláltam a kérdéses szövegrészletet.

DILLER dolgozata és saját kutatásaim alapján a szerzőről és munkájáról a következőket állapíthatjuk meg (vö. Byzturc. i. h., ahol az idevonatkozó irodalom is megtalálható): Georgios Gemistos Plethon, a híres görög filozófus és humanista, aki hosszabb ideig élt Itáliában, s aki 1452-ben Spártában halt meg, többek között egy kis földrajzi értekezést is írt, amelyben Strabon földrajzi munkájának egyes helyeihez cáfoló és javítgató megjegyzéseket fűzött. Ebben van egy részlet, amely STRABONHOZ egy kis kiegészítést ad (DILLER kiad. 444), s amely magyar fordításban így hangzik:¹ „Többektől, akik a most Oroszországnak (Ρωσία), hajdan pedig Szarmátiának (Σαρματία) nevezett területet kutatás tárgyává tették, úgy értesültünk, hogy ettől a földtől északra van egy másik öböl, amely az Északi-óceánból (Υπερβόρειος ὠκεανός)² nyúlik be nyilván a befagyott zónán (κατεψυγμένη)³ keresztül, s amely a Vened-öböltől (Οὐενεδικός κόλπος)¹ ott, ahol az öblöket egy-

¹ Fordításom DILLER szövegének a tőlem másolt szöveggel való összevetésén alapszik. Az előforduló nép- és földrajzi nevek eredeti, görög alakjait zárójelben közlöm, mégpedig a fontosabb neveknél a kéziratok eltérő alakjait is. Idevonatkozó rövidítéseim a következők: M = cod. Venet.-Marc. gr. 379 (s. XV) fol. 12r-15v [= DILLER kiadásának szövege] | V = cod. Vatic. gr. 173 (a. 1487.) fol. 343r-345v [= a tőlem készített másolat s egyben GOEZIUS kiadásának szövege] | R = Vatic. gr. 10·8 B fol. 53r-67v [saját kollációm] — Itáliai kutatásaim alkalmával készült jegyzeteim szerint a Plethon-féle értekezés megvan még a következő kéziratokban: Venet.-Marc. gr. XI, 18 (s. XV.) | Venet.-Marc. gr. VII, 54 (s. XVI.) | Ambros. gr. 395 | Ambros. gr. 704 | Ambros. gr. 982 | Brescia: Bibl. Queriniana cod. gr. A. VII, 28

² Ptolemaios szerint az Európa északi részén levő tenger neve (vö. KIESSLING: Pauly-Wissowa, Real-Enc. XVI, 280).

³ Vö. Strabon II. 3: 1., IV. 5: 5.

⁴ A Venedi népnévből származó elnevezés (vö.: ZEUSS, Die Deutschen und die Nachbarstämme 592 kk.; SCHÖNFELD, Wb. der altgermanischen Personen- und Völkernamen 280). — Egyesek (így KIEPERT, Atlas antiquus, Index; Atlas of ancient and classical Geography, Index) a danzigi öböllel,

mástól a legrövidebb távolság választja el, hat napi útra van, és hogy az ott lakók ezt az öblöt Hideg-tengernek (Ψυχρά θάλασσα) nevezik. Ebben az öbölben élnek a kétéltű halak; ezeknek nagy és fehér szarvaik vannak, melyeket, ha kijönnek a szárazra, beszúrnak a földbe, s azután ezekhez húzván magukat járkálnak.¹ Ebbe az öbölbe ömlik egy nagy folyó, a Dvina (Τιβηρός),² amelynek forrásaitól a Don (Τάναϊς) forrásaiig húzott vonallal lehet Európát Ázsiától elhatárolni,³ mint ahogy egyébként minden határt a folyók és a tenger szabnak meg. Az öböl környékén, amennyiben látható, lakik egy nyomorúságos⁴ nép, amelyet *permiék*nek (a görögben plur. accusativus Περιούσις M V: Περιουσιός R) neveznek, akik csupán vadászból élnek. Úgy értesültünk, hogy ugyanott ezektől keletebbre és kissé délebbre más nyomorúságos népek is vannak, amelyeket *mordvák*nak (plur. accusativus Μορδίβασις M: Μορβίσις V R) és *meszcsoráknak* (plur. accusativus Μεσχορᾶσις M V R) neveznek, s amelyek többnyire hallal táplálkoznak ama tavakból, amelyek körül laknak, s ahonnan kiindulván a Kaspi-tengerbe (Κασπία) ömlő Volga (Ρᾶς) folyó keletről jövő ága felé⁵ folyik. Mint-hogy mindezek közül a legtávolabbiak a befagyott zónánál laknak, nemcsak Iernénél,⁶ hanem még Thulénál⁷ is északabbra vannak.“

mások (vö.: Ókori Lexikon II, 1154; GISINGER: Pauly-Wissowa, Real-Enc. XXXIV, 2340) a rigai öböllel azonosítják. De akármelyik volt is, Plethonnak a hat napi útra vonatkozó adata tévedésen alapszik (l. lejjebb a 2. jegyzetet).

¹ A szerző nyilván a rozmárokra gondol.

² Hogy Plethon tudósítása az archangelszki öbölbe ömlő ú. n. északi Dvinára vonatkozik, az nem kétséges. Erre vall 1. az öbölnek az ú. n. befagyott zónához való közelsége. 2. a folyónak Európ. és Ázsia közti elhatároló szerepe és 3. az azon a vidéken lakó népek neve. Úgy látszik azonban, hogy Plethon adataiba valami tévedés csúszott be, mert az az állítása, hogy az az öböl, amelybe a Dvina torkollik, a Vened-öböl, hat napi útra van, csak akkor helyes, ha itt a folyón a rigai öbölbe ömlő ú. n. nyugati Dvinát értjük, lévén a rigai és danzigi (Vened-öböl?) öböl közt körülbelül 300 kilométernyi távolság, ami körülbelül hat napi útnak felel meg.

³ Antik felfogás szerint a Don folyó volt Európa és Ázsia határa (Strabon XII. 3: 27.). Ptolemaios a Volga—Tanais vonalat tette az európai és ázsiai Szarmátia határává (vö. KRETSCHMER: Pauly-Wissowa, Real-Enc. 2. R. III, 1).

⁴ Az ὄβιος jelző már Homerosnál (Ilias XIII. 6.) előfordul a távoli észak népeinek jellemzésére (vö. Strabon VII. 3: 9).

⁵ A Ptolemaiosnál is kifejezésre jutó antik felfogás szerint a Volga két folyónak: a nyugati Volgának (a tulajdonképeni Volgának) és a keleti Volgának (a Kámának) az összefolyásából keletkezik (vö.: KIESSLING: Pauly-Wissowa, Real-Enc. 2. R. I, 2.; KRETSCHMER i. h. 2. R. III, 6). Ezért szól a görög szöveg, melyet itt kissé szabadabban kellett fordítanunk, a Volga keleti eredetéről (ἀρχαί).

⁶ A latin *Hibernia* (mai Írország) görög neve (Strabon I. 4: 5., IV. 5: 4.).

⁷ Legendás sziget, amelyet Izlanddal vagy a Skandináv-félszigettel szoktak azonosítani (Strabon I. 4: 2., I. 4: 5., II. 4: 1., II. 5: 8., IV. 5: 5. és Prokopios: De bello Gothico II. 15.).

Később még egyszer visszatér a szerző erre a vidékre s azt írja (DILLER kiad. 445. l.): „Észak felé a legtávolabbi a *permi* föld (Περμία χώρα)...“

Ha Plethon „kiegészítő“ tudósításait közelebről megvizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy azok két forrásból származnak. Az egyik régi antik irodalmi forrás: a Kr. u II. századi Ptolemaios geográfiája, amely a bizánciak világképének is az alapja, s amelyet a középkorban sokat másoltak, sőt kommentáltak is.¹ A ptolemaiosi földrajz kereteibe igyekszik beleilleszteni a XV. századi humanista azokat az értesüléseit, amelyeket másik egykorú vagy közelkorú forrása révén a szarmata föld északi részén lakó népekről nyert.

Plethon tudósítása szerint az archangelszki öböl, tehát a Dvina torkolata környékén laknak a *permiék*. Ezt az elnevezést jól ismerjük a finnugor népek történetéből. Így nevezik orosz és nyugati források a zürjének—votjakok őseit, illetőleg a zürjéneket.² Minthogy pedig az utóbbiak lakóhelye az archangelszki kormányzóságra is kiterjedt, Plethon állítása nagy megközelítésben helyesnek mondható. Egyébként a *permi* népekről van egy másik, néhány évtizeddel későbbi bizánci tudósításunk is. Laonikos Chalkokondyles a XV. század nyolcvanas éveiben keletkezett munkájában megemlékezik róluk (DARKÓ kiad. I, 123). Idevonatkozó szavai magyar fordításban így hangzanak: „A *permiék* (Πέρμιοι) a szarmaták fölötti északi területen laknak, határosak a szarmatákkal és a szarmaták ugyanazt a nyelvet beszélik, mint a *permiék*. Azt mondják a *permiékről*, hogy ez a faj főélelmét vadászatból szerzi meg a maga számára és...“ (itt az eredeti szövegben a kéziratok tanúsága szerint hézag van).

Szövegünk a *permiéktől* keletre és kissé délebbre két másik népet említ. Az elsőben, amiért erre már DILLER is utalt (i. h. 449) a *mordvinok*-at kell látnunk, akiknek régebbi és mostani lakóhelye valóban a *permi* népektől délebbre és — az archangelszki öböltől számítva — keletebbre esik.³ A *mordvinok* neve a VI. századi Jordanesnél *Mordens* (<*Mordans?), az orosz forrásokban *Mordva*, XIII. századi nyugati latin munkákban pedig *Morduani*, *Mordani*, *Morduini*, *Mordui* alakokban fordul elő.⁴ A Plethon munkájában olvasható Μορδίβας (kétségtávol ez a helyes alak, a Μορβίνας változat romlás) pontosan megfelel az orosz *Mordva*-nak. A Μορδίβας többes accusativusnak ugyanis Μορδίβαι vagy Μορδίβαι többes nominativusi alak felel meg, amelynek egyes nominativusa: Μορδίβας,

¹ O. CUNTZ, Die Geographie des Ptolemaeus, (Berlin, 1923.) 21, 30; R. GUILLAND, Essai sur Nicéphore Grégoras (Paris, 1926.) 276.

² ZSIRAI, Jugria 29 kk. és FgrRok. 204 kk.

³ ZSIRAI, FgrRok. 253 kk.

⁴ TOMASCHKE: Sitzber. Akad. Philhist. Cl. Wien. CXVII, 14 kk.; ZSIRAI, FgrRok. 256 kk.; MELICH: EPhK. LVII, 171 kk.; SCHÖNFELD, Wb. 278.

amelynek bizánci kiejtése: *mordivasz*. Amint már más alkalommal utaltam rá (Byzturc. II, 47), a görög átírású -asz végződéssel ellátott idegen eredetű személy- és népvnevekben rendszeren *a*-ra végződő eredeti alak rejlik. Az elgörögösítő ς -t elhagyván marad tehát *mordiva*. Ebben az *i* nem egyéb, mint a görög számára szokatlan *rdv* hangcsoport kiejtésének megkönnyítésére szolgáló betoldott hang. Ugyanilyen ejtéskönynyítő *i*-t látunk a *Dvina* név görög átírásában a Τιβηνός -ban is, amelynek bizánci kiejtése: *Tivinosz*.¹ Ebből tehát arra kell következtetnünk, hogy Plethon tudósítása orosz forrásra, illetőleg a névnek orosz közvetítésére megy vissza.

A másik népben szintén nem nehéz felismerni azt a népet, amelynek neve az orosz évkönyvekben *Mescsera* (Месцера) alakban fordul elő. Ezt a népet a mordvin nyelvterület délnyugati szélén az Oka folyó felső folyása környékén (középpontja Kaszimov város) találjuk. Általában finnugor eredetű népelemnek tartják, amely azonban idővel teljesen eltatárosodott, illetőleg eloroszosodott². A Plethon szövegében előforduló görög alak egyes nominativusa Μέστορας vagy Μεστόρας , s bizánci kiejtése *Mesztorasz*. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a bizánciak török és más idegen szavak *s* hangját σ -val írják át, mert a görög nyelvben hiányzik az *s* hang, továbbá, hogy a τ gyakran szolgál a $\tau\zeta$ -n kívül az idegen nevek *cs* (ζ) hangjának jelölésére (Byzturc. II, 44). Ha tehát ezek figyelembevételével olvassuk a Μέστορας alakot *s* a görög ς végződést elhagyjuk, *mescsora* alakot kapunk. Hogy a várt *e* helyett mutatkozó *o* íráshiba-e vagy esetleg orosz kiejtésbeli sajátásra megy-e vissza, azt nem tudom eldönteni. Annyi azonban bizonyos, hogy a Plethontól közölt görög alak épen úgy, mint a mordvin népre vonatkozó is, orosz feljegyzésre vagy közvetítésre vall.

Hogy mi volt Plethon értesüléseinek forrása, arra nem tudunk határozott feleletet adni. A ἱστορηκότων kifejezés, amelyet úgy fordítottunk, hogy „kutatás tárgyává tették,” egyaránt vonatkozhatik írásos és szóbeli forrásra. Minthogy maga Plethon említi iratában $\text{Παῦλος ὁ Φλωρεντίνος}$ -t, nem lehetetlen, hogy

¹ Ez az átírás látszólag ellentétben áll a *mordvin* név átírásáról mondtakkal. Ha ugyanis a *mordva*-ból görög Μορδίβα lett, felmerül a kérdés, miért nem lett a *Dvina*-ból Τιβήνας , és miért lett belőle Τιβηνός . A magyarázata az, hogy a folyónevek a görögben jórészt -ος végződésűek, s így az idegen eredetű, eredetileg *a*-ra végződő nevek is beilleszkednek ebbe a görög kategóriába. Így pl. a *Drina* folyónév bizánci és úgörög alakja Δρίνος . — A Τιβηνός alak szókezdő *T*-a is teljesen megfelel a bizánciak átírási gyakorlatának. Minthogy ugyanis a görög δ interdentalis spiranssá lett, az idegen szavak *d* hangját gyakran τ -val jelölik (l. Byzturc. II, 44).

² WIKLUND: Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte III, 373.; ZSIRAI, Jugria 113; A. ZEKI VALIDI TOGAN: KCsA. III, 71 kk. — A *Mescsera*-val azonosítani szokták a Jordanesnél előforduló *Imniscaris* nevet, l. MIKKOLA: FuF. XV, 62; SCHÖNFELD, Wb. 277.

tudósításai Paolo Toscanellire (1397—1482.) mennek vissza, a híres firenzei matematikusra és geográfusra, akivel Plethon 1439-ben a firenzei zsinaton találkozott, s akiről tudjuk, hogy összekötetésben állt a Keletről, Ázsiából érkező utazókkal (vö. Enciclopedia Italiana XXXIV, 105). Ismeretes, hogy az a veronai szerzetes, akitől Aeneas Sylvius Piccolomini ázsiai nyelvrokonainkra vonatkozó becses értesüléseit szerezte (vö. ZSIRAI, FgrRok. 475 k.; BENDEFY: Turán XX—XXI, 142 kk.), még 1447 előtt járt Oroszországban (GOMBOCZ: NyK. XLVI, 175), s — mint a későbbi II. Pius pápa maga írja¹ — „ad fontes Tanais pervenisse se affirmavit, eosque transcendisse, et omnem illum Barbariae oram borealem perscrutatum“, vagyis éppen azt a vidéket kutatta át, amelyre Plethon tudósításai vonatkoznak. Nem lehetetlen tehát, hogy akár közvetve, akár közvetlenül tőle származnak Plethon értesülései. Egyébként a forráskérdést már DILLER is felvetette (i. h. 448—9), de sem ő, sem HONIGMANN brüsszeli egyetemi tanár, akihez felvilágosításért fordult, nem tudta megoldani a kérdést. HONIGMANN megemlítette azt a lehetőséget, hogy Plethon tudósítása talán Laonikos Chalkokondyles ama, fentebb magyar fordításban közölt helyére megy vissza, ahol a szöveg, mint láttuk, a mondat közepén hirtelen megszakad. Minthogy azonban Laonikos jóval később írta művét, mint Plethon, csak fordítva lehetne elképzelni a do'got, hogy t. i. Laonikos merített Plethonból, illetőleg hogy ilyen módon végső elemzésében kettőjük tudósítása egy régebbi közös forrásra nyúlik vissza. Ezt a feltevést némileg támogatja az a körülmény, hogy Laonikos 1447 és 1452 közt Plethon tanítványa volt (Byzturc. I, 231). Nem lehetetlen tehát, hogy később történeti munkája megírásához olyan anyagot is felhasznál, amelyet még mestertől, akár annak szóbeli közlése alapján nyert, akár pedig munkáiból vett át.

A bizánci humanista eddig kellő figyelemre nem méltatott tudósításai nemcsak tárgyi szempontból érdekesekek, hanem a szerző fejlődésére és korára is jellemzők. Ismeretes, hogy a fiatal Plethon a XV. század elején egyik iratában a törököket a bizánciakat általában jellemző, régieskedő modorban egy Strabonnál előforduló ókori néppel azonosította. Amidőn egyik humanista-társa ugyancsak Strabonra hivatkozván kétségbe vonta állítását, nagy vita indult meg a törökök eredetéről.² Itt tárgyalt későbbi iratában már nem a hagyományos, kitaposott csapásokon halad. Nem antik népekkel azonosítja

¹ Aeneae Sylvii Piccolominei postea Pii II. papae opera geographica et historica. Helmstadii, 1699. 48.

² Vö. DARKÓ, A magyarokra vonatkozó népvnevek a bizánci íróknál 47 kk.; MORAVCSIK: KCsA. II, 381 kk.

az újakat, hanem új kutatások alapján kiegészítvén, a régi forrást, Strabont az antik kereteket az újjászülető föld- és néprajzi érdeklődés anyagával tölti ki. Ebben az eljárásában már a humanizmus új szelleme jelenik meg.

MORAVCSIK GYULA.

Realizmus mint stílusjelenség Kisfaludy Sándor költészetében.

Amikor Kisfaludy Sándor stílusában realizmust, realista motívumokat keresünk, természetesen nem akarjuk őt a realizmusnak mint ízlés-irányzatnak korai magyar előfutáraként feltüntetni. Az ő „realizmusa“ a nyelvhasználatban, a költői fogalmazásban megnyilvánuló valami, és — azt hisszük — mint stílusprobléma nem egészen érdektelen.

Természetesen nem ő az egyetlen a kortársak között, akiben realista nyomok mutatkoznak meg, de az ő stílusában ez a szembeötlő akkor, amikor Kazinczy s Kölcsey a szinte testetlen elvontságok, fínomságok stílus-eszményét hirdeti, Csokonai a rokokó báj parányi gyönyörűségeit ízeletli és ízeletti, Berzsenyi a nagyszerű, szertelen képek szikláit építgeti bele költői dikciójába.

Kisfaludy Sándor költői stílusának némely jegyeit vizsgáljuk meg ezúttal, mégis lehetetlen nem szólanunk bevezetőül, legalább röviden korai prózájáról, főként első nagyobb (bár, sajnos, befejezetlenül maradt) munkájáról, a „Napló és francia fogságom“-ról.

Gazdag, bővérű próza ez. Pompás természeti képek és szemléltető, eleven leírások; hangutánzó és hangfestő szavak bősége; komor erő és játsszi sokszínűség; elmélkedő elmélyedés és sikamlós tréfálkozás: ez a stílus és ez a nyelv mindent ki tud fejezni, és mindent könnyen fejez ki.¹ Élő valóságot, akkor szemlélt, kézzelfogható realitást ír le, még ábrándozása, „fellebbezése“ is természetesnek, józannak érzik, — érthető tehát, hogy képes beszéde is reális. S éppen a Napló mutatja a legszemléltetőbben: Kisfaludy egyéniségéből folyik a realitások, még a hétköznapiabb, vastkosabb realitások iránti érzék is. Természete szerint képtelen vérszegény ideálok, testetlen ábrándok után epedni, pusztá eszményekért hevülni. Két lábbal áll a valóságok talaján. S mégis: nem a született hajlam, a természetes ösztön tüzi ki és szabja meg írói-költői munkásságának irányát és jellegét, — olvasmányihletei, a kor-ízlés arra készítetik, hogy kesergő szerelmet énekeljen meg, kegyetlen kedves után sóvárogjon, s még a regékben is

¹ HORVÁTH JÁNOS írja róla, hogy a kortársaké közül csak a Kármán prózája hasonlítható hozzá, „de mondatformáit nézve az is németes az övéhez képest“ (K. S. 66).

ilyenfajta szerelmi érzést vetítsen vissza a múltba. Olyan költői sablont valósít meg, amely lényegét tekintve csupa fikció: reménytelen epedés, bánatos szerelem soha nem volt valóságos élménye. Általában véve mégis jól oldja meg a vállalt költői feladatot a forma, a költői fogalmazás, stílus tekintetében is. De néha, s nem is ritkán — hogy úgy mondjuk — jelmez nélkül mutatkozik meg egy-egy szempillantásra, olykor döntő pillanatokban kiesik a hangnemből, s ilyenkor egy-egy nagyon is reális kifejezése, képe nem illik bele az általános „fentebb“ stílusba, kirí belőle, néha vaskos és goromba a szó legszorosabb értelmében, olykor pedig valósággal humoros, sőt nevetséges hatású.

*

Kétségtelenül nyelvi, stílusbeli realizmust jelent, ha a költő a maga tájnyelvének szavaival tarkítja, színezi költői stílusát, s általában még a köznyelvi szóknak is ragaszkodik tájnyelvi hangalakjához. Nem akarja a — friss és életerős, de mégiscsak parlagi — csemetét megneemesíteni; a nyírott bokrok közé, a borotvált pázsitra úgy tuskésen, bozontosan ülteti oda. Verjen gyökeret, ha tud.

Példáinkat most is, később is főként a Himfy Szerelmeiből vesszük s az első regékből: ezek a költő főművei, a stílus pedig a későbbiek folyamán sem változik. A sablon a stílus terén is sablon, legfeljebb a színvonal hanyatlik a sívár évek múlásával.

Mirigy 'ellenséges, gonosz' (KSz. I. é. 8. vsz. stb.), *lábbog* 'bujkál, úszik' a hold, a nap (uo. V. é. 7. vsz., BSz. 72. d.), *felbojt*, *bojt* 'felszít' tüzet, érzést (KSz. VI. é. 2. vsz., Csob. 25. vsz., Tát. II. é. 7. vsz.), *ökrendez* 'hány' (BSz. II. é. 25. vsz.), *mereven* 'merek, halott' (BSz. 57. d., 60. d.), *lap* 'lapály, alacsony része a földnek' (BSz. 72. d.), *hegyett(e)* 'felett(e)' (BSz. 99. d.), *megzabál* 'csömörig teleeszi magát' (BSz. 118. d.), *elszakul* 'nyomás alatt szétszakad, elfakad' (Tát. I. é. 10. vsz.) stb.; *fereszt*, *onoka*, *nevendék*, *mindég*, *meghajúl*, *megbékéll*, *polyka*, *dölf*, *máva*, *oskola*, *ferdik* stb. stb. — Lehet, hogy már az utóbbiakra vonatkozott Kazinczy kifogása recenziójában: Kisfaludy Sándor nyelve nem „klasszikus tisztaságú“, nem „grammatisch correct“. De vannak Kisfaludy költői nyelvénben olyan népi elemek is, amelyek egész határozottan a „grammatikai korrektség“ körébe vágnak. Némely végződés (ragok, képzők, jelek) következetesen népnyelvi formában, népnyelvi hangalakkal jelennek meg nála: *tárgyod*, *házzodat*, *bajok* (*bajuk*), *kezdettyek*, *magok* (*maguk*), *földhez*, *ördöghez*, *deríteni*, *enyhíteni*, *nyomorított*, *szomorított* (a magánhangzóhosszúság nem népi), *tárgyozzák*, *ágyokat* (*ágyakat*), *fajtú* (*fajtájú*) stb. stb. — S Kazinczy bizonyára nyelvtani hibának vette a népi kiejtés fonetikus vagy közel olyan leírását is (ebben Kisfaludyt az *y*-ista helyesírás támogatta és általában

is erre ösztönözhetette). *Erejt, fija, rózsáji, szikráji, reményeim, követtye, képzettye, megbékéllett, szarándok* stb. stb.

Kisfaludy tudatosan igyekszik népi elemekkel gazdagítani az irodalmi nyelvet. S ez a nyelvújítás egyik helyes elve. A népi kiejtéshez, a tájnyelvi hangalakhoz való makacs ragaszkodás azonban mindenesetre azt mutatja, hogy belőle, bizony, hiányzott a Kazinczy—Kölcsey-féle „vájtfülűség“.

*

Költő ízlését és stílusát talán a képes beszéd, a képhasználát jellemzi a legjobban.

A BSz. 17. dala egyetlen párhuzam:

Nézd e rózsát bimbójában,
Kebele még bezárva! —
Nézd emezt itt virágában,
Kebele már kitárva! —
Olyan valál, szép kedvesem,
A leányi pártában;
Illyen vagy most, szerelmem,
Hymen nyoszolyájában;
S ennek itt már hull levele,
Teli maggal a kebele:
Ha ilyen léssz, legszebb léssz,
Ámbár rózsád oda vész.

A párhuzam biztatóan indul, de a fordulat, a csattanó egészen kiábrándító: igaz, de már-már ízléstelen, annyira reális. — És ez nem véletlen botlás, egyetlen kisiklás: a túlságosan józan, olykor bántóan földhöz tapadó realizmus szinte egyik legjellemzőbb, legkézzelfoghatóbb, a felszín alatt mindenkor jelenlévő jegye Kisfaludy költői mivoltának. Amikor a legihletettebbnek látszik, amikor a legválasztékosabb nyelvezettel szól, lehetetlen akkor is nem érezni egy-egy szaván (gyakran éppen a csattanón) a — pipafüst illatát. De az sem ritkán fordul elő, hogy egy-egy versvégen, mire észbe kapunk: szemünk közű is fujja a pipafüstöt. Nem inceskedő s nem is esetlenül, gorombára sikerülten tréfálkozó szándék ez. Költőnk így költői. Verseiben ilyenkor is van szesz, de az nem az istenek nektárja. Magyar törkölypálinka az, s mint ilyen — nem minden orr számára finom illatú. Kazinczy egész bizonyosan prüszkölt tőle. — Kölcsey nem írt recenziót Kisfaludy Sándorról. Ha ír, az egyiküknek könnyen az életébe kerülhetett volna.¹

¹ Ami egyébként éppen a pipázást illeti, Kisfaludy — úgy látszik — ábrándozni, epekedni sem igen tudott a nélkül, hogy kék füstöt ne eregetett volna a pipájából (vö. pl. Napló és francia fogságom VII, 223, 232, 234—5, 253 stb.; KSz. 100. d., XIV. é. 1. vsz. stb.). Kazinczyt és Dessewffy-t mindenesetre megbotránkoztatta az örökös pipázás a „költeményes andalgások“ közt (vö. Himfy-album XXXVI).

A fentebb jellemzett realizmus — természetesen — gyakran nagyon is helyénvaló, s éppen hűségével, hiteles, megmarkolható valóságával szemléletes és művészi. Néhány példára utalunk csupán:

A *potrohos tárház* (BSz. 196. d.) szokatlan, de éppen e miatt kitűnően szemléletes névátvitel.

*Engem a sors forgó szele
Ez örvénybe csapott bele;
S elragadt ez engemet —*
(KSz. 1. d.)

plasztikus, csattanós, reális s e mellett minden ízében költői metafora.

(A gazdag, nagy s okos úr)

*Mint a rézzel bétekerített húr,
Fényes, — hangja goromba.*
(BSz. I. é. 16. vsz.)

ötletes, talpraesett, reális hasonlat.

*Amor ezt nem szenvedhette,
És lelővé nyilával (t. i. a költő lelkét),
A szárnyait elmetszette,
S megkötözte lánczával.*
(KSz. 137. d.)

HORVÁTH JÁNOS is kiemeli e dalt, „mely oly lelkes fordulattal ragad meg a szokványos, mesterkéltszerű Amor-allegóriák után“ (K. S. 49).

Reális alapú képes beszéd s újszerű, eleven költőiség jellemzi a következőket:

*Ne rostállyad az életnek
Örömeit kedveit,
Magvait a szeretetnek,
S a szív ezer kényzeit;
Mert a javát elhullatod,
Azalatt, míg rostálgatod;*
(BSz. 147. d.)

*Az öröm, mint egy szitában,
Nem marad a melly ballyában, —
Csak a zsibbadt únalom,
S a darabos fájdalom.*
(BSz. 182. d.)

De a realista hűség, a valóság pontos ábrázolása — alkalmatlan helyen — éppen az ellenkező hatást éri el: suta

lehet, nevetséges és goromba. Úgy látszik, Kisfaludynak ehhez nem volt mértéke. Tévedése elvi síkon: azt hiszi, ami igaz, az szép is egyszersemind, s a hiteles valóság úgy, ahogy van, — költői.

A KSz. 116. dalában arról ad számot, hogy egy szép este megleste az éneklő kedvest, s csupa szemmé-füllé vált:

*Rá meredett tekintetem,
Megakadott lélekzetem,
Kebelem feldagadott —
S a szám tátva maradott.*

Ez szinte anatómiailag pontos és hű önábrázolás, de tökéletesen költőietlen. A hangulatot menthetetlenül agyoncsapja a szájtátás. (Pontosan ugyanezt l. még KSz. XIII. é. utolsó vsz.).

A KSz. 182. dalában tájképet rajzol:

*Amott látom domborodni
Nagy-Somlónak kalapiját;
Amott jobbról, nyálasodni
A Marczalnak iszapját ---*

Kisfaludy tudhatja — tapasztalatból —, hogy a Marcal iszapja „nyálas“, de hogy ezt a tapasztalati tényt ilyen helyzetben hangoztatja, az helyén nem való realizmus: túllövés a célon. A nyálasodás-t különben nem láthatja közvetlenül a partról sem, hát még messziről (ha még pontosabbak akarunk lenni: magát az iszap-ot sem látja).

Az indokolatlan realizmus a költői képes beszédben különféle hatást kelthet. Lehet humoros is.

Az öröm akkor „nevelkedik“, — tanítja a BSz. 134. dala — ha bölcsesség kertészkedik a szerelem kertjében.

*Kéjt, kedvet, és örömet vet
Élésére magának;
Magszedi az éretteket,
S magvát veszi javának:
stb.*

A szerelem kertjében való kertészkedés — közhely. A túlzás, a képtelenség a részletezésben van: *kéjt vetni, az éretteket magszedni*, — s ez a furaság csattanója — *a javának magvát venni*...

Valami suta realizmus nyilatkozik meg a következő két példában:

*Szerelmében megtisztultak
Minden érzeményeim,*

*Szerelmébe bele fultak
Buja gerjedelmeim.*
(A BSz.-ből kihagyott egyik dalban M. M. I, 493.)

--- az örömek özönében
Úszik s ferdik szerelmem.

(BSz. 60. d.)

Az utóbbi példák mintha valami balul értelmezett rokokó izlés szülöttei volnának. Még inkább annak látszik a következő:

Ezerféle képzeletek,
Gondolatok, s remények,
S még százszor több érzetek,
Kivánatok és kények
Szendergének tűz-lelkemben,
Még akkor csak *embryók*, --- ---
Most szerelmünk kedveiben,
Csókjainknak tüzeiben
Ezek mind kikelének,
S örömekké levének.

(BSz. 54. d.)

Az érzelmek és gondolatok szendergése, majd életrekelése — kitaposott sablon; a részletezés, az „ötlet“ mindenáron való kifejtése: erőltetése — ez a kisiklott realizmus.

A BSz. 8. dalában a költő dicséri a boldogító szerelmet, mondván:

Kifizetéd uzsorával
Sérelmiért szívemet,
*A boldogság méz-árjával
Borítván-el léteimet.*

A szerelmi uzsorakamat sem éppen a legköltőibb ötlet, de az még hagyján; hanem az aláhúzott kép: elképzelni is borzasztó annak reális tartalmát. — Csokonai is túlédés olykor és meszterkelt, de rajta mindig érzik a stilizálás szándéka, tudatos-sága, s majd mindig a játékosság is: nem kell egészen komolyan és szó szerint venni a képeket és leírásokat. A Csokonai — olykor bajazzós — könnyedsége és játékossága teljesen hiányzik Kisfaludy Sándorból, felesleges erő, merevség és félzségség jelentkezik olykor helyettük.

Vaskos realizmus tölti el a KSz. 101. dalát is. Csécsap lepke képében gyakran felmerül a költő előtt a gondolat: „felejtsd el őt“, de mikor „ő“ megjelenik temérdek bájával,

A gondolat, megrettenvén,
Nyomorúltt légy-halált hal.

De az igazi vaskosság csak ezután következik:

Minden imilly akaratot (hogy t. i. elfelejtse őt)
Igy aláz-le kelleme,
Igy *ver agyon* érdeme.

S a második kiadás fogalmazása szerint: „Igy *gyaláz-meg* érdeme“ (I, 380). Nem a gondolat, a mondanivaló vaskos, mértéken túl reális, hanem a költői forma az, a kifejezés, a költői kép.

Az én lelkem mélyen vagyon
A búban eltemetve;
A szerelem verte agyon, —
Ki vagyok én fizetve!

(KSz. 136. d.)

A harmadik sor a kéziratban, az 1. és a 2. kiadásban emígy:

Amor verte azt igy agyon,

(I, 395)

A képes beszéd első mozzanata pompás, szemléletes ötlet; a második mozzanat, az agyonverés (már akár *Amor*, akár — ez még szörnyűbb — a szerelem verte agyon) a maga képtelen képével, ordító realizmusával az elsőt is magával rántja a sívár prózába, s már a nevetségeshez jár közel; a záró felkiáltás pedig végképen nevetségessé teszi az egészet. Itt megint nem a kifejeznievaló reális, hanem a kifejezés; nem a szavak gorombák, hanem a képes beszéd.

A BSz. 88. dala a téli álmodó természet ábrázolása. Fagyva fekszik, minden ér áll keblében. De majd eljő a tüzes vőlegény, a hív tavasz,

És anyai érzeménnye
Megint felforr érében;
S ezerforma életeket,
Örömeket, és kedveket,
Kiknek magvok méhében,
Szülend ismét hevében.

Nem az vaskos és goromba, amit a költő leír, ábrázolni akar; a költői kép az, a formábaöntés. Az élet közönségesebb oldalait, vaskosságait — ha már szólni kell róluk — szokták a költők képekkel és egyéb költői fogásokkal elmondhatóvá tenni, — fentebb ennek éppen a fordítottjára láttunk példákat: a közömbös, sőt néha hangulatos valóságot otrombitják el vaskos, durva „költői eszközök“.

A „carpe diem“ Kisfaludy Sándor egyik legkedveltebb, többször hangoztatott élelve, a BSz.-nek is mintegy alapgon-
dolata. Tekintsük meg néhány megfogalmazását.

Barátim! hát, ne henyéllyünk,
A kevésből sokat éllyünk,
Mig a tátott sír béfal; —
Rövid éltünk, mint e dal.

(BSz. 130. d.)

Erőteljes, reális beszéd ez is; még kézzelfoghatóbb realitást tükröz a BSz. 98. dala:

Éllyük okos itélettel,
A mit ad a jelenlét, ---
Édes-kedves, jersze tehát!
Mig van rajta, rázzuk a fát;
Talán holnap ilyenkor,
Válni, — rajtunk lessz a sor.

A fenti két példában a képes beszéd valóság-íze szemléletességet jelent. De amikor Kisfaludy ugyanezt a gondolatot emígy fogalmazza meg:

A természet emlőjiből
Fejünk, a mit fejhetünk

(BSz. 25. d.),

akkor arra mutat nagyon jellegzetes példát, hogy a közömbös, sőt ha úgy tetszik: fennkölt gondolatot a képes beszéd, a költői fogalmazás balul alkalmazott realizmusa hogyan teheti teljességgel ízléstelenné. Kazinczyt bizonyára az ájulás környékezte, mikor e két sort elolvasta.

A példákat szaporíthatnók. De most már csak egy címet vegyünk szemügyre, a „Szerelmek“-ét. Köztudomású, hogy Kisfaludy Sándor először álnéven mint „Himfy Szerelmek“-t adta közre a Kesergő Szerelmet, s csak a 2. kiadásakor, a nagy siker után vállalta nyíltan az „apaságot“. — A Himfy család a hagyomány szerint rokonságban állott a Kisfaludyakkal. De hogy a rokon családok közül miért éppen a Himfyekre esett a választás, abban a fentebb vizsgált — néha bizony sajtáságos — realizmusnak lehetett szerepe. A Himfy családnév etimológiája — tudtommal — még tisztázatlan, de az az egy szinte bizonyosnak látszik, hogy nincs köze a finnugor eredetű *hím* 'kan' főnévhez. Kisfaludy azonban „beszélő név“-nek hitte, s ezért különlegesen jó álnévnek tartotta: az igazán férfi lehet a talpán, akinek még a neve is két 'férfi' jelentésű szó összetételéből származott. A BSz. V. énekének utolsó versszaka ezt a szemléletet fejt ki:

De leginkább szeretem én,
Hüvelyemet félre vetvén,

Ölelgetni kincsemet,
S élni — *Himfy* léteemet.

De még nyilvánvalóbb s egyszersmind sokkal régebbi adat is bizonyítja Kisfaludy etimologizálását: a „Napló és francia fogságom“ 1796. augusztus 25-i kelettel egy „Nani“ című kis verset tartalmaz, amely a férfiideált kétszer is *Ménfy*-nek nevezi. Ez a név pedig úgy jött létre, hogy a *him* + *fi* összetétel első tagját a költő „rokonértelműre“ cserélte.¹ — A *Himfy* név még egyszer előkerül a regékben. T. i. a „Döbrönte“ hőse: *Himfy Imre* a költő két álnevét viseli: a családnevét a „Szerelmek“-ből örökölte, a keresztnévét pedig a „Két szerető szívnek történeté“-ből, ahol Kisfaludy Sándor mint *Bodorfy Imre* szerepel.

PAIS KÁROLY.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

mige zocoztia vola. A HB. ezen igeidejének jelentése nem világos, vagy legalább is vizsgálatot érdemel. A *meg* igekötőnek nyelvünk történetében kinyomozhatóan következő jelentései, illetőleg jelentésmódosító szerepei vannak: 1. 'hátra' (nagyon ritka), 'vissza'; 2. perfektiválás, azaz a cselekvés vagy történés elhatárolása, a bevégző mozzanat kiemelésével; 3. a perfektiválásból levezethető árnyalatok: mozzanatos, kezdő cselekvés vagy tartós állapot kifejezése, valamint az ige alapjelentésének nyomósítása.² Legáltalánosabb szerepe a perfektiválás, mint már FÖLDI észrevette (Magyar Nyelvkönyv: RMK. 28: 281). A HB. föntírt részletében a *mige* igekötőnek konkrét helyhatározói jelentése: 'mögé, hátra, vissza' nem lehet, hiszen akkor a mondat értelmetlen volna. Már BUDENZ perfektiváló szerepet tulajdonít itt neki (NyK. II, 184) SZINNYEI ugyan kevésbbé határozott, sőt azt sem tartja bizonyosnak, hogy a *mige* már igekötő (A HB. hang- és alakтана 17), arra vonatkozólag azonban, hogy a *mige* határozónak mi volna a jelentése, nem nyilatkozik. RÉVAI (MNY. IV, 8), SIMONYI (Nyr. LIV, 85), ZOLNAI (Nyelvméleink 67; MNY. XXXIII, 277) és PAIS (KERECSENYI, Régi m. próza 35 és MNY. XXXVIII, 162) *meg*-gel fordítják, azaz azonosnak ítélik a mai perfektiváló *meg*-gel. S valóban más megoldás alig képzelhető. Igaz, hogy BUJNÁK PÁL (Praefixa verbalia v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom 133—4) naív okfejtés alapján arra az eredményre jut, hogy a *mige* módhatározó, s az előző mondat *vól* „pronomen demonstrativum“-ának felel meg (!), jelentése pedig 'nagyon, igen', vagy valami hasonló,³ erre a teljesen bizonyítatlan henye feltevésre azonban kár szót vesztegetni.

¹ A *Ménfy* névre utal már GÁLOS K. S. hátrahagyott munkáihoz írt bevezetésében (15. j.).

² Nagyjában ugyanígy BUDENZ (NyK. II, 161 kk.) és az ő nyomán KOVÁCS ISTVÁN (MNnyv. III, 159 kk.).

³ „Toto *mige* je tu zjavne adverbium modi, ktoré odpovedá na pronomen demonstrativum *ool* olyan (Es oz gimilsnek ool keseruv uola vize: hug tur-

Meglepő azonban a perfektiváló szerepű *mige*-vel kapcsolatos igeidő. — A régi magyar nyelvben használatos múlt jelentésű igeidők közül az *ír vala* típus nyelvészeink egybehangzó megállapítása szerint múltban befejezetlen cselekvés, illetőleg tartós, folyamatos, esetleg ismétlődő cselekvés, történés vagy állapot kifejezésére szolgál.¹ Latinból fordított szövegekben rendszeren latin praeteritum imperfectummal egyenértékű. Hogy ez az igeidő a latintól függetlenül keletkezett-e a magyarban, vagy, mint egyesek vélik, régi fordítóink csinálták a latin igealak tolmácsolása céljából, az a HB. kérdéses helyének magyarázata szempontjából mellékes. Ha független magyar fejlemény — amit valószínűbbnek tartok —, az a körülmény, hogy fordítóink következetesen a praeteritum imperfectummal azonosítják, kétségtelenül arra mutat, hogy ehhez igen közel állt, s az is bizonyos, hogy kódexeink sokszor gépiesen, szolgailag alkalmazzák az *ír vala* típusú múltat a latin praeteritum imperfectum helyett.²

A HB. érintett mondatának latin megfelelőjét nem ismerjük, tehát a latinból semmi következtetést nem vonhatunk le az igeidő tulajdonképeni jelentésére.

Az igealak HB.-beli szerepének szokatlan volta már feltűnt SIMONYinak is. Ő úgy véli, hogy ez az igeidő itt elbeszélő múlt helyett áll, s talán azért alkalmazta a szerző az összetett alakot az egyszerű helyett, mert annál hatásosabbnak és szónokiasabbnak érezte (Nyr. LIV, 85). ZOLNAI szintén úgy véli, hogy itt a folyamatos igealaknak egyszerűen elbeszélő múlt értelme van (Nyelveml. 68). Ez végeredményben nem lehetetlen, bár meglepő a nyelvérzék ilyen korai megzavarodása; mindenesetre nem árt, ha kissé megvizsgáljuk az ilyenféle szerkezeteket régi szövegekben.

Ha kódexeinkben körültekintünk, azt tapasztaljuk, hogy *ír vala* típusú igeidőben rendszeren igeikötőtlen igék állanak. Ez tekintve az igeikötők perfektiváló funkcióját és a folyamatos múlt idő jelentését, természetes is. Mégis akadnak igeikötős igék is, köztük perfektiváló *meg* igeikötősek, a folyamatos múltban. Közülük kirekeszthetjük a ható igéket; ezekben ugyanis a perfektiváló igeikötő az alapigéhez tartozik, a folyamatos múlt idő viszont a *-hat* igeelemhez. A legtöbb igeikötős ige folyamatos múltja ismétlődő cselekvést fejez ki, ami teljesen logikus, hiszen a perfektiválás a cselekvés egyetlen mozzanatát húzza alá, a folyamatos múlt pedig e mozzanatok ismétlődését domborítja ki, pl. „kebelet penzuel tele hordozuan: bowflegeft ezuegyenek aruaknak vtonyaroknak: es vr iftennek zolgaloknac *el oztya vala*“ JókK. 7 a. m. *elosztogatta* | „Tahat *kí megenuala* o hozia

chukat mige zocoztia vola) a celkový smysel vety by žiadal u slova mige smysel vel'mi nagyon, igen, alebo podobné.“

¹ Vö. pl.: HUNFALVY: NyK. I, 43; FOGARASI: NyK. I, 104; SZARVAS, Igeidők; KLEMM, Tört. mondattan 93; BÁNHIDI Z., A m. nyelv összetett igealakjai 13; stb. stb.

² Bár eltérések is előfordulnak, igaz, hogy ritkán, ilyenkor a magyar igeidő-használat indokolt és logikus, pl.: „A foc gölekezet ke tereiti uala o ruhajat az viban: s t r a v e r u n t“ MünchK. (RMNy. III, 59) | „monda: dicebat“ (i. h. 33) | „Es mēd a gölekežetec *Ludalkodnak vala*: mirabantur“ | stb. (vö. NyK. I, 39, 104).

mend ihrlm̄ & mend Judea, & mēden vidéc iordan kornol & megkerētelkednēcuala o töllo iordanban“ MünchK. (RMNy. III, 20) | „vala egy fene farkas ky nem csak barmot de meeg embert es meg mar vala, es meg ezi vala...“ VirgK. 53) | stb. Egyes fennmaradó példák viszont esetleg külön magyarázhatók, de ezekre nem térhetek ki, legtöbbjük pedig részint a latin szolgai utánzásával, részint a régi igeidőrendszer pusztulásának hírnökeként a nyelvérzék botlásával magyarázhatók. — Akad azonban néhány példa, mely a *mige zocoztia vola*-nak pontos mása. Így pl. „lele éggèt o fele zolgaç kozzöl ki tartozik uala nēki zaz penzèl, Ki megfoguan *m̄g foitauala* otèt monduan Ad meg miuèl tartozol, Es az o fele zolga leèfuē *keriuala* otèt monduan...“ MünchK. (RMNy. III, 54); a jelentés félreérthetetlenül: 'majdnem megfojtotta' | „Zyveben *meg feslik vala* es oluada syralmakra“ PéldK. 85; azaz: 'majd meghasadt a szíve'. A *mige zocoztia vola* ezek alapján annyit jelent, mint 'majdnem megszakasztotta'. S ez a jelentés illik is a szövegbe, sőt volta-képen csak ez a jelentés illik oda. Ezekhez hasonló példa alkalmasint akad még kódexeinkben egynéhány. Azt persze, hogy ez az imperfectum de conatu-szerű használata a folyamatos múlt-nak latin hatásra keletkezett-e, vagy attól független magyar fejlemény, nem lehet, legalább egyelőre, eldönteni, hiszen magának a folyamatos múlt-nak az eredete is tisztázatlan. Ha azonban az *ir vala* típus önálló magyar fejlemény, akkor ilyen jelentés a latintól függetlenül is fejlődhetett a perfektíváló igekötő és a cselekvés folyamatosságát kifejező (tehát a *meg* teljes értékét lerontó, csökkentő) igeidő kombinálásából. BÁRCZI GÉZA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Acat-macat. MTsz. (I, 5) 'ici-picí' jelentéssel közli ezt az egy adattal igazolt tájszót. Az adat: „*Acat-macat*: iczi-piczi“ Szeged vidékéről 1875. Kovács János közlése (Nyr. IV, 168). KÜNOS IGNÁC (Tanulmányok az egyetemi magyar Nyelvtani Társaság köréből I, 3: 250 [1881.]) szerint „alkalmazkodás“-sal alakult, de „érthetetlen“ (értsd: alakulása módját tekintve megmagyarázhatatlan) ikerszó. Az alkalmazkodáson KÜNOS azt érti, hogy a szónak egyik tagja a másiktól alakult. Arról azonban nem nyilatkozik, hogy melyik tagot tartja eredetinek, s melyiket újnak.

Alakját tekintve az *acat-macat* ikerszó az *acat* (∩ *aszat*) 'cirsium arvense' (MNy. I, 139, V, 240, EtSz.); 'szántóföldeken élőködő szúrós, tüskés növény' (MTsz., MNy. I, 139, EtSz.) szóból is magyarázható volna, s ebben az esetben járulékos *m*-mel való ikerítés lenne, mint *kecske-mecske*, *szuszi-muszi* stb. A növény-név *acat* változata éppen Szegedről (MTsz. I, 58 *aszat* alatt) és Szeged vidékéről (MNy. I, 139) is előkerül. A jelentésbeli nagy eltérés miatt mégsem mérlegelhetjük komolyan ezt a származtatást: az 'ici-picí' és 'cirsium arvense' jelentés aligha hozható össze!

Alakilag kielégítően magyarázható az *acat-macat* a N. *maszat* 1. 'szenny, piszok, rondaság'; 2. 'szemét' (MTsz.) tájszónak *macat* változatából is, amely szintén megvan Szegeden (MTsz.). A *macat* > *acat-macat* olyan ikerítés, mint a köznyelvben is használatos *izég-mozog* (< *mizég-mozog*), továbbá *irég-morog* (< *mirég-morog*), N. *ende-monda* (< *mende-monda* MNy. XXXVI, 305), *ond-mond* (< *mond-mond*), *os-mos* (< *mos-mos*). A jelentésbeli eltérés itt is áthidalhatatlannak látszik: 'ici-pici' és 'szenny, piszok, rondaság; szemét' ugyancsak távol álló jelentések. Távol állók akkor is, ha a hangulati ellentétet: az 'ici-pici' értelemnek kedves, a 'szenny, piszok, rondaság; szemét' értelemnek kellemtelen hangulatát nem tekintjük is! És mégis azt állítjuk, hogy az *acat-macat* nem más, mint a *macat* (< *maszat*) ikerített változata!

Az áthidalhatatlannak látszó jelentés- és hangulatbeli eltérés magyarázatát a tréfás-becéző szóhasználatban kell keresnünk. Amint mondhatjuk kisgyermeknek a peioratív hangulatú *büdös* szóval tréfásan kedveskedve: *Té kizs büdös!*, ugyanúgy mondhatjuk a piszkos, maszatos kisgyermeknek is kedveskedve: *Té kis maszat!* Feljegyezte a *maszat* (Szamosháton: *moszat*) szónak ilyen használatát CSÜRY BALINT is: „*Hogy vaty, te kis mo-szat?* (=apró gyermek). *Te kis mo-szat fíjam! Még ez a mo-szat puja izs dámöl.* (=ez az apró gyerek)“ (Szhsz. II, 68). Erre a használatra utalnak saját idevágó feljegyzéseim is: „*Ez a kis acat-macat* (mindig rajtam lóg)“: négy éves maszatos kislányról mondta az anyja. 1936. Szeged | *aszat-maszat* 'maszatos (gyermek)' 1936. Szeged.

A *maszat* ~ *moszat* 'piszok → piszkos gyermek', *acat-macat* ~ *aszat-maszat* * 'piszok → piszkos gyermek' olyan jelentésváltozást mutat, amilyent erőteljesebb korholó megszólításainkban is megfigyelhetünk: „*Té piszok* ~ *mocsok* ~ *szemét* ~ *ganyé* ('trágya')!“ stb. Efféle megszólításokban az indulat hatására túlzással azonosítjuk a megszólított egyént valamely megvetésre méltó tulajdonságával, s végeredményben egy részlet (tulajdonság) nevét használjuk az egész (ember) megnevezésére.

A szóhasználat tanulsága alapján azt a (harmadik) származtató lehetőséget is el kell tehát vetnünk, hogy az *acat-macat* összetétellel keletkezett volna az *acat* 'cirsium arvense' és a *macat* 'szenny, piszok, rondaság; szemét' szókból. Erre a feltevésre az elmondottak alapján nincs szükség, azonkívül a 'cirsium arvense' nevének kisgyermekről vagy emberről való használatát sem igazolja tudtunkra egyetlen adat sem.

Az *acat-macat* ikerszó etimológiája tehát párhuzamos az *üz-füz* ikerszóéval: mindkettőnek előtagja is, utótagja is hasonló egy-egy szóhoz, így háromféle lehetőség közül kell kiválasztanunk a helyes származtatást; a nyelvhasználat megfigyelése mindkettőnél segítségünkre van a helyes származtatás kiválasztásában. A nyelvhasználatban az ikerszó ugyanis csak egyik tagnak megfelelő szóval áll kapcsolatban: az *acat-macat* ~ *aszat-maszat* esetében az utótaggal (*macat* ~ *naszat*), az *üz-füz* esetében az előtaggal (*üz*). Így a másik tagnak megfelelő szókból

ikerítéssel vagy mindkét tagnak megfelelő szókból összetétellel való származtatás gondolatát el kell vetnünk.¹

A *kis acat-macat* kapcsolatból tapadással kiválthatott ugyan egy 'ici-pici' jelentésű *acat-macat* ikerszó, az elmondottak alapján mégis azt hiszem, hogy az 'ici-pici' jelentés csak a közlő helytelen értelmezése, amelyet SZINNYEI is átvett a MTsz.-ba.

KELEMEN JÓZSEF.

Szárzafa. Legutóbb VISKI KÁROLY szentelt alapos tanulmányt a *hegedű* szónak és hangszernek (Kodály-Emlékkönyv 43–54). Nem említi azonban a hegedűnek egy régi és még ma is általánosan használt nevét, a *szárzafá*-t. Zrínyi Péter írja Batthyány Ádámnak 1633-ban Nagyszombatból, hogy „Töbet írnek de Batyam uram kobzolasal impediál, Baronyai uramis nem szünik az *szaroz fanak hasat uakarny*“ (IVÁNYI BÉLA, A két Zrínyi Miklós körmendi levelei 58). Ez itt nyilván diákos huncutkodás, hiszen Péter ekkor mindössze 12 éves. A tréfa szerintünk csak a *hasát vakarni* kifejezésben van. A MTsz. Abaújából ismeri csupán, de azt hisszük, hogy sokkal nagyobb területen ismeretes, és hogy a jelentés elé tett „tréfás, tréfásan“ szót el kell hagynunk. A közlőt valószínűleg a köznyelvvél való összehasonlítás vezette félre. Cigányok egymásközi, egyáltalán nem tréfálkozó beszélgetésében magam is hallottam használni. Elégge kiterjedt rokonságom tagjai is mindnyájan ismerték a hegedűnek ezt a nevét; igaz, ők főleg a Nyírről ismerik. Nótákban meg éppen gyakran emlegetik: „*Szárzafádnak minden húrja fájdalomtól reszkessen, Hadd sirasson, hadd zokogjon hűtlenné vált kedvesem*“ | „Összetöröm a hegedűm *szárzafáját*, Hogy ne hallja soha senki a nótáját“ | stb. Vö.: VIKAR: Nyr. XXX, 44; CSEFKÓ: Ethnographia 1930: 115.

Eb 'palus'. Nyelvünknek két *eb* szava közül az ugarsággal közös 'canis' jelentésű elem általánosan ismert. A másik, vizes helyet, mocsarat, rétet jelölő szó előfordulásai: 1067 k./1267: [piscina] *Ebes* (AÜO. I, 25; MNy. XIX. 83) | 1349: [fluvius, aqua] *Ebes* (Oklsz., AnjouOkm. V, 281) és 1378: [aqua] *Ebes* p a t a k a (Oklsz.). Helynévként is szerepel: 1193: *epzu* (MNy. XIX, 80) és *Ebz* e u (AnjouOkm. VII, 271) a. m. *Ebs* z ó n y (MNy. XXXI, 246) | 1247: [locus] *Eb* t h w, *Eb* t h e w (MonStrig. I, 370; ŠMILAUER, Vodopis starého Slovenska 34, 306, 484) | 1332–1337, 1411, 1482, 1581: *Ebes* Debrecen mellett (ZOLTAI, Települések 35; CSÁNKI I, 607) | 1447: [locus] *Eb* e s t h o w (Oklsz.), valamint *Ebes* föld tanya Szatmárnémeti, *Eb* e s t a n y a Bába (vö. CSÁNKI III, 423) és Ikland (i. m. V, 700) mellett (Hnt. 1944. és EtSz. *eb* al.). Ide

¹ MELICH (EtSz. II, 729) az *üz-füz* ikerszó eredetét tárgyaló cikkemre (SzegFüz. III, 61-71) hivatkozva azt állítja, hogy az *üz-füz* „összefoglaló ikerítés“ az *üz* 'jagen stb.' és *füz* 'gybekapcsol stb.' igékből. Pedig az idézett helyen éppen cáfolom ezt a származtatást, s azt bizonyítom, hogy az *üz-füz* *f*-vel való ikerítés eredménye. Az uo. közöltem *füz*-ből való N. *üz-füz* 'füzöget' ikerszót MELICH nem említi. — Megjegyzem még, hogy az EtSz. id. helyén háromszor is előfordul „M. Vir. Töld.“ forrásjelzés hiba „M. Vir.“ helyett.

vonható 1334, 1478: *Ebesh arsan* Siklós mellett (OkISz., Csánki II, 489) | 1345: *Ebest upulnuk* (Marsai, A középkori Szatmár megye 164) | 1788: „az *Ebesi* Pusztán“ (MNy. XIII, 260). Tolna-megyei gyűjtésből közölnek *Ebesfok* víznevet, Dombrád határában pedig *Ebesláp* név kerül elő. Benkő Lóránd szíves közlése szerint a nyárádszeredai Zebhát határnév régi előfordulásai: 1698: „Az *eb* hátann“ | 1722: „*eb* Hát“ | 1764: „*Eb* hátb(an)“. Kalotaszegen is megvan: 1792: „az *Ebes* (!) pataknál“ Bánffy-hunyad m. (Szabó T. Atilla, Kalotaszeg helynevei 21) | 1542/1755: *Ebhát*, 1568/1575: „ad terras arabiles *Ebhatt* vocatas“, 1803, 1864, 1891: *Ebhát* Magyargyerőmonostor mell. (i. h. 102, 76, 83, 87–8). (A Székelyföldön, különösen Háromszékben gyakoriak az *Eb*-, *Ebes*-összetételű helynevek.) Erzsébetváros régi neve is *Ebes*, illetőleg *Ebesfalva* (Csánki V, 87b). Az esztergommegyei *Ebed* nevének származása bizonytalan, mert személynévi eredetű is lehet *Ebesfalva*val együtt (Pais: MNy. XVIII, 32; Melich: Nyr. XXXIII, 325), bár ez utóbbinak oláh *Ibişfalău* neve (Magyarok és románok I, 223) jelzős összetételre mutat (vö. MNy. XXX, 306). Ennek a 'locsogós rétség' jelentésű (EtSz. I, 1469) *ebes* szónak *eb* alapszava szintén ugor eredetű és összevethető a kondai-osztják *emp-juχ* 'nyárfa' első tagjával (N. Sebestyén Irén, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben 61).

Ebfa. Gát beregmegyei falu határából közölnek *Eppás* helynevet (Ethnographia X, 101), a szabolcsmegyei Kemeceán pedig *Effás* földrajzi név kerül elő (MNy. XL, 384). Az utóbbi hely a szomszédos Nyírbogdány határnévanyagában *Effahegy* néven szerepel. A helynevek alapjául, úgy gondoljuk, az *ebfa* szó szolgálhatott. Legrégibb előfordulása 1264-ből ismeretes: „spina que *Ebfa* dicitur“ (MonStrig. I, 516; 1297-ből való átírása AÚO. XII, 616 és OkISz.). Révai Lexikona szerint 1271-ben is említik (hol?). Az *ebfa* jelentése talán 'mocsárfa', és így névadási szempontból a *nyárfa*, *égerfa* és *hindófa* mellé sorozható, melyek eredeti értelme ugyanez. (vö.: Zsirai: MNy. XXIII, 315; N. Sebestyén Irén: Melich-émlékkönyv 352, Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben 110; Mészöly: NNyv. I, 233). A MTsz.-ban is találunk *mocsárfa* és *berekfa* elnevezéseket. Csak mint lehetőséget kívánjuk itt az *ebfa*-nak az *eb* 'mocsár' szóhoz való esetleges kapcsolatát jelezni, nem vizsgálván az *ebfa*-nak a *kutyafa*-hoz (ramnus frangula L.) való viszonyát. Csupán annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a *kutyafa* tövistelen, míg az *ebfa* értelmezője a régiségben 'spina', azaz 'tövis'. Ezért inkább az erdőszéleken és vizek partján gyakori *varjútövis*-sel (ramnus cathartica L.) való összevetést ajánlanók. Békés megyében és a Szamoháton ma is él a *kutyafa* szó, Tyukod határában pedig határnévként is megtaláljuk: *Kiskutyafás*, *Nagykutyafás* (MNy. XXXIII, 259).

Bopkár. A MTsz., illetőleg Sulán Béla (MNy. XL, 28) adatainak kiegészítésére idézhetjük a Nyíregyháza-környéki tírjákók *bopkár* 'házaló tót, aki mindenféle apróságot árul' szavát (Már-

kus MIHÁLY, A bokortanyák népe 107). A szó *bobkár* alakban 'vásznonkereskedő' jelentéssel a szarvasi tót népnyelvben is él (EtSz.). Eredetére nézve nem függhet össze a *babka* ~ *bakpa* pénznévvél, mint ahogyan SULÁN véli (i. h. 29), hanem csakis a tót *bobok* ~ *bobek* 'borostyán, b a b ér' szóval, mert a tótban *a > o* változásról nem tudunk. Hasonló eredményre jut más, nem nyelvészeti megfontolások alapján DÖRY FERENC is (MNY. XI, 117). Úgy vélekedünk, hogy északi szláv: tót-cseh származása a házaló kereskedők déli kapcsolatai ellenére sem vonható kétségbe, mint ezt SULÁN felteszi (i. h.).

Regezin. A szabolcsi Nagyhalásztól északra fekszik a *Regezin* nevű határrész, mely a 25.000-es térkép tanúsága szerint még a múlt század végefelé is mocsaras, vizenyős terület volt. Már a középkorban említik: 1323: „Inter lacus *Regezen* et achatawa“ (MNY. XL, 243) | 1329: „ad stagnum *Regezen* uocatum“ és „ad stagnum *Regezun* vocatum“ (i. h. XIV, 79). Neve szláv eredetű és a *rogozo* 'sás' szó (MIKLOSICH, PÖN. 309) -in² melléknévképzős származéka. Magas hangrendű alakja már magyar hátraható illeszkedés eredménye. (Vö. MOOR: ZONF. VI, 37.)

Valpót. Az első adatot a XIII. század elejéről idézhetjük: 1208/1373: „uni officiali, qui vulgo *Wolpach* dicitur“ (SZENTPÉTERY, KritJegyz. I, 75); 1214-i megújítását 1359-ben tartalmilag átfírták (i. h. 95; a kivonat kiadása HazOkm. VIII, 16). A következő 1209 előtti időből való: „terram Crakoni *Volpot*“ (ÁÜO. XI, 100). Bár ez az oklevél hamis, ebből még nem következik, hogy Crako valpót oklevelének emlegetése alaptalan (SZENTPÉTERY i. m. 77, 81), és hogy nem viselte a valpóti tisztséget. 1248: „Wolcozlou *wolpot*, Fulkmarr filium Welchich, qui tunc fuit *wolpot* de Worosd“ (SZENTPÉTERY i. m. I, 264); 1258: „*Volpot* filius Nezdasa“ (ÁÜO. VII, 491); 1258: „iobagiones Castri de Zagoria, scilicet Salamon *Volpoth*, Stephanus *Volpoth* . . . Beneduc *Volpoth*“ (ÁÜO. XI, 447) és „Stephanus *Volpoth*“ (i. h. XI, 450—1; vö. OklSz.); 1300: „fily *Wolpoch*, fratris sui“ Balatonszöllős (KUBINYI, MTE. I, 180). Ez utóbbi összevethető az OklSz. 1309-i és 1318-i, valamint a ZalaOkl. I. kötetének, szintén Szöllőssel kapcsolatban említett adataival (l. WERTNER: Nyr. XLV, 57). 1477-ben „officialis seu *valpothi*“ alakban tűnik fel (OklSz.). 1615: „Jakopelezi *Walpottsagot* mint rottam meg“ (MNY. XII, 300) és 1684: „amidőn valamely bíró, *valpot*, erdpásztor, majorgazda vagy majorné szolgálatunkra áll“ ErdOkl. I, 604) adatokban jelentkezik.

A szó az OklSz. helyes utalása szerint a németből származik. A *waltbote* szó összetétel; első tagja a közép-felnémet *walt* 'Gewalt', a második a *bote*, *bot* 'Botschafter'. Jelentése 'commissarius' (ADELUNG), 'missus dominicus' (SCHADE). A bajor szövegi *e* a XIII. század elején már nem hangzott. A mássalhangzótorlódás megszüntetése is már a németben megtörténhetett, mert van *walpote* adatunk (1332-ből idézi LEXER). A németből a szlovénba is átkerült, s ott MIKLOSICH (EtWb. 374) szerint az uradalmi cselédek felügyelőjét jelentette (l. Nyr. XLVII, 243). — A *waltbote* köznévből a németben is vált családnév: *Waldbott*, *Waldpott*, *Wallpott* (VÖ. HEINTZE—CASORBI).

Az 1208-i adat Lendva-környéki tájszónak mutatja a *valpót*-ot. Úgy látszik, továbbra is megmaradt a nyugati nyelvjárások elemének és általánosan nem terjedt el. Talán azért, mert az *ispán* teljesen egyenlő értékű volt vele. Különben is nyelvünkben bő választék volt az ilyenféle szolgálat megnevezésére. Pl. a nyugati végekről: *gondviselő, főemberszolga, ispán, tisztviselő, tisztartó* (l. IVÁNYI „A két Zrínyi Miklós körmendi levelei” című könyvének mutatóját). MIKESY SÁNDOR.

Lelkiismeret. Ha egy gimnazistától megkérdezi a tanár, hogy a *lelkiismeret* előtagjául szolgáló *lelki* miféle beszédrész, s milyen mondatviszony kifejezője, nyilván az lesz a felelet, hogy *-i* képzős melléknév, s mint ilyen tulajdonságjelzője az *ismeret*-nek. És leíró nyelvtan szempontjából el is fogadhatnók a feleletet, ha nem volna nyelvtörténet, illetőleg ha az alanyi nyelvészkedésbe bele nem szólna az „etymon” tudománya, az etimológia. — Márpedig. beleszól!

A *lelkiismeret* első jelentkezései: VirgK. 144: „Bizonsagom az en *lelki esmeretem*” | WeszprK. 55: „A muh lölkönk, testönk: es *lelki esmeretönk* egezzen maragion” | uo. 122: „mynden kylsekre el felethkezwen, mennien be w *lelky esmeretynek* tythkyában” | ÉrdyK. 29: „O zentseeges *lelky ysmeret* . . .” | uo. 416 b: „Feddy vala ewket ew gonoz *lelky ysmeretökbödt*” (NySz.). Rajtuk kívül még egy jó csomó XVI–XVIII. századi ugyanilyen szövegadatot sorol fel a NySz. szintén *lelki-ismeret* tétel alatt. Megtaláljuk továbbá CAL.-nál 1585., SZIKSZFABR.-nál 1590., VERFAUST.-nál 1595., valamint MA., PP., PPB. latin alapú felében a „consciencia” megfelelőjeként, MA., PP., PPB. magyar alapú felében pedig az idevágó magyar nyelvi tételek egy részeként, így: olv. *lelki ismeret, lelki(-)esme[é]ret, lelki-esme[é]retemben tudom* (PP., PPB.: *Lelki-esmerete ellen tselekedni*). Mindezekben semmi olyan alak- vagy mondattani mozzanat nem mutatkozik, amelybe a kínálkozó — fent jelzett — leíró nyelvtani elemzés beleütköznék.

Ellenben másfelé terelnek bennünket a következő adatok: A) Szövegbeliek a NySz. *lélek-ismeret* tételéből: 1588. Monoszlai: Apol. 255: „*Lelked esmeretire* hagyom” | 1618. MA: Scult. 6: „Tudgya az isten és az én *lelkem esmereti*” | 1622-i levélben Révay Judit: „Kd engemet kér, hogy igaz *lelkém ismereti* szerint az én tetszésemet Kdnek megjelentssem” (LevT. II, 232 NySz. után¹) | 1626–1627. Zvon: Post. I, 573: „Vigyázzanac *lelköc ismereti* tisztaságára” | 1668. Matkó: BCsák. 145: „Hol a *lelked ismereti*?” | 1702. Misk: VKert. 337: „A mennyire jo *lelkek-esmereti* engedi” | Dáln: Flor. Előb. 10: „Bizonyáság az én *lelkem ismereti*” | 1748. Fal: NA. 140: „Nem furdall-e *lelked ismerete*?” — B) Szótáriak: CAL. 244: „conscio: Szwuem ben tudom, az én *lelkem ismereti tuggya*” | MA. I. 1611., 1621., 1708., PP. 1708., PPB. 1767.: „Conscio: *Tudgy[j]a a lelkem(-)esme[é]reti*.” | MA. m. 1611., 1621.: „*Lelkem esmeretiben ertöm: Conscio*.” | PP. m. 1708.,

¹ Hibásan: *lelkiismereti* formában felveszi a NySz. a *lelki-ismeret* tétel alá is.

PPB. m. 1767.: „*Lelkem esméretiben érzem: Conscio.*“ | PPB. m. 1767.: „*Lelkem esmérete nem vádol: Conscientia non accusat.*“

Az utóbbiakban a *lélkem, lélke, lélkök: lélküik* stb. *ésmel/éj/reti* kétlépcsős birtokviszonyos szerkezet, melyben a második elem: az *ismeret* egyes 3. személyű birtokos személyraggal van el látva, az első elem: a *lélék* pedig a beszélő személyéhez viszonyítva kapja a személyragokat. Rájuk tekintettel joggal következtelhetjük, hogy a *lélki ismeret* eredetileg *lélki ismereti* volt, ahol mind az utótag, mind az előtag egyes 3. személyű birtokos személyragozott forma, vagyis a. m. *lélki ismerete*. Az előtag -i végződését a nyelvérték utóbb -i nomen possessi-képzőnek fogta fel, különösen azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a birtokos személyrag -i formáját az -é ~ -e változat kiszorította vagy szorította kifelé. Az előtag végső -i-jének ilyen felfogásával összefüggésben természetesen az utótag végéről az -i személyrag mint már oda nem illő alaktani elem elmaradt.

Mivel az *ismeret*, azaz korábban birtokos személyraggal *ismereti* főnév eleven cselekvésképzetet is tartalmaz, felmerül a kérdés, hogy erről az oldalról a *lélkém, lélkéd, lélki* stb. birtokos jelző a cselekvésképzetet alanyként vagy tárgyként határozza-e meg. Feleletünk erre az lehet, hogy valószínűleg tárgyként, megfelelő a latin genitivus obiectivus szerkezetnek, vagyis *lélki ismereti* a. m. 'valakinek a lelkét illető, valakinek a lelkére vonatkozó ismeret', tehát alakulására, jelentésére nézve olyanféle kifejezés lehet, amilyenek: *maga megismereti* WeszprK., *magának megismereti* ErdyK., *maga ismereti* Pázm: KT., *ez magad megismerés* WeszprK. (NySz.).

Fal: NA. 131: „Ily fertelmes bűnről, ha meg lett volna, kétség kívül önnön *lelkem-isméretem* is feddene“ (NySz.): *lélkém ismereti* × *lelkiismeretem* formákból való keveredés.

„*lelek ismeret* ellen ualo dologh“ (TörtT. XII, 112 után NySz.): egyelőre kétséges hitelű közlésnek tekintjük, s ezért sem tartjuk szerencésnek, hogy éppen egy így alakított tétel alá foglalta a NySz. a *lélkém ismereti* stb.-féle adatokat.

A Helt: Krón. 41: *lelkü esmeret* nem világos íforma. Ha nem valami romlás, akkor lehet, hogy a *lélkü* az egyes 3. személyű birtokos személyragnak egy -ü-ző változatát hordja a végén, s így ez az -ü a *lélkö* forma végső -ö-jének későn felbukkanó előzménye (az -é > -e ~ -i személyrag -ü változatáról más alkalommal).

Eped, epezst, epekedik. CzF. II, 367 szerint az *eped* a mélyhangú *apad*-dal rokon, s lehet *ev-ed* is, azaz 'evődik, emésztődik'. BUDENZ, MUSZ. 861. sz. az *apad* elülső hangrendű párjának tartja az *eped* igét (vö. TMNy. 134). SzD.² az *epe* alá foglalja az *epés, epesség* mellett az *epekedni: epedni, epekedés, epezstleni, epeltség* szócsoporthat. KASSAI II, 94 szerint: „*Eped, loco: Teped, seu szárad asz: ...*“ Ugyancsak KASSAI II, 93 szerint: „*Epe: Fel... Bilis. syn. Méreg Unde Epekedik loco mérgelődik.*“ | 94: „*Epekedik: loco Mérgelődik: Bilem vorat, Irascitur.*“ — EtSz. I, 1583 szerint: „Valószínű, hogy eredeti jelentése: 'éhség, szomjúság miatt epedni' s innen komplikációs jelentésváltozással: 'confici, absumi, tabescere, sich verzehren'. Eredete ismeretlen.“ BÁRCZI, SzófSz. szerint:

„ismeretlen eredetű töből. Arra lehet gondolni, hogy talán az *apad*, *apaszt* magashangú párja (EtSz).“

Az *eped* és *epekedik* a mostani köznyelvben a. m. ’kielégíthetetlenül a kínlódás fokáig vágyódik, sóvárog, emésztődik valami után’. Így van meg: JordK. 841: „Ne akaryatok egy masra haragh keppen *epedny*: ne suspirate alius adversus alium“ (NySz.) | SzD: MVir. 108: „még tsak a’ te emlékezeted késlelteti lelkemet, mely az életnek határán *el-epedve* ohajjtya utolsó áldásodat“ (NySz.). Így értelmezhető az *epekedik* a NySz. idézte két XVII. századi szövegpéldában, a NySz. kikövetkeztette ’supplicio, flehentlich bittén (esedezik)’ jelentés felé hajlítva. Az *eped*, *elepéd* az újabb időben szerepel még a ’kínlódik, szenved, odavan a szomjúságtól’ (vö. MÁRTON 1816.), CzF. szerint ezenkívül ’éhségben, nagy melegben szenved’ értelmében. Így van Hall: HHist. II, 323: „Nagy szomjúsággal *epedett-el*.“ (NySz.) — CAL. 21: „adareo: *Meg azok, meg epedők*.“ MA. 1611., 1621., 1708., PP. 1708., PPB. 1767. idevágó adatai: „*Epedec (Epedők)*: Marceo, Marcesco, Exaresco, Contabesco. ich werde welk, nehme ab, verdorre, schwinde.“ | „Marceo: Elhervadoc, Fonnyadoc, fzáradoc, Roshadoc, Sennyvedec, *Epedec*.“ | „*Elepedóc*: Adareo, Exaresco, Contabesco.“ | „*Megepedec*: Marcesco, Aresco, Deficio, Contabesco“. MA. 1611., 1621.: „Adareo: *Megafzoc, Elepedóc*.“¹ L. fentebb KASSAI: „*Eped*, loco: *Teped*, seu *szárad asz*.“ Ilyenféle ’szárad’ értelemben jelentkezik az *elepéd* ÉrdyK. 561b a Szent Jeromosra vonatkozó részben: „Az zenetlen valo olwasasnak es yrasnak myattá anneera *el epedót*, hogy mynt egy görbe ember soha feel nem haythattya magaat“. A következő adatokbeli, a hőség- és éhséggel kapcsolatos kifejezéseknek az *eped*, *elepéd*, *meg-eped* valószínűleg ’hervad, fonnyad’-féle jelentéssel vált alkotó elemévé: 1626—1627. Zvon: Post. I, 397: „Az nap délben leg hevebb, mely miatt *epednec* az élóc“ | 1574. Cseng: Jer.: „Ehség miat *epedet*, alig vala“ | 1575. Helt: Krón. 97: „Koplallasból, és nagy munkából *meg epettec*“ | Háromszék: *meg-eped* ’eltikkad, elalél’ | Kár: Bibl. I, 181: „*El epettél* és elfáradtál: eras fame et labore confectus“ | 1692. MolnF: LTárh. 67: „Ehség miatt a köz nép *el epedett vala*“ (mind NySz., csak a háromszéki MTsz.). Hasonló eset Kár: Bibl. I, 671: „A gazdagsáért való vigyázásoc *meg epezic* az testet“ (NySz.). — Az alábbi idézetekben mutaköző átviteles értelmet szintén a ’szárad, hervad, fonnyad’ jelentésből vezethetjük le, vagyis összevethetjük őket ezzel a Pázm: Préd. 47 helyel: „Látván az emberek gonoszságát, *el-fonnyadott, el-száradott* lelki fájdalmiban“ (NySz.).² 1531. ThewrK. 187: „*Epedel* myrayttwnk walo banatodban“ | uo. 189: „Banat myat *epedeel*“ | 1575. Born: Evang. III, 305: „Soc kinba *epednec*“ || 1519 k. DebrK. 611: „En ziuem *el eped* ó rola valo keserőse-gömről“ | 1658: „Mi *elepédünk* az sok gond miá“ (MonOkm. XXIV, 541) || 1551. Helt: Bibl. I.: „Orzatoc meg esic, es lelketec *meg eped*“ | Pázm: Préd. 516: „Óh én kemény szívem, mikor *epedsz-*

¹ MA. 1611., 1621.: „Marcesco: *Elafzoc, Fonnyadoc*.“

² Hasonlóan már Sermdom. II, 565: „Anima nostra arida est: *megh fonnyadoth* [BpGl.] *meg fonnyadot* imar *lelkenk* [NémGl.]“. A Sermdom.-ban még négyszer *fonnyad* az „a rescit“ megfelelője.

meg bánatodban...“ | MA: Scult, 602: „Törödelmes, és az isten haragja miatt *meg epedett* szív“ | Illy: Préd. I, 434: „Gondold meg a koporsót, halált, poklot: akkor a te lelked *megeped*“ | Amadé: Vers. 113: „Én, hívem, égek s *megepedek*“ (lehet 'kínosan vágyódom' is) (mind NySz.). 1506. WinklK. 335: „Kyth te zizenth zyleel, annak kennyen keges anya *epedőzeel*“ (NySz.). Mel: Sam. 5: „Hog a te szüedet megh kesereiczem es *meg epeszszem*“ (NySz.) | MÁRTON 1816.: „*Epeszteni*: kränken, moerore adficere.“ PP. 1708., PPB. 1767.: „Anxius: Szorgalmatos, Valamiért búskodó, *epekedő*.“ | UA.: „Anxietas: Szorgalmatosság, Valami után való *epekedés*.“ | UA.: „Anxietudo: *Epekedés, Szorgalmatos epekedés*.“ | SzD.²: „Epés: mord, haragos. Epésség. *Epekedés, mordság, fortyanás, nehezség* [így!]“ | MÁRTON 1816.: „*Epekedni, valamin*: sich ängstigen, sich ängsten, sich grämen über etwas; angi, animo angi, exeruciari, angore confici. 2. tünödni, sich sehr bekümmern; in sollicitudine esse, animo sollicito esse.“ — Ezekből világosság eshetik az ÖMS. kezdetén elének tünő *buol ozuk epedek* mozzanatra is. Mint ahogy a CAL. 21: „adareo: *Meg azok, meg epedők*“ és a nyilván ezzel összefüggő MA. 1611., 1621.: „Adareo: *Megafzoc, Elepedőc*“ esetben, a Planctus „Crucior dolore“ helyének magyar utánköltésében is rokonértelmű elemeként juthattak egymás mellé az *ozuk a. m. aszok* 'száradok' meg az *epedek a. m. epedék* 'hervadok, fonnyadok'.¹

És mindezek után úgy gondolom, hogy az *eped, epeszt, epekedik* igék *epe* főnévünkhöz tartoznak.

Az *epe* (néhányszor R. *epe*), egyik szervi váladék neve, mint elemi életjelenségnek a kifejezője finnugor szókincsünkből való (NyH.⁷ 26, 35, 140, EtSz. I, 1582). Pusztá alanyesetének végső *e*-je, valamint a ragok és képzők előtt jelentkező *é ~ í* (vö. EtSz. I, 1581) nem lehet a finnugor tövégi magánhangzó folytatása, hanem bizonyára valamilyen alaktani elemként járult a szóhoz. SIMONYI: Nyr. XLII, 332, XLVII, 81 és MELICH: MNy. XI, 361—2, továbbá az ő nyomukon mások is (l. EtSz. I, 1582), úgy mint a *zúza, vesé* testrésznevek a-ját, e-jét, az *epe* szövégi magánhangzóját is egyes 3. személyű birtokos személyragnak tekintik. Valószínűleg csakugyan ilyen okból van *ep* helyett *epe*, azonban mégis figyelembe veendőnek vélem, hogy más szervi váladékok nevéből nem keletkezett ilyen önállósult birtokos személyragos forma.² Az eredeti *ep: *epe- forma van meg *-ség* képzővel megtoldva a kódexekben és egyéb régiségben jelentkező *epeség ~ eppeség ~ epesség ~ eppesség* szóban, amelynek MA. 1611., 1621. és szövegadatok alapján ilyen értelmezését adhatjuk: 'acerbitas, amarulencia, sollicitudo, anxietatula, naeniae, negotia'; *epeség* a. m. 'epekedés, bánat' Erdővidéken (MTsz.). Az *epé*-hez vonja NySz. és EtSz. I, 1581. Különben mintha az *ep alak valamivel ellátottságot kifejező -s képzős *epes-* száрма-

¹ Nb. KASSAI V, 93: „*Teprenkedik*: Verb. reciprocum magát tepezsti: Angitur syn. *Búval eped*.“

² Ilyenként jelezhetnők a *vérme* szót, amely a *vér -m* képzős kicsinyítőjének birtokos személyragos alakja, azonban ennek esetében természetesnek mutatja az alakulást a *dísznő vérme* birtokos jelzős szerkezetből történt tapadásos kiválás (vö. GOMBOCZ: MNy. I, 167, 276).

zékban is felbukkanna Káldinál: OktInt.: „Heába *epeskedik*“ (Kr. után NySz.¹).

Az *ep: *epe- alapszóból való denominális verbum irányú -*d* képzős alakulat az *eped* (egyszer ThewrK. 189: *eppedeel* ikerített *p*-vel), s a főnévi alapszó megjelölte fogalommalá válást fejezte ki; vö. *lyukad*, *hamvad*, *képed*, *el-mérged*, *meg-kérged* (vö.: NyH.⁷ 82; BEKE: Nyr. LVI, 30—1). Az *eped* műveltető párja az *epeszt*. — Egy 'epe' jelentésű *ep névszóból úgy képződhetett -*kedik* képzős *epekedik* ige, hogy a denominális -*kodik*, -*kedik*, -*kodik* képzős igei alakulatok azt mondják meg, hogy valami micsoda, pl. *fejedelmkedik* BécsiK., *folnagykodás* DöbrK., *emberkedik* ÉrdyK. stb. R., *szamárkodik* 'szamárként szolgál' R., vagy valami milyen, pl. *házaskodik* BécsiK. stb. R., *bátorkodik* R., *csintalankodik* R., *csipalagoskodik* 'csipás' R., *epeskedik* (vö. TMNy. 465—7), — vagyis az adott esetben *epekedik* a. m. 'valakinek a szája vagy valaki maga merő epe' (vö. *csupa csont*, *merő* vagy *csupa vér*), s így az *ep melléknévi értelemben szolgált alapszóul, mint egy ugyancsak 'epe' jelentésű szó a vogulban 'zöldessárga', az osztyákbán 'keserű' jelentésű melléknévként is szerepel (vö. BEKE, Egy epe jelentésű régi magyar szó [a sár]: Nyr. LXVI, 74).² — A XVII—XVIII. századi régiségben és Kónyinál kerül elő mint a 'keserűség, bánat' kifejezője az *epedség* vagy *epetség* szó; SzD.³: *epettsé*g. Ezt a NySz. *epedség*-re átalakítva nyilván az *eped*-t képzős igenevéből származtatja. Szerintünk közvetlenül az *eped* igei alapszó vette fel a -*ség* képzőt.

Jelentéstani szempontból az *eped* stb. meg az *epe* összetartozásának kulcsát — azt hiszem — egy népnyelvi adatban találhatjuk meg, amelyet mint orvosi kifejezést Nagykőrösről közöl CSAPODI ISTVÁN: „Nagyon *eped* a szám: kiszaradt, rossz ízű.“ (Nyr. XIV, 283.) Ez szerintem arra vall, hogy az *eped* elsődlegesen az ember szájára vonatkozott, és eredetileg azt fejezte ki, hogy epeömlés következtében az ember szája epéssé, epeízűvé lett. Ebből fejlődhetek — még mindig a szájra vonatkoztatva — ezek a jelentések: 1. 'keserű'; 2. 'rossz ízű'; 3. 'keserű vagy rossz ízű s egyszersmind száraz' (ami gyakran együttjár); 4. 'száraz'.³ A szájbeli érzésekkel kapcsolatban váltak a szók a szomjúság, ebből az éhség jelölőjévé. A szomjazáshoz csatlakozhatott a 'kielégíthetetlen s éppen ezért is kínos vágyódás' jelentése, mint ahogy a NySz. *szomjú*hoz, *szomjaz* tételében közölt szólásadatok is bizonyítják. Utóbb a száj, a torok szárazságának a jelölőjét alkalmazták egyéb dolgok száraz voltának a kifejezésére. A 'szárad' értelemből vált ki a 'hervad, fonyad' je-

¹ Sajnos, nincs módomban ellenőrizni, hiteles formával van-e dolgunk (vö. EtSz. I, 1586 † *epeskedik*).

² SIMONYI, TMNy. 446 szerint: „*epeszt: epekedik?*“ a mássalhangzó-csoport olyanféle megrövidítésével, mint *ránt: rángat*, *támasz(t)kodik*, *boszszan(t)kodik*. Teljesen valószínűtlen, az analógiaként felhozottakkal együtt.

³ Ilyen jelentésmagyarázat lehetősége mellett szól KASSAI. Ő ugyanis az „*Eped*, loco *Teped*“ tétel alatt 2. *Ep*-re utal, ott (92) meg ezt írja: „*Ep*: v. g. *Eped* a' szája, loco *Teped*, cum T prothetico, azaz, Szárad a szomjúságtól, *Tepedt* szőlő, azaz száraz, vagy aszszú szőlő: Uva passa, seu assa.“ Vö. Tiszadobról: *el-teped* a szája 'kiszárad' (MTsz. *töpped*, *teped* al.).

lenség részben a növényekre, részben ezekről képleg az ember lelkiségére: a bánatra, szomorúságra vonatkoztatva. A 'valami után való bánkódás, szomorkodás' változatnak a kiágazása is lehet a 'kínos vágyódás' jelentés, nemcsak a szomjazásé. — Egyébként amennyiben az *eped*, *epeszt*, *epekedik* az *epé*-vel összefügg, a bánatra: a lelki keserűségekre vonatkozó jelentés az inémt megjelöltnél rövidebb úton is létre jöhetett, annál is inkább, mivel a hippokratesi orvostudomány hagyatékaképpen is az epének különös jelentőséget tulajdonítottak a vérmérsékletek és kedélyállapotok kialakulásában. Erzelmi indítékú fentebbi *eped* adataink legnagyobb részébe a 'keserűség' jelentésmozzanat éppen úgy beleillik, mint a 'hervad, fonnyad' metaphora szerint való felfogás. Sőt az a valószínű, hogy a két irányú felfogásmód az ilyenféle fordulatokban többnyire egybevegyült.

PAIS DEZSŐ

Görbed. Melich-Emlék-beli cikkemben (373—9) foglalkoztam a *Görbő* helynevek eredetével és arra az eredményre jutottam, hogy azok törökből magyarázható magyar személynévi eredetűek. A *Görbő* név régi személynévi használatát azonban nem tudtam kimutatni. — Akkor, hangtani okokból a *Görbő* nevek családjához még nem mertem hozzákapcsolni a *Görbed* neveket. Most úgy látom, hogy ezek is ide vonandók. A *Görbed* név a régi-ségben személy- és helynévként egyaránt előfordul. Személynév: 1339/1364: „Petro et Paulo filiis *Gurbed* fratribus“ (AnjOkm. III, 614—5), a szatmármegyei *Görbed* helység névadója (vö. MAKSAI, Szatmár megye 142). Hegynév: 1272—1290: „*Kurbed* mons“ (HazOkm. VIII, 272), az egykori Fejér, ma Pest megyében, Kiskunlacháza közelében. Helynevek: 1353: *Kurbed* (JAKÓ, Bihar megye 246); 1355: *Gurbed* (AnjOkm. VI, 359); 1357: *Gurbed* (JAKÓ i. h.); 1430: *Gurbed* (CSÁNKI I, 609); 1450: *Gerbed* (i. h.); 1552: *Gewrbedh* (JAKÓ i. h.); Lex. 1773.: *Görbed*; LIPSZKY, Rep.: *Görbéd*. oláh *Gurbegy*; VÁLYI, MgLeír. II, 58: *Görbed* vagy *Gurbegy*; FÉNYES, GeogrSzót. I, 55: *Görbed*; Hnt. 1863.: *Görbed* [*Gurbegy*, KRIVAL]; ma: Tenkegörbed, oláh *Gurbedi* és *Görbéd* puszta Bihar megyében | XIV. sz. első fele: *Gurbeed* (HazOkm. VII, 336, KállayOkl. I, 240); 1338: *Gurbed* (KállayOkl. I, 126); 1339: *Gurbed* (AnjOkm. III, 615); 1401: *Gurbed* (KárOkl. I, 511); 1481: *Georbed* (MAKSAI i. m. 142); 1490: *Gerbeth*, *Gyerbed* (i. h., CSÁNKI I, 475); 1501: *Gewrbed* (KárOkl. III, 47); Lex. 1773.: *Görbed*; VÁLYI, MgLeír. II, 58: *Görböd*; LIPSZKY, Rep.: *Görbéd*; FÉNYES, GeogrSzót. I, 55: *Görbed*; Hnt. 1863.: *Görbéd*; Hnt. 1873.: *Görbed*; Hnt. 1941.: Szatmárgörbed Szatmár megyében | LIPSZKY, Rep.: *Görbéd*s zög; 200.000 es térk.: *Görbed*s zög puszta Szatmár megyében Sárköztől délre | Hnt. 1941.: *Görbed* puszta Medgyesbodzás tartozéka Arad megyében | ide vonható még Hnt. 1895.: *Görbegy* puszta Haláp tartozéka Nógrád megyében.

A *Görbed* nevek legrégebb alakjai tehát, akárcsak a *Görbő* helyneveké, szökezdő *k* hanggal hangzottak, mint 1272—1290: *Kurbed* (i. h.), 1353: *Kurbed* (i. h.). A *-d* képző előtti magánhangzó pedig eredetiben kétségtelenül, hosszú volt, mint XIV. sz. első fele: *Gurbeed* (i. h.), LIPSZKY, Rep.: *Görbéd*, *Görbéd*s zög, Hnt. 1863.: *Görbéd*, ma: Biharban *Görbéd* puszta; a névben tapasztalható

é > e rövidülésre vö. *vesztég* > *veszteg* (Mészöly: MNy. XXI, 122). A *Görbed* személy- és helynevek e szerint egy korábbi *Kürbejd alakra mehetnek vissza, vagyis a *Görbö* < R. *Kürbejd* név -d kicsinyítő-becéző képzős származékának tekinthetők. Mármint, ha a *Görbö* név -d képzős származéka egykor használatos volt mint személynév, élnie kellett a régiségben egy képző nélküli *Görbö* személynévnek is. — A bihari *Görbed* tótnyelvi *Kriva* 'görbe' neve későbbi, és minden bizonnyal népetimológia útján keletkezett.

Gadács. A somogy megyei *Gádács* falu az egyetlen ilyen nevű helység az országban. Nevének régi előfordulásai: 1138/1329: *Gudas, Gudaf, Gedas* (MNy. XXXII, 131/70, 204/359, 134/262); 1517: *Gadach* (PodmOkl. II, 175); 1524: *Gadaach* (CSÁNKI II, 425); LIPSZKY, Rep.: Kis- és Nagy-Gadács; Hnt. 1863.: *Gadáts, Ó- és Új-Gadács*. — Neve kétségkívül személynévi eredetű, bár a *Gadács* névnek személynévi használatára nincs adatunk. A nevet összekapcsolhatjuk a hazai (horvát) forrásainkban gyakran szereplő következő személynévvel: 1271: *Godomerius* (ÁÜO. VIII, 369); 1272: *Guidimer, Godemer* (i. h. 399, 412); 1272: „Draguzlaum, filium *Guduzlai*“ (CodDipl. V/1, 198); 1283: *Gudimerus* (ÁÜO. IX, 375); 1287: *Guduslou, Guduzlav* (i. h. 457, XII, 462). Vö. szerb *Godemir, Godomir*, cseh *Hodislav, Hodslav*, lengyel *Godzistaw* (MIKLOSICH, PON. 49). A *Gadács* név előzője, a szláv *Godačъ az említett nevek rövidített alakjának -ačъ vagy kevésbé valószínűleg -ašъ képzős becézője. Jóllehet szláv forrásainkban *Godač nevet eddig nem találtunk, feltehetjük, hogy megvolt, mert az ilyen képzésű nevek a szlávtságban közönségesek: szerb *Vukač, Grubač, Dragač, Bratač, Milač, Pribač, Vidač, Vitač, Vujač, Vukač* (MIKLOSICH, PON. 17, MARETIĆ: Rad LXXXII, 86), cseh *Hodač, Rohač* (GEBAUER, Slovník staročeský 443, MIKLOSICH i. h.); továbbá szerb *Milaš, Mojaš, Dragaš, Hotaš* (MIKLOSICH i. h., MARETIĆ i. h. 94), cseh *Bohaš, Holáš*, lengyel *Bieniasz, Dobrasz*, orosz *Gněvaš, Ivaš, Malaš* (MIKLOSICH i. h.).

A *Godof[im]ir, Godof[il]slav* nevek rövidült alakjainak különböző képzős származékai gyakran szolgálnak magyar személy- és helynevekül. Személynév: 1263: *Gad* < *God (CodDipl. IV/3, 151) | VárReg. 177. §., 1237, 1240/1253, 1297 k.: *Guda* (ÁÜO. VII, 42, 104, V, 181); a *god-* tő (MIKLOSICH, PON. 49) nőnemű alakban, illetőleg -a képzővel, vö. cseh *Hoda* (i. h.) | 1269, 1272: *Godinus, Godynus* (ÁÜO. VIII, 252, 414); a *Goda* személynév -inъ képzős alakja latinositva | 1211: *Gudus* (PRT. X, 512), 1244, 1247: *Godus* (ÁÜO. II, 166,¹ 193, 201); a rövidült *God* név -ušъ képzővel | 1266: *Goch* (i. m. VIII, 156), 1267: *Guch* (i. m. IX, 159); a csonkult név -chъ képzővel (KNIEZSA: AECO. I, 117) | 1268: *Gadoch* (ÁÜO. VIII, 218) olvasata bizonytalan; nyilván -čъ képzővel. — Az 1266: *Goch* név lehet a német *Gottfried, Gotthardt* szlávos becézése is.

Helynevek: 1234/1243: „terra *Guda*“ (ÁÜO. VI, 548) Bihar megyében; 1238: *Gudarehte* (i. m. VII, 63) Vas megyében; *Gada*,

¹ „*Godus terram suam... in Stregar*“ Esztergály Nógrád megye.

Gada-oldal dülők Udvarhely megyében (PÉSTY, MgHn. 110) | 1193: *Godan* (ÓMOlv. 53, 58), 1268: *Gadan* (ÁÜO. III, 188), 1338: *Gadan* (CSÁNKI II, 606), ma *Gadány* Somogy megyében (MIKOS: MNy. XXXI, 250); 1366: *Gadan*, ma *Gadány* Baranya megyében (CSÁNKI II, 484 a); a *God* név *-an* képzős származéka *-j* birtokképzővel | 1234—1240: *Godina* (ÁÜO. II, 336) Horvátországban; a *Goda* név *-ina* képzővel | 1234—1240: (†) *Godinác* (i. h. 337) Horvátországban; *-inъ* képzőbokkal | 1247 k.: *Gothouch* (HazOkm. III, 9), 1360: *Gadouch* (CSÁNKI III, 499), ma *Gadóc* Komárom megyében; LIPSZKY, Rep.: *Gudovecz* Belovár-Körös megyében; *-ovъ* képzőbokkal | 1471: *Gudynowcz*, 1473: *Godynfalwa* (CSÁNKI II, 12, 16, 39) Temes megyében; 1437: *Godenowcz* (i. h. 311), 1476: *Godinowczy*, *Godynowczy* (i. h.) Valkó megyében; a *Godin* személynév *-ovъ* képzőbokkal egyes-, illetőleg többesszámban | LIPSZKY, Rep.: *Gudissa*, *Godissa* Baranya megyében; *-iša* képzővel | LIPSZKY, Rep.: *Godinich* Varazsd megyében; a *Godin* név *-itj* képzőbokkal | 1478: *Hodor* (SZABÓ I., Ugocsa megye 294) Ugocsában; a rövidült név *-rъ* képzővel | 1181/1288/1366/XVI. sz.: *Gadasyn* (MOÓR: ZONF. VI, 117, KNIEZSA: MNnyv. IV, 221); a *Gadasa* név *-inъ* képzővel.

Úgy vélem, hogy az 1138. évi oklevél eredetijében a *Gedas* alak helyett is *Gudas* állott. A *Gedas* (∴ *Gédács*) név ugyanis — ha nem egyszerű íráshiba — bizonyára a XIV. századi, azaz az átírás korabeli hangállapotot tükrözi vissza, tudniillik elhaszonult alak egy előbbi *Gadács* (< *Godács* < *Gudács*) formából (az *a—á* > *ē—á* elhasznulásra vö. PAIS: MNyTK. 50. sz. 5).

A *Gadács* helynév lehet magyar helynévadás gyümölcse, de lehet szláv is, mert a szóvégi *cs* hangban szláv *-j* birtokképző is rejtőzhetik.

Konda. Dombóvártól északra, Tolna megyében fekszik *K i s* és *N a g y-Konda* puszta (Hnt. 1873.). Korábbi adatai: 1138/1329: *Kunda* (MNy. XXXII, 130/60); 1340: *Konda* (CSÁNKI III, 436); 1347: „*Konda Sancti Nicolai*“ (ZichyOkm. II, 254); 1349: *Kundazenthmyklos* (i. h. 354); 1378: *Kondazenthmyklos*, *Kondazenthmiclos* (i. m. IV, 57—8). CHALOUPECKÝ tévesen keresi Nyitrában az 1138/1329. évi *Kunda* nevű helységet (Staré Slovensko 377). — Bár más hasonló nevű helységet, sem személynevet emlékeinkből kimutatni nem tudunk, feltehetjük, hogy a helynév személynévi eredetű.

A *Kunda* név eredete bizonytalan. Legtermészetesebbnek látszik a németből való magyarázat. A *gund-* (ó-felnémet *gund'harc*, háború) többől származó nevek, amilyenek *Gundhard*, *Gundobald*, *Gundobert*, *Gundermann*, *Gundefrid*, *Gundhram*, *Gundwolf*, továbbá *Abbagund*, *Ebergund*, *Freigund*, *Heilgund*, *Helmgund(a)*, *Kunigunt* (FÖRSTEMANN, Altdeutsches Namenbuch I², 697—707, BAHLOW, Deutsches Namenbuch 33, HEINZE-CASCORBI, Die deutschen Familiennamen⁶ 193—4) rövidült *Chundo*, *Cundo*, *Cundho*, *Gundo* (FÖRSTEMANN i. h. 694—5, STARK, Kosenamen der Germanen 10) alakjának szabályos magyar megfelelője lehet. A német szóbelseji *d* ~ *t* váltakozás alapján e névesaládba vonhatók következő személyneveink: 1258, 1268: *Cunta*¹ (ÁÜO.

VII, 488, XI, 572), 1270: *Kuntha* (i. m. XII, 26); továbbá a német szókezdő *g* ~ *k* váltakozás alapján a mai *Gunda* ~ *Gonda* magyar és tót családnevek (vö. SZARVAS: Nyr. VII, 19), valamint a tolnai 1450: *Gonda* (CSÁNKI III, 426) és a zólyomi *Gunda* puszta (Hnt. 1895.) helynevek. A német *Gunda*, *Gundel* női név, és a *Kunigunt* név becézője (TETZNER, Namenbuch.² Leipzig. Reclam. 120).

Egy névmagyarosítási kérdésre válaszolva PAIS úgy gondolja, hogy a mai *Gunda* ~ *Gonda* családnevek — legalább is részben — török eredetűek (MNY. XXXI, 354). Szerinte ez családnév eredetileg személynév volt és a török *qon* ~ *qun* 'tartózkodik, megtelepszik' ige igenévi származéka. E magyarázatnak az a főnehézsége, hogy a török szó képzésmódja nem világos.

SZABÓ DÉNES.

NÉPNYELV

Baranyamegyei helynevek.

Szentlőrinc.

Meleg ódal, Liget (szőlő), Pécsi út, Zátó, Cserbeli, Szarkád, Daragó, Postarét, Erdő alja, Csapa szege. Olasz cser, Kismező, Kertek alja, Tölfakút (szántó), Török föld, Kenderfődek. Sötét kerek, Baga (rét), Tapasztó gödör, Szoros alja, Cselek hegy (szántó), Kőrösi rét, Békató, Két gát között. — Patakok: Mózsagát, Malomárok, Bükkösi viz, Sió, Vadvizárok. Két erdőnév is van: Rezula, Nagyerdő.

Kacsota.

Szilvás, Tormás, Harmados, Gyökhegy, Repcés, Telekdülő, Sargyús, Girótfá (szőlő), Cser, Nagyszakas, Boldogasszonyfa. Főszögi rétek, Kotária, Gyűrükert, Pázsit, Régi és Új domb, Sziós (rét), Ráadás, Pöszér, Ábrahámfa, Szálas, Köröszi szakasz, Fodorirtás.

Csonkamindszent.

Butyka, Sziás, Kis kőrís. Nagy kőrís, Cseke bokor, Új irtás, Puszta gát, Boga háza, Hidegkút, Puszta pince, Kám völgy (Kán völgy), Disznófordó, Kiscser, Kenderfődek.

Helynevek a háromszéki Bikfalváról.

Ahhoz a hat adathoz, amelyet az *Omsó*, *Omsós* szóról, illetőleg névről a Nyr. XXXIII, 125, 307 közléseiből ismerünk, hetediket csatolhatok, a háromszéki Bikfalváról. Odavaló ember jegyezte fel számomra, hogy a Lisznyó felé eső határnak egy részét *Omsós környéke* néven ismerik, így, hosszú ó-val. Erdő és kaszáló.

¹ *Cunta* 1258-ban Heymruh fiaitól veszi meg Zelchen nevű birtokát (i. h.).

A helység többi határnevei: Dobolló felé: Csereláb, Szegpataka, Muzsdaj, Sarkalat. Csigolyarész, Előré, Sitahát. — Bács-telek felé: Berde kertye, Mosás, Dugás, Hágóalja, Vágás, Kenderek lábja, Mikerszeg, Felső határ, Lókert, Foktó, Egerszeg uttya, Nagy út dombja, Zákány. — Uzon felé: Hosszú ré, Egerpalló, Feketeügy dombja, A gyp, Felszegés, A honcsok, Patakon alól, Kertszeg, Mártonhalma, Hosszú, Tófarka, Koréh dombja, Sárösveny. — Lisznyó felé: Völgy alja, Sötét eger, Szegény bérc. — Innen kezdve mind erdő és kaszáló: Fokköze, Síparatás, Verőfény ódalalja, Omsós környéke, Fejérpatak, Piszt-rangos, Bornás, Gyilkos környéke, Kösörüs, Nagyág, Csucsaj, Piliske, Szerelem padja, Póljás, Csukjon, Csigavár, Szálás, Décese köve (óriás járt erre, lova patkójának nyoma ma is látszik rajta), Cigányszöktető, Köves ponk, Csemernek, Nagyavas, Erőspatak, Déllő pusztá, Déllő lapossa, Bodolló. Prücsökmező. — Ezután csupa patak következik: Bükfakút, Kösörüs pataka, Dobolló pataka, Nagyág p., Orvosság pataka (alighanem orosz-ság pataka?), Medvés p., Fenyős p., Patakfej kutja, Gátpatak. Falupataka.

SZTRIPSZKY HADOR.

KÜLÖNFÉLÉK.

Nyelvünk térhódítása.

Régóta sajnálkozva érezzük, hogy afféle szellemi vesztég-zárban való életre vagyunk kárhoztatva: a környező indoeurópai világ sem igen iparkodik népi egyéniségünk közelébe férközni, s következetes céltudatossággal mi magunk sem törekszünk az elszigeteltségből kitörni, hogy értékeinket a nagy nyilvánosság elé tárjuk. Legfőképen nyelvünk társtalansága okozhatja, hogy a külföld nem ismer, vagy egyes külsőségekből ítélve félreismer bennünket. Érthető ilyenformán, miért örültünk eddig is mindig, s miért vagyunk hálásak különösen manapság, ha tárgyilagos megismerésünkre irányuló érdeklődés komoly jeleit látjuk.

Az öröm ilyenén érzelmétől áthatva vettük kezünkbe WHITNEY ARTUR „Colloquial Hungarian” címen 1944-ben Londonban kiadott magyar nyelvkönyvét. A munka a „Trubner's Colloquial Manuals” című előkelő sorozatban jelent meg, s rendeltetése világosan kitetszik a borítéklapnak abból a kijelentéséből, hogy a magyar köznyelv gyors és biztos elsajátítását kívánja lehetővé tenni: „Written expressly to enable adults to acquire rapidly a sound colloquial knowledge of the Hungarian Language”.

A józanul maga elé tűzött célnak úgy igyekszik a szerző megfelelni, hogy negyven leckére felosztva bemutatja a magyar nyelv alapvető szerkezeti sajátosságait és a magyar nyelvnek körülbelül 1200 legközönségesebb alapszavát; a leckék nyelvtani anyagához meg szókészletéhez alkalmazkodó olvasmányaival és gyakorlataival pedig tanulójának alkalmas módot ad arra is, hogy kellő beszédkészségre tegyen szert, sőt úgy mellesleg íze-lítőt kapjon a magyar élet tanulságosan gazdag történeti, föld-rajzi, társadalomlélektani adottságairól is.

Az anyag megválogatásában, elrendezésében és adagolásában lépten-nyomon tapasztaljuk a jeles nyelvmester erőnyeit: a teljes szakavatottságon felül a lényegnéző könnyedséget, a mértéktartást és a nyelvi rendszer szerves felépítésének képességét. Az egyes leckék „Notes” című nyelvtani fejezetében beéri a szerző a nyelvi tények egyszerű leírásával, nem óhajtván a filológus esetleges különleges érdeklődését kielégíteni. Pedagógia-didaktikai érdekből még a rendszeresség hagyományos követelményeiről is kész lemondani, hogy a magyar szó- és mondatlan jellegzetességeit, elemeit teljesen az angol gyakorlati igényeknek megfelelő egymásutánban ismertesse meg. Odáig megy ennek az elvnek tudatosan bátor alkalmazásában, hogy a második személyű névmásokat és igeragozási meg birtokos személyragos alakokat csak a könyv vége felé, a 31. fejezetben veszi sorra, s mivel a mai angolból hiányoznak, „familiar forms”-nak nevezi őket. Nagyon ötletes és üdvös kezdeményezés a leckékhez való szövegek kérdésének megoldása: itt is megkapjuk a gyakorlati nyelvkönyvek szabványos frazeológiai anyagát az utazásról, a pályaudvari élményekről, a szállodai elhelyezkedés mozzanatairól, az étkezésről, a borbélyműhelyben, a cipőüzletben, színházban, trafikban való viselkedés mikéntjéről, csakhogy WHITNEY nem holmi összefüggéstelen, holt leltári tételekként kupcolja elénk ezeket a hasznos tudnivalókat, hanem naplószerűen egy házaspár budapesti útjának elbeszélésfonalára fűzi föl őket. Könnyű elképzelnünk, hogyan megelégné, milyen élvezetessé szelidíti ez a megoldás a különben lélektelen olvasmányok tömkelegét, és milyen kedvező lehetőségeket kínál arra, hogy a következő kiadások kereteit mesterkéletlenül tovább tágítva életünk egyéb szelvényeit is bemutassa. A könyv végén táblázatos kimutatások foglalják rendszerbe a különféle változó tövű névszók és igék ragozási paradigmáit, kiterjeszkedve a névszó egyes- és többesszámára, a birtokos személyragozás formáira, az igék alanyi és tárgyias, ikes és iktelen ragozására, a jelen és múlt idő, a felszólító és föltételes mód alakjaira, az igenevekre stb. Ezek a nagy fáradsággal egybeállított paradigmák minden bizonnyal nagyon megkönnyítik azoknak a munkáját, akik közben rendszeres áttekintést akarnak adni vagy tanulmányaikat tovább óhajtják folytatni.

WILLIAM J. ROSE, a londoni egyetem szláv és keleteurópai intézetének igazgatója, hézagpótló vállalkozásnak minősítette WHITNEY munkáját, s kezünkben van egy angol tüzérhadnagynak magyarul írt levele, aki WHITNEY nyelvkönyvből tanulta meg nyelvünket. Rose illetékes megállapítása és a szinte hibátlanul írt levél tanúsága feljogosít bennünket arra a reményre, hogy WHITNEY lelkes fáradozásának megérdemelt fényes sikere lesz.

ZSIRAI MIKLÓS.

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS KIADÁSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSÓ.

Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945. — (F.: Tirai Richárd.)

TARTALOM.

XLI.

BÁRCZI GÉZA: mige zocoztia vola	79
CZEGLÉDY KÁROLY: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései	33
DEME LÁSZLÓ: Statisztikai vizsgálatok a hangátvetés köréből	55
FOKOS DÁVID: Vagy tizen voltak ott	27
HORGER ANTAL: Krumpli	61
KELEMEN JÓZSEF: Acat-macat	81
MIKESY SÁNDOR: Szárazfa. Eb 'palus' 83. — Ebfa. Bopkár 84. — Regezin. Valpót	85
MORAVCSIK GYULA: A bizánci Plethon a finnugor népekről	65
NÉMETH GYULA: A székely írás egy új emléke: a homoród-karácsonyfalvi felirat	11
PAIS DEZSŐ: A hat ige és a -hat, -het képző 19. — Lelkiismeret 86. — Eped, epeszt, epekedik	87
PAIS KÁROLY: Realizmus mint stílusjelenség Kisfaludy Sándor költészetében	71
RUBINYI MÓZES: Vajda János nyelvéhez és stílusához	16
SZABÓ DÉNES: Görbed 91. — Gádács 92. — Konda	93
SZTRIPSKY HIADOR: Baranyamegyei helynevek. Helynevek a háromszéki Bikfalváról	94
ZSIRAI MIKLÓS: Alapszó-besugárzás a szóképzésben I. — Nyelvünk térhódítása	95
Kisebb közlemények	79
Különfélék	95
Népnyelv	94
Szó- és szólásmagyarázatok	81
A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — Körlevél a Magyar Nyelv barátaihoz. — A MNyT. tisztikara, választmányi tagjai és számvizsgáló bizottsága. — A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből megjelent füzetek.	

XLII.

BÁRCZI GÉZA: Az ö-zés történetéhez	49
BENKŐ LORÁND: Szentgerice, Szentháromság	53
DEME LÁSZLÓ: Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító	34
GYÓNI MÁTYÁS: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában	43
HARMATTA JÁNOS: Színes lovú népek	26
HASAN EREN: Eb ura kurta 56. — Susul	57
† HORGER ANTAL: Kesztyű	57
KARINTHY FERENC: Naranec. Spárga 60. — Dígó, diga 61. — Fregoli. Kapiskál 62. — Raffinál	63
KELEMEN JÓZSEF: Panóka vagy panyóka?	63
KNIEZSA ISTVÁN: Kudzsir 66. — Vészverés	67
LAKÓ GYÖRGY: Zsirai Miklós: Osztják hőseinek	82
LIGETI LAJOS: A török szókészlet története és török jövevényszavaink	1
LOVÁNYI GYULA: Puli	69

LŐRINCZE LAJOS: Bérc ~ börc	22
MIKESY SÁNDOR: Kótaj 72. — Szótörténeti pótlékok a Szófejtő Szótárhoz 76. — Tartalom. Szó- és tárgymutató	97
PAIS DEZSŐ: Eped, epeszt, epekedik 73. — Puli	75
RÁCZ ENDRE: A -kó (~-kő) becéző képző első jelentkezései	51
N. SEBESTYÉN IRÉN: <u>Hegy, fok</u>	17
SZABÓ DÉNES: Szövegmutatványok Felső-Szízetköz nyelvéből ZSIRAI MIKLÓS: Üdvözlő beszéd Pais Dezsőhöz születésének hatvanadik évfordulója alkalmával	79
Kisebb közlemények	94
Könyvismertetés	49
Levélszekrény	82
Nyelvtörténeti adatok	96
Népnyelv	75
Szó- és szólásmagyarázatok	79
Társasági ügyek: Titkári jelentés 1944-ről 85. — Titkári jelentés 1945-ről 87. — Jelentés az 1945. évi Szily-jutalomról 90. — Jelentés az 1945. évi Szinnyei- emlékéremről 93. — Üdvözlő beszéd Pais Dezső alelnökhöz születésének hatvanadik évfordulója alkalmával	53
A borítékon: Tartalom. — Tudnivalók. — Felhívás a Magyar Nyelv Barátaikhoz. — A MNyT. tisztikara, választmányi tagjai és számvizsgáló bizottsága. — A MNyT. kiadványai.	94

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

XLI.

Nincsenek, illetőleg csak részben vannak felvéve ZSIRAI MIKLÓS „Alapszó-besugárzás a szóképzésben” című tanulmányának képző-példái 1—10.

acat\macat 81 k.	Etelköz 48 k., 52, 54	homoródkarácsony- falvi felirat 11 kk.
alapszó-besugárzás 1 kk.	Gadasyn hn. 93	Horger Antal 21 k.
aszat 81	Gadács 92 k.	ikerítés 82
atil (tör.) 48 k., 54	Gadány 93	Jaihäni 39
baranyamegyei helynevek 94	Gadóc 93	jelentés-besugárzás 10 k.
bikfalvi helynevek 94	Godissa 93	képzők: -cska, -cske kics. 5; -d kics., sorszámnev- és gyak. ~ 8, 9; -gat, -get ige ~ 1; -hat, -het 19 kk.; -ka, -ke kics. 5; -kedik, -kodik visszaható ige ~ 7; -l ige ~ 1, 10; -ó, -ő mel- léknévi igenév ~ 10; -ók, -ők kics. 3; -s névszó ~ 2, 3; -si melléknév
bopkár 84	Godó[i]mir (szláv) 92	
burgonya 61	Godinus 92	
Csaba 50	Godó[i]slav (szláv) 92	
Deme László 61 kk.	Gonda hn. 94	
eb 'palus' 83 k.	Görbed 91 k.	
Ebes 83 k.	Görbö 91	
ebfa 84	gund- (ófném.) 93	
epe 89	Gu[o]nda esu. 94	
eped 87 kk.	Gungdo (német) 93	
epekedik 87 k.	hangátvetés 55 kk.	
epeszt 87 kk.	hat ige 19 kk.	
ér ige 19 k.	határ 21	
	helynévközlés 94	

~ 2; -sdi ~ bo-
 kor 10; -t ige ~
 10; -ú, -ű nom. pos-
 sessoris ~ 10;
 verbum recipro-
 cum alkotása 7
 kolompér 61 k.
 Konda hn. 93
 krumpli 61 kk.
 Kriva 92
 kutyafa 84
 lelkiismeret 86 k.
 Levedia 48 kk.
 maszat, moszat 82

Mészöly Gedeon 26
 Nándorfejevárvár 46 k.
 Omsó, Omsós 94
 őstörténet (magyar
 ~) 33 kk.
 Regezin 85
 rovásírás 11 kk.
 rug-kapál 21
 ὄβαρατοι ἄσφαλοι
 (gör.) 50
 Sobamogyera 50
 szárazfa 83
 származékszó 1 kk.
 székely írás 11 kk.

szóképzés 1 kk., 25
 Szovárd 50
 Szőke István 11 kk.
 ungar 47, 53
 úz-fűz 82 k.
 vagy 'circiter, sal-
 tem' 27 kk.
 vagy kötőszó 27 kk.
 Vajda János nyelve
 és stílusa 16 kk.
 Waldbott esn. 85
 valpót 85
 Whitney Artur 95 k
 zuardu 50

XLII.

Nincsenek, illetőleg csak részben vannak felvéve DEME LÁSZLÓ „Koszto-
 lányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító“ és HORGER ANTAL „Kesztyű“
 című közleményének példái: 34—42 és 59.

ágy 20
 áldozatkész 60 jegyz.
 Anna-Mária 65
 Annica 66 jegyz.
 aszik 74 k.
 bakacsin 60
 bandita 61
 Barancs 45 k.
 becézés 51 kk.
 bérc 22 kk.
 Bérci esn. 24 jegyz.
 bercel 25
 berec 25
 bereckel 25
 besenyő törzsnevek
 26 k.
 börc 22 kk.
 börcöl, börcül 25
 börtetés 25 jegyz.
 Brotsdorf 67
 bú 74
 Bulaq (tör.) 31
 búval aszott 74 j.
 cajibort 72
 cajtház 72
 capisco (olasz) 62
 čen-ču (kínai) 15 k.
 Čen-ču ho 'Yaxartes'
 15 k.
 choi (szam.) 19
 cókó 61
 cokol 60
 csákó 60

Csicsó 57
 cső 60
 csődör 60
 csujes 62
 cueca, cucál 25
 datolya 61
 davaj 62
 dāgo (olasz) 61
 digó, diga 61
 đundđ (horv.) 11
 dszúndzs (vend) 11
 eb ura fakó 56
 eb ura kurta 56
 epe, epekedik 73 k.
 eped, epeszt 73 k.
 erőteljes 60 jegyz.
 Esztermény 67
 faggyú 20
 fakó 53, 56
 Fakó szn. 53
 fel fn. 50
 fel-, föl- 49 k.
 felibung 71
 festett lovak 33
 fok 21
 fő, fej 50
 fölső, fölötte 50
 fregoli 62
 gyak, gyaka 25
 gyöngy 7 kk.
 Györffy György
 27 k.
 hagy 20

hangváltozások:

ē ~ ö 49 k; ē > ö
 50; gy > ny 66; gy
 ~ ny 67; -ó ~ -a
 61; m. d > oláh dž
 66; idegen c > m.
 cs 60; fu. *k > m.
 h- 19; fu. *l ~ fu.
 -*đ'- 20; fu. -*tš',
 -*tš > m. -gy 17;
 ném. dl > m. l 69;
 ném. 'l > m. li 71;
 ol. -o > m. -a 61;
 ol. -o > m. -ó 61;
 ol. -o > m. ø 60;
 tör. j- > m. gy- 7,
 10

hegy 17 kk., 24
 here 19
 hím 19
 hitbizomány 60 j.
 hóbortos 59
 hōi, hoi (szam.) 19
 hős 19
 Izbugya 67
 jinju (ó-csuv.) 7, 10
 kandalló 61
 kapiskál 62
 ke, ki, kö (szam.) 20
 kékkend 27
 keleti egyház a Te-
 mes vidékén 43 kk

- Kenyér víz- és hn.
66 k.
képzők: -aj, -ej 72;
-kő, -kő becéző 51
kk.; -l 50; -ó, -ő
kies. 52
Keresztút 72
kesztyű 57 kk.
Keve, ~ vára 48 k.
Kniezsa István 29 k.
Kosztolányi Dezső
mint nyelvtisztító
34 kk.
Kótaj 72
kótog 72
Kudzsir 66
kurta 'kutya' 56
kurtakoecsma 59
kutyafajta-nevek 72
lajbi 72
léság 72
lósziinnév mint törzs-
név 27
meg-, mög- 49 k.
meggy 20
Mészöly Gedeon 49 k.
Mikó szn. 52
milimáré 72
Mollay Károly 71 k.
műveltségző 1
Najder 72
narancio, narancia
(olasz) 60
naranes 60
nemes vér 76
német jövevénytörzök
71 k.
Németh Gyula 26 kk.
népnyelvi szövegek
79 kk.
ničuxe (mandzsu)
12 k.
nínčuxe (dzsüresi)
12 k.
- nuscsu 62
nyelvtisztítás 35
olasz jövevénytörzök
60 kk.
ő-zés történetéhez
49 k.
Pais Dezső 58, 94 k.
pákutia (lapp) 21
pálya 61
Pandorf 72
Panna, Panóka 63
kk.
panyóka 63 k.
pávár, pőzár
(osztják) 21
pegyvet 20
piac 60
pinyol 60
pőz, páz (vogul) 21
poókai (lapp) 21
polgár 96
Poloma 68
Poruba 68
pöröcs 24 k.
pörtet 25 jegyz.
Pudelhund, pudel
76
pudli 70 k., 75 k.
puli 69 k., 75 k.
pulya 'kutyafajta'
69 k.
pumi 70
raffinál, ~ t 63
ragkihagyás 59
rapant 71
Reguly-hagyaték
82 kk.
rengeteg 26
Sisa esn. 57
šišák (tör.) 57
šišal (tör.) 57
spanyol 60
spárago (olasz) 60
- spárga 'asparagus'
60
Srém, Szerém 45
Strém 67
Supka Géza 96
Susol szn. 57
Svarcenpok 72
szavajárási nép-
nevek 62
Szentgerice 53 k.
Szent Grácia 54 k.
Szentháromság 56
Szentrontás 56
színes lovú népek
27 k.
szókihagyás 59
szótörténeti pótlé-
kok 76 kk.
tacsó 70
tántorog az elme 65
tébolyog 59
telek 38
Temes, ~ vidék 47
kk.
Tibiscum, Tibisko
46 kk.
török jövevénytörz-
vaink 1 kk.
török szókészlet 1kk.
tövisszúró gébics 60
tšindža, tšindži
(cseremis) 10
Trinitás 56
vándorszó 1 k.
vész 69
Vészverés 67 k.
vészvonás 69 jegyz.
vigéc 62
yincü (tör.) 7 kk.
Zbudza 67
žémčug (oros) 11
Zsirai Miklós 82 kk.
Zsgyár 68
Zsuppa 48

Pótlás. Az 1944. XL. kötet tartalomjegyzékéből kimaradt:
„GYÖRKE JÓZSEF: Uráli szóegyezések ... 13–9”.

Körlevél a Magyar Nyelv barátaihoz.

Mióta a folyóiratunk XL. 1944. évi évfolyamának utolsó, 5. számaként megjelentetett füzet 3. borítéklapján az 1945. június 16-ról keltezett „Tájékoztatás és kérelem”-ben ismertettük Társaságunk jelentős veszteségeit és rámutattunk nehézségeinkre, azóta az általános gazdasági romlással együtt természetesen a mi anyagi helyzetünk is még bizonytalanabbá vált és kiadási lehetőségeink egyre rosszabbodtak.

A XLI. 1945. évi évfolyamot képviselő mostani 6 íves füzetnek a kiadásával súlyos anyagi kockázatot vállaltunk magunkra. Úgy éreztük, kötelességünk ez. Kötelességünk fenntartani a fő nemzetszervező erőtényezőre, a mi magyar nyelvünkre irányuló tudományos munka folytonosságát, és szemléltetni a magyarság életének megújulásába vetett bizalmunkat. — Fogadja így jelentkezésünket az a közönség, amely az ötödik évtizedébe lépő Magyar Nyelvet mindenkor érdeklődéssel várta és megbecsüléssel őrizte meg.

Tagjaink, előfizetőink közül soknak életsorában bizonyára jelentős fordulat állott be, számosan legalább is lakást változtattak. Nyilván ennek következtében legutóbbi számunkból sok kézbesíthetetlenül érkezett vissza. Azért füzetünket csak azoknak küldhetjük meg, akik bejelentik, hogy a Magyar Nyelvre tovább is igényt tartanak, és a füzet árát — 10 pengős könyvkereskedői alapon számítva — a Társaság pénztárához (Budapest, VIII. ker. Múzeum-körút 4. C épület) eljuttatják. — Jelezzük, hogy a bizonytalan helyzetre való tekintettel ebből a füzetből a szokottnál jóval kevesebbet nyomattunk. Tehát tanácsos idejekorán jelentkezni érte.

Az ismert címekre megküldött példányok árát is kérjük.

A Magyar Nyelv megelőző 1944. decemberi, 5. számának alapára 3 pengő.

Budapesten, 1946. február 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Tisztikar:

Elnök: Zsirai Miklós, alelnökök: Pais Dezső és Bárczi Géza, titkár: Kniezsa István, szerkesztő: Pais Dezső, jegyző: Lakó György, pénztáros: Pais Károly, ellenőr: Sági István.

Választmányi tagok:

A) Fővárosiak: Deme László, Eckhardt Sándor, Fokos Dávid, Gáldi László, Gulyás Pál, Györke József, Horváth János, Horváth Károly, Laziczius Gyula, Ligeti Lajos, Moravcsik Gyula, Németh Gyula, Némethné Sebestyén Irén, Putnoky Imre, Rubinyi Mózes, Szemerényi Oszvald, Szidarovszky János, Tamás Lajos, Trócsányi Zoltán, Viszota Gyula, Zolnai Gyula.

B) Vidékiek: Czeglédy Károly, Csefkó Gyula, Juhász Jenő, Klemm Antal, Mészöly Gedeon, Mikesy Sándor, Nagy J. Béla, Sámson Edgár, Szabó T. Attila, Tompáné Lovas Rózsa, gróf Zichy István, Zolnai Béla.

Számvizsgáló bizottság:

Korompay Bertalan, Réz Henrik, Sipőtz Pál.

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből a M. Tud. Akadémia kiadásában megjelent füzetek:

- I. 1. Gombocz Zoltán: Nyelvtörténeti módszertan. 1922. Elfogyott.
3. Pápay József: A magyar nyelvhasználat története. 1922. Elfogyott.
4. Pápay József: A finnugor népek és nyelvek ismertetése. 1922. Elfogyott.
5. Gróf Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. 1923. Elfogyott.
6. Melich János: A honfoglalás kori Magyarország. 1925—1929. Elfogyott.
7. Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. 1923. Elfogyott.
8. Viski Károly: Etnikai csoportok, vidékek. 1938. Elfogyott.
10. Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. 1935. 2— P.
11. Laziczius Gyula: A magyar nyelvjárások. 1936. 2— P.
12. e. Fludorovits Jolán: A magyar nyelv latin jövevényszavai. 1937. 2— P.
12. fa. Bárczi Géza: A magyar nyelv francia jövevényszavai. 1938. 2— P.
- II. 2. Németh Gyula: A magyar rovásírás. 1934. 2'40 P.
6. Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. 1928—1942. 21'30 P.
12. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. 1929. 9'60 P.

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadó hivatalában (Budapest, V. Akadémia-utca 2.).